

Apollo Könyvtár

3

Mócsy András

PANNONIA
A KORAI CSÁSZÁRSÁG
IDEJÉN

A szerző a pannoniai illir-pannon és kelta népek történetét a legrégebbi görög híradásoktól kezdve dolgozza fel. Feltárja azokat a politikai érdekeket, római pártharcokat, amelyek szövevényeibe a Duna menti népek egyre inkább belebonyolódtak. A római hódítás okainak és menetének értelmezésében a szerző Augustus császárnak azt a felismerését tartja döntőnek, amely szerint a Dunának nem mint határnak, hanem mint folyami útnak a birtokbavétele a cél. Ez magyarázza az ott élők viszonylag késői romanizálódását, a katonai megszállást és az erősített határ, a limes kiépítését. A könyv ismerteti a városok igazgatási módját, a jogi és városépítészeti szempontból megkülönböztetett városok fajtáit. Részletesen ábrázolja a társadalmi rétegeket, az idegen telepések bevándorlási hullámain és az egyes csoportok sajátos római-pannon kultúráját. A határ menti háborúk indítékainak eredeti értelmezése a barbár népek és rómaiak viszonyát világítja meg. A kötet a markomann háborúk kitörésével zárul.

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST

APOLLO KÖNYVTÁR

3.

SZERKESZTI
HARMATTA JÁNOS

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1974

580

MÓCSY ANDRÁS

PANNONIA
A KORAI CSÁSZÁRSÁG
IDEJÉN

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1974

386606

ALUMINUM
GÁZTÁRTELŐK ÉS GÁZTÁR-
MÉRLEK

ISBN 963 05 0293 3

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1974 · Mócsy András

PRINTED IN HUNGARY

ELŐSZÓ

Ez a könyv ugyanebben a sorozatban megjelenő második részével együtt egy angol sorozat számára készült *Pannonia and Upper Moesia* c. munka rövidített változata. Köszönettel tartozom a londoni Routledge and Kegan Paul kiadónak, hogy hozzájárult e változat magyar nyelvű közléséhez.

Egy római provinciáról szóló könyv más szempontokat követ, mint egy mai ország római korát ábrázoló munka. Az olvasó ezért talán hiányolni fogja a hazai római emlékek és ásatások leírását, amely egy „Magyarország a római korban” c. könyvnek legfontosabb feladata lenne. Ilyen munka más országokban nem ritka, és nálunk sem lenne haszontalan e műfaj megteremtése. Mivel a mai politikai határok csak kivételes esetben egyeznek a római tartományok határaival, ez a műfaj sok országban jobb híján pótolja azt a történeti szempontból indokoltabb ábrázolásmódot, amely a római kor földrajzi és politikai egységeiből indul ki. A magyar régészet- és történettudományban szerencsére mindig megvolt a törekvés, hogy kitekintsen az egykori Pannoniának csupán mintegy felét alkotó Dunántúl határain. Ebben a könyvben is arra törekedtem, hogy Pannonia minden része a kor történetében játszott szerepének megfelelő figyelemben részesüljön.

Minden római tartomány története része a Római Birodalom történetének. Pannonia történetét sem érthetjük meg önmagában. Bizonyos történeti ismereteket ezért feltételeznem kellett. Talán a közérthetőség rová-

sára ment az is, hogy a téves képzeteket keltő modernizáló kifejezések helyett inkább az egykori elnevezéseket használtam. Pl. a *decurio* helyett tanácstagot írhattam volna, azonban egy mai tanácstag mégsem azonos egy rómaival. Ezért nemcsak a földrajzi neveket, hanem minden egyéb egykori fogalmat is korabeli formájában használtam. A kötet végén található betűrendes magyarázó szójegyzék a római kori fogalmak megértéséhez kíván segítséget nyújtani.

Budapest. 1973: április

Mócsy András

1. ILLIREK ÉS KELTÁK

1. GÖRÖG HÍRADÁSOK NÉPEK A KELTA HÓDÍTÁS ELŐTT

Abban az időben, amikor a görögök már némileg tájékozva voltak Közép-Európa földrajzáról és népeiről, a Duna felső folyása a kelták kezében volt, alsó folyása mentén pedig a Vaskaputól a Fekete-tengerig régtől fogva a trákok és géták laktak. A legkorábbi tudósítást az *Ilias* tizenharmadik énekének elején olvashatjuk:

Zeusz miután Hektórt s népét a hajók fele vitte,
ott is hagyta a fáradalom s örökös hadivész közt;
ő maga meg ragyogó szemeit másmerre vetette,
messze lovas thrákoknak földjét vette szemügyre,
harcos műsz népét s tejivó jó kancafejkét...

A hellénizmus korának Homéros-filológiája ezt a helyet megkérdőjelezte, mert a kor görögje mys nevű népet csak a kisázsiai Mysiában ismert. Poseidónios, a hellénizmus utolsó nagy tudósa oldotta meg a kérdést, amikor arra utalt, hogy a trákok északi szomszédságában élő moisoi nevű törzs azonos lehet a Homerosnál szereplő mysoi népével (Strabón VII, 3.).

Ez a régi vitakérdés némiképp jellemző a görögök északi szomszédaikról alkotott ismereteire. A görögök az archaikus korban meglehetősen tisztában voltak a Duna-völgy és az adriai part föld- és néprajzával. Azonban ezek a kereskedők által szerzett értesülések a klasszikus korban, az északi görög kereskedelem hanyatlásával együtt feledésbe merültek, vagy mitológiai elemekkel keveredve fokozatosan eltorzultak.

Közhellyé vált például, hogy a Duna egyik ága az Adriába ömlik, tehát a Balkán nem félsziget, hanem sziget. A nagyrészt üres spekulációknak csak az észak felé irányuló római terjeszkedés idején szerzett új ismeretek vetettek véget. A moisiról is csak azért sikerült Poseidóniosnak egyet-mást megtudnia, mert egy római hadsereg C. Scribonius Curio vezetése alatt i. e. 76. és 72. között Makedóniából előrenyomult a Dunáig, és új értesüléseket hozott a Duna-völgy népeiről. Közép-Európa a görög tudományt csak annyiban érdekelte, amennyiben e vidék barbárjai a görög anyaországgal kapcsolatba kerültek. Ez az epizodikus részletekből álló hagyomány azonban elegendő ahhoz, hogy az időszámításunkat megelőző néhány évszázadban legalább a politikai történet lényegét körvonalazhassuk.

A Kárpát-medence legkorábbi név szerint ismert népeit Hérodotos és Hekataios sorolja fel: a sindosokat, sigynnosokat és kaulikosokat — csupa olyan népet, amely a Kárpát-medence későbbi történetében már nem játszott szerepet. Ezek voltak azok a népek, amelyek a görög kereskedelemmel még összeköttetésben álltak, míg a későbbi népek többnyire csak akkor jelentek meg a görögök és rómaiak látókörében, ha Makedónia vagy Róma ellenségei vagy szövetségesei lettek. Az Alföldön lakó sigynnosok kereskedelmet folytattak az isztriai félsziget venétjeivel, akik viszont részt vettek az adriai part archaikus kori görög kereskedelmében. Egyes későarchaikus leletek ezeknek a kereskedelmi kapcsolatoknak a nyomai Magyarországon és a Balkánon. Az 5. században a mai Szerbia területén némiképp tisztább lesz az etnikai kép. Hérodotos (*IV*, 49.) szerint a Brongos (Morava) völgyét Niš alatt a triballok törzse birtokolta, amelynek központja a Balkán hegységtől északra, a Duna melletti Oescus (ma Gigen) körül volt. Ez a nép az elkövetkezendő időkben gyakran okozott bajt a makedonoknak. A triballok nyugati szomszédai az illirek voltak, mivel Hérodotos szerint az Angros (Ibar?, Zapadna Morava?, Toplica?) illir földön eredt, és triball területen

torkollott a Brongosba. Eddig Hérodotos. Későbbi források arról tudósítanak, hogy a triballok földjére az illir autariáták nyomultak be kb. az i. e. 5. század végén, nem sokkal később pedig már a kelták hódításairól halunk a Kárpát-medencében és az Al-Dunánál. Miután az autariáták kiszorították a triballokat a Moravavölgyből, a Kárpát-medence és a Balkán színpadán új tényezőként megjelent keltáktól szenvedtek vereséget a 4. század elején. Délkelet-Európa sok részében a római kori őslakosság etnikai képe csak a keltizálódás után alakult ki, és csak a kelták megjelenésétől kezdve tudjuk a politikai viszonyokban bekövetkező változásokat pontosabban követni.

A triballok a trák-géta népcsoporthoz tartoztak, amely a Balkán félsziget keleti felét lakta. Az autariáták törzse a Balkán félsziget nyugati felén élő illir néphez tartozott. A harmadik etnikai és nyelvi komponens, a kelták, részben valószínűleg Észak-Itáliából jöttek, jórészt azonban biztosan nyugatról, a Duna mentén. A trákok, illirek és kelták alkották Délkelet-Európa három nagy nyelvcsoportját. A nyelvi határok a Kárpát-medencét három részre osztották; északnyugaton a kelták, délnyugaton az illir pannonok, keleten pedig a trák dákok laktak.

Az illirek eredete és nyelvi tagolódása meglehetősen problematikus. Az utóbbi évtizedek kutatása az illirek nyelvi egységét tagadja, és az illirség fogalmát egy kisebb és jól meghatározható törzsi csoportnak tartja fenn. A nyelvészek felismerték, hogy az Adria északi partján élő venétek és liburnusok az illirtől különböző, habár vele rokon nyelvet beszéltek. Az Adria partján élő illirekről szóló korai tudósítások elemzése bebizonyította, hogy a források csak a délebbi partvidék lakóit nevezik illyrioinak. A korábban illirnek tartott személynevek csoportosítása két vagy három névvidéket mutatott ki: a legészakibb ezek közül a pannonoké a Száva két partján. Kétségek merültek fel az ősrégészet részéről is, amely a pannon és dalmát terület késő bronzkori és kora

vaskori kultúráit az illirektől különböző, másik népnek tulajdonítja. A dalmátok és pannonok eszerint vagy nem voltak illirek, vagy csak nyelvrokonai voltak az illireknek, de nem beszéltek azonos nyelvet déli szomszédaikkal, akiket egyedül tartanak a források illireknek.

Pannonia a tágabb értelemben vett illirek perifériáján feküdt, és egyelőre bizonyosan nem lesz megtévesztő, ha ezeket a peremnépeket illireknek tartjuk, természetesen nem zárva ki azt, hogy a nyelvi egységeket sokkal inkább színezték dialektusok, mint ma. A nyelvi határok mentén több olyan népet ismerünk, amelyeknek nyelvi és etnikai hovatartozása bizonytalan. Azok közül a törzsek közül, amelyeknek történetét a következőkben ismertetjük, a scordiscusok törzse kelta eredetű, császárkori személyneveik mégis illirek (pannonok), számos forrás pedig a trákokhoz sorolja őket. Az eraviscusokról csak nemrég bizonyították be véglegesen, hogy kelták voltak. Az illirek, trákok és kelták között az érintkezési terület nyilvánvalóan nagyon széles volt. A kölcsönös kapcsolatok állandó változásokat eredményeztek, amelyeknek csak a római hódítás vetett véget.

2. A KELTA HÓDÍTÁSOK SCORDISCUSOK ÉS DARDÁNOK RÓMA ÉS MAKEDÓNIA VISZÁLYÁBAN

A kelta terjeszkedés körülbelül Itália kelta inváziójával egyidőben, tehát az i. e. 4. század elején érte el a Kárpát-medencét. A kelta hagyomány 300 000 kivándorlóról tud, akik részben Itáliába, részben Illyriába vonultak; a Liviusnál olvasható (V, 34.) monda szerint Ambigatus kelta király két unokaöccsét, Bellovesust és Sigovesust Itáliába, illetve a Hercynia erdőség lakói ellen küldte. A kelta hagyomány (Pompeius Trogus = Iustinus XXIV, 4.) az őslakossággal folytatott hosszú harcokról tudósít, amelyek a pannonok fokozatos leigázásához vezettek. A legkorábbi kelta leletek elterjedése arra en-

ged következtetni, hogy a kelták a Duna mentén nyomultak be a Kárpát-medencébe, a 4. században azonban csak a Kárpát-medence északnyugati részét tudták elfoglalni.

A kelta hódítás másik ága valószínűleg Észak-Itáliából indult ki, mert amikor Nagy Sándor az Al-Duna mentén harcolt, az „adriai kelták” küldöttségét fogadta. Ez az esemény időben egybeesik az autariáták visszaszorulásával, akik egyes források szerint épp a kelták előrenyomulása elől tértek ki, majd hosszú hanyódás után felmorzsolódtak. A kelták, akik a Dunántúlon már szilárdan megvetették a lábukat, a 4. század vége felé újabb hadiportyákra vállalkoztak a Balkán félszigeten; hamarosan összeütközésre is sor került Trákia északi határán a kelták és a makedón király között. Ezek a támadások vezették be a 279. évvel kezdődő nagy kelta inváziót a Balkánon, amely sok szempontból a több mint egy évszázaddal korábban lejátszódott első vándorláshoz volt fogható. A kivándorlók száma ebben az esetben is igen nagy lehetett: Pompeius Trogus 150 000 gyalogos harcosról tud (Iustinus XXIV, 6), akik Brennos alatt indultak útnak, és ha ez a szám túlzott is (Diodóros XXII, 9, 1 csak 50 000 harcosról beszél), annyi bizonyos, hogy a vállalkozás célja kezdettől fogva új szállásterületek szerzése volt. A kelta hagyomány most is két vezetőről beszél, Belgiosról (vagy Bolgiosról) és Brennosról, egy variáns harmadik csoportról is tud Kerethrios vezeteése alatt. A nép és a haderő egy része otthon maradt a „haza” védelmére, amely a már konszolidált dunántúli kelta uralom területével azonosítható. A szobi kelta temető egyik sírjában egy görög bronzedény került elő, amelyet görögországi zsákmánynak tarthatunk.

A 280–278-as évek változatos harcokkal teltek el, amelyek tárgyalásába itt nem bocsátkozhatunk. Brennos serege Delphoit dülta fel, egy Brennosról leszakadt sereg Kisászíába kelt át, és ott megalapította a galaták birodalmát, egy harmadik csoport a Balkán hegységtől délre több évtizedig fennálló független kelta államot ho-

zott létre, az ún. tylisi birodalmat. Brennos seregének maradványai 278-ban több csapatban vonultak vissza északra.

A római hagyomány erre a népmozgalomra vezette vissza egy erős politikai alakulat létrejöttét a mai Szerbia északi részén; a Delphoiból visszatérő kelták a Száva torkolatánál telepedtek le, és scordiscusoknak nevezték el magukat. Magától értetődő, hogy Pannonia azon részei is, amelyeket az első kelta invázió nem tudott meghódítani, legkésőbb az i. e. 3. század elején már el-keltásodtak. A kelta korszak kultúrájának, az ún. La Tène-kultúrának C periódusába tartozó leletek a későbbi Pannonia egész területén megtalálhatók, azonban még nem dönthetjük el, hogy egyes vidékek — pl. a középső Száva-völgy — leletei a kelta megtelepedést, vagy csupán a kelta ipari termékek elterjedését tükrözik. A scordiscusok uralmi területén szintén igen gazdag La Tène-jellegű leletanyag került elő.

A kelta invázió megrázkódtatásait a Makedóniától északra élő népek nem tudták egyhamar kiheverni. A források különböző visszavonulási harcokról tudósítanak a Balkánon. A kelta uralom alól a legkorábban a dardánok törzse szabadította fel magát. A 3. század közepe táján a dardánok már igen veszélyes hatalomként léptek fel; hamarosan pedig Makedónia közmondásos ellenségeivé váltak. A makedón királyoknak, Demetriosnak, Antigonos Dosonnak és V. Philipposnak állandóan háborút kellett e hegyi nép meg-megújuló rablótámadásai ellen viselniök.

V. Philippos radikális eszközökkel akart véget vetni az állandó dardán veszélynek. De még mielőtt megtámadta volna őket, 197-ben hirtelen megszakadtak a dardán betörések. Ez annál figyelemre méltóbb, mivel a makedónokra épp 197-ben mérte Róma az első nagy csapást Kynoskephalainál, és így a dardán betörések megszűnése nem a makedón haderő megerősödésére vezethető vissza. Ezenkívül a dardánok egyre inkább mint Róma szövetségesei jöttek számításba, tehát min-

den esélyük meglett volna, hogy sikerrel lépjenek fel Makedóniával szemben.

Nagyon valószínű, hogy a dardánokat a 2. század eleje óta észak felől szorongatták és erőiket északon kötötték le. Összefügg ez azzal is, hogy a római—makedón ellentétek a Balkán népeit is bevonták a stratégiai kombinációkba. A scordiscusokról, akik a dardánoktól északra építettek ki kelta hatalmat, 278 után semmit sem hallunk. V. Philippos alatt azonban váratlanul mint a makedón király szövetségesei és Róma, valamint a dardánok ellenségei lépnek a szemünk elé. A 2. század első évtizedeiben a dardánok északi és a scordiscusok déli határán lejátszódott eseményeket nem ismerjük, a 179-es év azonban váratlanul éles fényt vet a politikai kombinációkra, amelyek következtetni engednek a 197 és 179 között végbement változásokra.

179-ben Philippos egy korábbi szövetség alapján rábírta a Duna torkolatánál élő bastarnákat, hogy igázzák le Dardániát, és innen támadják meg Itáliát. A támadásnak északról kellett érnie Itáliát, ezért Philippos már korábban szövetséget kötött a scordiscusokkal, akik az Itáliába vezető út birtokában voltak. A makedón király nagyszabású terve meghiúsult, mert a dardánoknak több éves háború után, 174-ben sikerült a bastarnákat visszaverni. Az utolsó makedón király, Perseus azonban megsemmisítő vereséget mért a dardánokra. Ezekből az eseményekből a Közép-Balkán és az ettől északra fekvő területek politikai viszonyaira vonatkozólag a következőket olvashatjuk ki: a scordiscusok a 3. század második felében meghódították a Száva völgyét, és fokozatosan a Balkán északi részének legfontosabb hatalmi tényezőjévé váltak, mivel Itáliába vezető útként egyedül a Száva völgye jött számításba. A dardánok, akik a kelták uralma alól 278 után hamarosan felszabadították magukat, Makedónia északi határát veszélyeztették, és ezáltal Róma potenciális szövetségesei lettek, míg a scordiscusok természetesen mint Makedónia szövetségesei léptek fel. A dardánok így két

tűz közé szorultak, és a bastarnák ellen sikerrel megvívott szabadságharc ellenére sem tudtak a scordiscusokkal és makedónokkal szemben helytállni. A hatalmi viszonyokban bekövetkezett fordulat a scordiscusok körülbelül 100 éves hegemóniáját nyitotta meg, akik nemcsak a már római kézbe került Makedónia északi határát támadták, hanem újra meg újra ellenségesen léptek fel nyugat és délkelet felé is, és minden jel szerint leigázták a dardánokat, a moisoi törzset, a pannonokat és néhány más népet.

3. A SCORDISCUS HEGEMÓNIA ÉS A PANNONOK FELTŰNÉSE

A későbbi Pannonia provincia területén a 279 és 179 között lejátszódott eseményekről nem értesülünk. A scordiscusok vezetésével létrejött kelta hegemónia kialakulása azonban konszolidált kelta uralmat tételez fel a Száva és a Duna völgyében. A 3. század Pannonia fokozatos elkeltásodásának a kora volt, melynek eredménye világosan kifejezésre jut az őslakosság római kori személyneveiben. Pannonia északi és nyugati felében a keltizálódás olyan átható volt, hogy a keltát megelőző nyelvi réteg teljesen eltűnt. Kevésbé volt hathatós a Drávától délre, még a scordiscusoknál is, akiknek császárkori névanyaga nem kelta, hanem pannon. Ez nyilvánvalóan részben a kelta hódítók és a nem kelta őslakosság számbeli arányával függ össze, részben pedig a kelta uralom időtartamával. A 278-ban, a Balkánról való visszahúzódás után a Száva torkolatát scordiscus néven elfoglaló kelta csoport csak egy vékony uralkodó réteget alkotott, amely fokozatosan beleolvadt a számbelileg erősebb, leigázott őslakosságba. Ezért nem kell csodálkoznunk, hogy a scordiscusokat a forrásokban hol keltának, hol tráknak nevezik, sőt, az i. e. 2. század végén egy feliraton illir végződéssel skordistai néven említik őket. A scordiscusokat ezért csak a kelták által

szervezett politikai alakulatnak, de nem kelta népnek kell tekintenünk.

A scordiscusok a 2. század közepén inkább nyugat felé orientálódtak, mert 156-ban vereséget szenvedtek a rómaiaktól, valószínűleg a nagy dalmát háborúban, amelyben Róma ellenségeiként vettek részt. 156-ban a dalmát háború keretében a rómaiak Siscia (Segestiké) városát is megostromolták a Kulpa torkolatánál; ennek a keleti irányú előrenyomulásnak a scordiscusokat is el kellett érnie. Körülbelül ekkor említik először a panonokat a történelemben (Polybios egyik töredékében, frg. 64 = 122).

Talán éppen ez a rómaiaktól elszenvedett vereség indította a scordiscusokat arra, hogy inkább dél felé terjeszkedjenek. A 2. század közepén le kellett igazniok a dardánokat, mert 141-től kezdve Makedónia északi határán egyedüli ellenségként mindig a scordiscusokat és a velük együtt fellépő nyugati trák törzseket említik, a harcokat pedig részben ott vívták, ahol a makedón királyok a dardánok ellen harcoltak. 141 és 109 között a scordiscusok állandó szövetségesei a nyugati trák népek voltak. A harcok színhelye az Axios (Vardar), Astibos (Bregalnica), Strymon (Struma) völgye és a Hebros (Marica) felső folyása volt. Strabón szerint a scordiscusok Paioniáig, Illyriáig és Trákiáig terjesztették ki uralmukat, és sok népet igaztak le a Közép-Balkánon. Ezalatt azonban nem adták fel hatalmi igényeiket a Száva völgyében sem. Amikor a rómaiak i. e. 119-ben másodszor is megostromolták Sisciát, folyamatban volt egy dalmát háború is, amelyben a scordiscusok ismét részt vettek. Amikor néhány évvel később a kimberek észak felől a Kárpát-medence nyugati felén átvonultak, a Száva völgye lakóiként megint csak a scordiscusokat említik.

A kimberek átvonulása a dunai országok történetében nem hozott változást, de számunkra különös jelentőséggel bír, mert Poseidónios leírása erről a vándorlásról sok fontos részletet tartalmaz (Strabón VII, 2–3). A kimberek

Poseidónios szerint először a boiokba ütköztek, a boioktól elúztatva a scordiscusokhoz, ezután a tauriscusokhoz, majd pedig a helvétekhez érkeztek. Ebből a népfelsorolásból tisztán kibontakoznak a Kárpát-medence hatalmi viszonyai a 2. század végén. A kimberek északról érkeztek, és a Kárpát-medence nyugati felén vonultak át, amelynek északi része a kelta boiok, déli része a kelta scordiscusok és délnyugati része a kelta tauriscusok uralma alatt volt. Nem tudjuk, hol húzódott a boi—scordiscus határ, ezzel szemben nagyon valószínű, hogy a tauriscusok és a scordiscusok közötti határ Sisciától nyugatra volt. Ez nemcsak abból következik, hogy mindkét alkalommal, amikor a rómaiak Sisciát ostromolták (i. e. 156-ban és 119-ben), a harcokban a scordiscusok is részt vettek, hanem Strabón egyik adata is erre utal (VII, 5, 2, vö. IV, 6, 10.), amely szerint a Száva felső folyása a tauriscusoké, Siscia azonban a pannonoké volt.

Mivel a pannonokról Poseidónios nem beszél, a 2. század végén még a scordiscusok uralma alatt voltak, viszont Polybios egy nem sokkal korábbi eseménnyel kapcsolatban már tud létükről.

A pannonok mint láttuk, a Balkán északnyugati részének az illirekkel rokon praekelta őslakosságához tartoztak. Meglehetősen nagy területet foglaltak el a Drávától a dardánokig és az „igazi illirekig” Dél-Dalmáciában. Strabón és Appianos (Illyr. 14. 22.) részletes leírása szerint számos törzsre tagolódtak. Ezek közül a törzsek közül csak néhány tartozott a későbbi Pannonia provincia területéhez. Pannonia törzsei közül Strabón (VII, 5, 3) csak a breucusokat és az andizetést sorolja a pannon törzsekhez. A császárkorban az andizetes törzs a Dráva torkolatánál élt, a breucusok pedig déli szomszédaik voltak a Szávánál. De pannonok lakták a Száva völgyét felfelé egészen Sisciáig is; ezen a területen a római kori feliratokon olvasható személynevek az ún. középdalmát—pannon névcsoportba tartoznak, amely a pannonok egész területét, tehát Dél-Pannoniát és Kelet-Dalmáciát foglalta el.

Poseidónios a kimber vándorlás leírásában először az észak-pannoniai boiokat említi. Ez a vidék, mint láttuk, már a 4. század eleje óta kelta szállásterület volt. Törzsneveket a 4., 3. és 2. századból azonban nem ismerünk. Egyedül Poseidónios tud arról, hogy egy olyan törzsé volt a hatalom, amelyet ugyanúgy boinak neveztek, mint az egykoron hatalmas észak-itáliai kelta törzset. Gyakran merülnek fel különböző területeken azonos nevű törzsek, akár azért, mert egy tőből sarjadtak, és csak később, vándorlás során váltak ketté, akár azért, mert a törzsnév a kérdéses nyelvben gyakran használt népnév volt, akár pedig azért, mert a törzs vándorlásai során hol itt, hol ott bukkant fel a történelem színpadán. A legkönnyebb magyarázati lehetőség mindig a vándorlás, és ezt a következtetést vonta le Poseidónios is (Strabón V, 1, 6), amikor az észak-itáliai boiokat a Kárpát-medencei boiokkal genetikai összefüggésbe hozta. Eszerint a boiok, miután a 2. század elején elűzték volna őket Észak-Itáliából, a Dunához jöttek. Egy másik antik verzió szerint Csehországba települtek, amelynek antik neve, Boiohaemum (innen a német Böhmen) alátámasztást nyújtott e kombináció számára. Nem tudjuk, van-e történeti magja ezeknek az ókori kombinációknak.

A Poseidónios, illetve az őt kivonatoló Strabón leírásából megismert hatalmi viszonyok hamarosan gyökeres változáson mentek keresztül. Először a scordiscusok dardániai uralma lazult meg. A dardánok, akikről hosszú ideig semmit sem hallottunk, i. e. 97-ben már önállóan léptek fel, bár vereséget szenvedtek a Makedóniában állomásozó római hadseregtől. Valamivel később Makedónia északi határán a scordiscusok a dardánok szövetségeseiként harcoltak Sulla ellen, majd nem sokkal ezután a scordiscusok olyan vereséget szenvedtek L. Cornelius Scipio Asiagenustól (i. e. 88–81.), amelyet soha többé nem tudtak kiheverni. Makedónia északi határán többé nem léptek fel veszélyes ellenségként a scordiscusok; i. e. 81 és 15 között csak egyetlen egy-

szer hallunk róluk. Appianos (Illyr. 5.) szerint a Száva torkolatához és a Duna szigeteire vonultak vissza, ami természetesen erős túlzás. A Dunától délre azonban nyomuk vész, és ettől kezdve csak mint Pannonia délkeleti sarkának lakóit említik őket.

Ellentmondana tapasztalatainknak, ha a scordiscus uralom visszaszorulását egyedül Scipio hadi sikereire akarnánk visszavezetni. A barbárok ellen vezetett makedón, majd római hadjáratok a Balkánon csupán arra szorítkoztak, hogy nyugalmat teremtsenek a határon, de gyökeresen sohasem avatkoztak be e népek hatalmi viszonyaiba. A scordiscusokat más oldalról is szorongathatták. Ezt a feltevést a hamarosan bekövetkezett események teszik kézenfekvővé. Ugyanis amikor i. e. 64-ben Mithradatész Itáliát északról akarta megtámadni (mint láttuk, ezt a tervet az utolsó makedón királyok is komolyan fontolóra vették), az átvonulási terület birtokosaiként nem a scordiscusokat, hanem a pannonokat említik. A Száva völgyének urai ekkor már a pannonok voltak, akik valószínűleg az 1. század első évtizedeiben szabadították fel magukat a scordiscus uralom alól. Megközelítőleg ugyanerre az időre esik a Boirebistas alatt egyesített dák állam megerősödése. Boirebistas hamarosan megtámadta és legyőzte a scordiscusokat; a scordiscusok ennek következtében a dákok fegyvertársai lettek a Kárpát-medence keltái ellen vezetett háborús vállalkozásokban.

Az 1. században a hatalmi viszonyokban és az etnikai képből bekövetkezett minden változás ma még nem állapítható meg teljes biztonsággal. Így pl. csak nemrég sikerült valószínűvé tenni, hogy egyes kelta törzsek délre vándorlása, amelyet Caesar kommentárjaiban mint helvét vándorlást ír le (I, 5.), a Kárpát-medencét sem hagyta érintetlenül. A latobicusok ekkor érkezhettek a Száva felső folyásának vidékére, és a Hercuniates népnév Kelet-Pannoniában talán szintén északi eredetre utal. A latobicusok sajátos temetkezési szokásukat, a ház alakú urnákba való temetkezést a Saale vidékéről

hozták magukkal. Caesar szerint állítólag Noricum fővárosát, Noreiát is megostromolták.

Ezek a változások a Közép-Balkánon végül is partikularizmushoz vezettek, mely önhatalmúlag fellépő törzsek és törzscsoportok számos államalakulatát hozta létre: a scordiscusok helyére a dardánok, a Moesi és a pannonok léptek; mind olyan népek, amelyek a 2. században hol szorosabb, hol lazább függőségben a scordiscusok alattvalói voltak.

A dardánok 76-ban trák törzsekkel együtt Makedóniára támadtak. Az ezt követő, 76-tól 73-ig tartó háborút több római hadvezér vezette, példátlan kegyetlenséggel. Scribonius Curio hadserege ekkor érte el először a Dunát: olyan esemény volt ez, melynek jelentőségét a későbbi római történetírás is gyakran kiemelte.

4. BOIREBISTAS HÓDÍTÁSAI

Curio érintkezésbe lépett a dákokkal is, dákok — római összeütközésre azonban nem került sor. A scordiscusokat nem említik a hadjárat kapcsán. A Scipiótól elszenvedett vereség után sem mint Róma ellenségei, sem mint szövetségesei nem jöttek már számításba. Azonban az i. e. 76—73-as hadjáratok idején még nem győzték le őket a dákok, akik még i. e. 64-ben sem kerültek szóba, amikor Mithradatés a bastarnákat a Száva völgyén keresztül akarta Itáliába küldeni. A dákok scordiscusok feletti győzelmének időpontját a következőképp határozhatjuk meg: a győzelem a dákok számára időleges hatalmi helyzetet biztosított a Balkán középső részén. Caesar uralkodásának utolsó éveiben Rómában számoltak egy Makedónia elleni dákok támadással, sőt Caesar halála után hírek keringtek egy dákok betöréséről is. Egy ideig tehát a dardánok is a dákok uralma alá kerültek, de 62-ben és 57-ben — amikor Makedónia ellen vezettek háborút — még függetlenek voltak. A dákok scordiscusok feletti győzelme ezért körülbelül i. e. 65. és 50 közé esik.

Boirebistas Strabón szerint (VII, 3, 11) néhány év leforgása alatt vitte végbe hódításait. Vállalkozásai tartós hatást gyakoroltak a Kárpát-medence történetére, mivel számos vidéken lezárták a keltizálódás folyamatát.

Amint láttuk, a politikai hatalmat a Kárpát-medence nyugati felében és a Száva völgyében a 2. és 1. század fordulóján a kelta boiok, a végső soron kelta scordiscusok és az ugyancsak kelta tauriscusok gyakorolták. Hamarosán önálló hatalomként léptek fel a pannonok a Száva völgyében, de a boiok uralma északon az 1. század első felében még töretlen maradt. A boiok és a scordiscusok keleti szomszédai a dákok voltak. Caesar, aki a Duna-völgy etnikai és politikai viszonyaival némileg tisztában volt (nem tudjuk, mennyit köszönhet a hellénizmus geográfiájának, különösen Poseidónios műveinek), tudott arról (VI, 25), hogy a hatalmas Hercynia erdő területén, amelyhez az Északi-Kárpátok is hozzátartoztak, a Duna-kanyartól keletre, a dákok és az Anartii törzse élt; Ptolemaios (III, 8, 3.) a tauriscusokról tud, akik az Anartii szomszédai voltak. A Dacia északi határán élő két kelta törzs, a Taurisci és az Anartii, nyilvánvalóan a boi törzsszövetséghez tartoztak, amelynek területe a Kárpát-medence egész északi felét magában foglalta. A késő vaskori oppidum-kultúra a Duna-kanyartól az Északkeleti Kárpátokig kimutatható (Budapest — Gellérthegy, Zemplén, Munkács, hogy csak a legfontosabbakat említsük). A kelta uralom további törzseit Tacitus *Germania* c. műve nevezi meg, és ez, valamint más későbbi adatok lehetővé teszik, hogy felsoroljuk a Nagyalföld északi peremén élő népeket: Osi a Duna-kanyarnál, a Duna-kanyartól keletre pedig a Cotini és a Taurisci. A kelta—dák határ ezek szerint nagyjából a Kárpát-medence közepén futott. Strabón, aki a kelta—dák összeütközéseket meglehetősen részletesen írja le, a Parisost jelöli meg határként (VII, 5, 2), ez pedig a Tisza antik neve volt. Strabón szerint Boirebistas igényt támasztott bizonyos területekre, és ennek következtében az i. e. 45 körül kirobbant háború a boiok

és a velük szövetséges tauriscusok vereségével végződött. Boirebistas kelta ellenfelét Kritasirosnak hívták, akinek alattvalói voltak a tauriscusok Délnyugat-Pannoniában, a boiok Észak-Pannoniában és a boiokhoz tartoztak ebben az időben az Alföld északi peremén és Szlovákiában élő kelták is. Boirebistas győzelmének nagy visszhangja volt a római birodalomban: „boi pusztaságról” beszéltek Pannoniában, amelyet még az idősebb Plinius is említ (III, 147), a „dák veszedelem” pedig a következő évtizedekben szóbeszéd tárgya lett Rómában.

A boiokat természetesen éppoly kevéssé irtották ki, mint Scipio a scordiscusokat. A szilárd boi uralom azonban felbomlott, és a dákok a Kárpát-medence sok pontján megvetették a lábukat. A Kárpát-medence késővaskori és kora császárkori lelőhelyein gyakran kerülnek elő dák füles csészék és más jellegzetes dák edények, amelyek részben a dák uralom kiterjedését, részben pedig az egykori kelta területek fokozatos eldákosodását bizonyítják. Az eldákosodás a dák kerámia elterjedése alapján különösen a mai Szlovákia területén volt jelentős, ahol a Traianus alatt Daciából elmenekült dákok egy része is letelepedett. A Dunántúl dák leleteinek csak kisebb része tulajdonítható egy időleges dák megszállás eredményének; római kori előfordulásuk inkább későbbi (római kori) betelepítések következménye.

A dák uralom nem tartott sokáig a Kárpát-medence nyugati felében. Boirebistas hamarosan (i. e. 44. táján) meghalt, és állama négy, majd öt királyságra esett szét. A barbár államokra jellemző széthúzó tendencia ebben az esetben is áthúzta egy nagy uralkodó terveit. Bár az új dák királyok, Boirebistas utódai bekapcsolódtak a Caesar halálát követő római pártharcokba, a nagy király dák állama azonban fokozatosan összezsugorodott, és hamarosan elvesztette vezető szerepét. Az ismét függetlenné lett dardánok 39-ben Makedóniára támadtak, a pannonok talán visszahódítottak egyes kelta területeket, a későbbi Pannoniából pedig a dákok örökre eltűntek. Csak az Alföldet tudták megtartani; Ptolemai-

os leírása Daciáról (III, 7, 1; 8, 1) Dacia nyugati határáként a Tiszát jelöli meg. Míg Traianus Daciát meg nem hódította, a dákok nyugati határa a Tisza maradt.

A pannonoké volt az egyetlen politikai hatalom, amelyet külső ellenség az 1. század második felében nem tört meg. Államalkotó képességeiket tekintve azonban ez a törzsi csoport lehetett a leggyengébb. Barbár népek leírásánál ugyan néprajzi közhelyként emlegetik az „anarchiát”, de Appianos erre vonatkozó kijelentései a pannonokról némileg többet tartalmaznak, mint az antik néprajz közhelyei: „A pannonok nem laknak városokban, hanem rokonság (nemzetség) szerint falvakban és tanyákon, nincsenek közös tanácsaik, sem közös vezetőik, amelyek mindannyiuk fölött állnának. A nép fegyverhordó korú része százezer, amely azonban az anarchia következtében sohasem lép fel együttesen.” (Illyr. 22.) Ez a primitív törzsi társadalom elegendő magyarázat arra, hogy miért csak akkor léptek színre a pannonok, amikor a jobban szervezett szomszéd népek már felmorzsolgatták egymást. Caesar meggyilkolásának idején sem a Kárpát-medencében, sem a Közép-Balkánon nem volt olyan államalakulat, amely Róma komolyan vehető ellenfele lett volna. A római háborúkat, amelyeket a római hadvezérek 44 után vezettek vidékünkön, szintén nem azzal a céllal indították, hogy radikálisan beavatkozzanak a Duna-vidék hatalmi viszonyaiba. Mind Octavianus iapod hadjárata (i. e. 35–33.), mind pedig M. Licinius Crassus háborúja a dákok, a Moesi és a trákok ellen (i. e. 29–27.) csak a belpolitikai viszonyok ismeretében válik érthetővé.

5. A „DÁK KÉRDÉS” A RÓMAI POLITIKÁBAN; A SZÁVA-VÖLGY MEGHÓDÍTÁSA

Caesar uralkodásának utolsó éveiben Boirebistas a Kárpát-medence és a Balkán félsziget északkeleti részének vitathatatlan ura volt. Caesar a dák király leverésé-

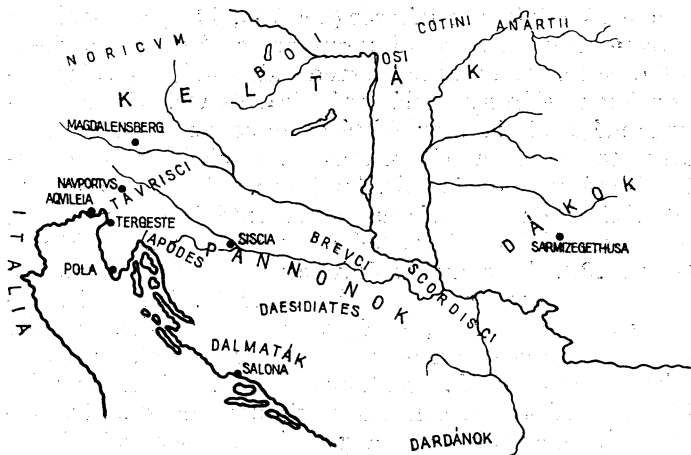
nek nagyszabású tervét híresztelte, és Octavianusnak, aki a caesari örökség végrehajtójaként lépett fel, politikai terveibe ugyancsak be kellett iktatnia egy dák háború tervét, annak ellenére, hogy a dák hegemonia közben már lehanyatlott. Ezzel összefüggésben hírek keringtek arról, hogy egyes dák királyok Octavianus, vagy Antonius pártjához csatlakoznak. A riválisok dák szövetséggel vádolták egymást. A „dák veszély” még Actium után is szóbeszéd tárgya volt Rómában (Horatius, Sat. II, 6, 53.).

Octavianus iapod hadjáratát is csak a propagandisztikusan felfújt „dák kérdés” ismeretében érthetjük meg. I. e. 35-ben indult Octavianus a Keleti Alpokba, a iapodok ellen, azzal az ürüggyel, hogy az iapodok megtagadták az adófizetést. Igen nehéz harcok után sikerült Octavianusnak az iapodok erődítményeit, ezek között Metulum várát meghódítani. Innen folytatta előrenyomulását a pannonok földjére, „noha ezek erre semmi okot nem adtak” (Cassius Dio XLIX, 36, 1). Az előrenyomulás célja valószínűleg Siscia elfoglalása volt, amelyet a rómaiak már kétszer (i. e. 156, 119.) sikertelenül ostromoltak. Ez a támaszpont a Száva-völgyben, a Kulpa torkolatánál természetes kiindulópont volt minden keleti előrenyomulás számára, és Octavianus propagandája Siscia meghódítását ebbe az összefüggésbe állította: Siscia a dákok elleni offenzívának is legfontosabb támaszpontja volt. Appianos, aki az iapod háború elbeszélésében Octavianus kommentárjaiból merített, ellentétéről ír Siscia előkelői és a városi köznép között (Illyr. 23.). Az előkelők állítólag el akarták fogadni a rómaiak feltételeit — 100 túszt állítását, és római helyőrség befogadását —, a nép azonban ellenállt, és ezért a várost szabályosan meg kellett ostromolni. Appianos leírása ellentmondásban áll ugyanezen Appianos fentebb idézett leírásával a pannonok primitív társadalmi viszonyairól. Élhetünk azzal a gyanúval, hogy Octavianus előrenyomulásának igazolására a már Caesarnál (*Bellum Gallicum*) is többször használt fogást alkalmazta: az

ellenséges táborban egy párt, mégpedig mindig az előkelőké, Róma-barát irányzatot képvisel; a római hadvezér ezért nem hódító, hanem csak a helyi társadalom Róma-barát arisztokráciájának támogatója. Siscia meghódításának ilyen megokolására már csak azért is szükség volt, mert egyébként a pannonok nem voltak Róma hagyományos és közismert ellenségei. Maga Appianos is joggal teszi hozzá, hogy a Keleti-Alpokon túl élő népek sokáig elkerülték Róma figyelmét (Illyr. 15.).

Siscia elfoglalása után Octavianus a várost fallal kettéválasztotta, és Fufius Geminus parancsnoksága alatt egy 25 cohors erősségű haderővel megszállta. További keleti előrenyomulás nélkül fogadta a pannonok behódolását, és télre visszatért Rómába. A következő évben sem volt szó dákok elleni támadásról: 34–33-ban Octavianus az iapodoktól délre lakó dalmát törzseket pacifikálta.

Nyilvánvaló, hogy Octavianusnak Siscia meghódításával más céljai voltak. A dák háború ürügyén indított

A Közép-Duna-vidék a római hódítás előestéjén

hároméves háború végül is egy nagy jelentőségű terület pacifikálását eredményezte. Az i. e. 40-ben kötött brundisiumi egyezmény ezt a területet mint Illyricum részét Octavianusnak juttatta. A Keleti-Alpok és az Adria északi partvidékének biztosításával Itália és a Balkán félsziget között szárazföldi kapcsolat jött létre, amely egy Antonius elleni felvonulás esetén fontossá válhatott.

35—34 telén leverték a sisciaiak felkelését, a következő évtizedekben Siscia városáról azonban semmit sem hallunk. Mégis valószínű, hogy Siscia ettől kezdve gyakorlatilag Róma kezén maradt. Az Augustus alatti háborúban a római hadsereg legfontosabb támaszpontjává vált; Tiberius is aligha indíthatott volna hadjáratot i. e. 15-ben a scordiscusok ellen, ha nem lett volna Siscia erődje szilárdan Róma kezén.

Makedónia felől szintén a dák kérdés jegyében indult meg a terjeszkedés. M. Licinius Crassus hadvezér a dák háború caesari örökségének megvalósítására készült, de éppen ezért összeütközésbe került Octavianussal, dák sikereit pedig a háború történetének hivatalos verzióiból törölték.

Crassus háborúja nemcsak a Dunától délre törte meg a dák uralmat, hanem a dardánokat, a triballokat, a Moesit és néhány más nyugati trák törzset is pacifikált. I. e. 28 után nyugalom uralkodott a Közép-Balkánon. Csak i. e. 16-ban hallunk a scordiscusok és dentheleták betöréséről Makedóniába. Ugyanebben az évben a pannonok Isztriára támadtak; Cassius Dio, aki mindkét támadást említi (LIV, 20, 2—3), a noricumiakat a pannonok szövetségeseinek mondja. Ezek a noricumiak valószínűleg a felső Száva-völgy kelta lakói voltak, tehát a pannonok nyugati szomszédai. Ugyancsak Cassius Dio szerint a betörést P. Silius Nerva verte vissza, és ez a pannonok „újabb” leigázásához vezetett: az első leigázáson minden bizonnyal Octavianus iapod hadjárata értendő.

Nagyon valószínű, hogy ezek a betörések készítették arra Augustust, hogy az ifjú Tiberiust hamarosan, való-

színűleg már i. e. 15-ben a scordiscusok és néhány Makedóniával szomszédos trák törzs ellen küldje. Ezt a hadjáratot Itália északkeleti és Makedónia északi határvidékének pacifikálására tett intézkedésnek is tekinthetjük. A scordiscusok Crassus dák háborúja következtében ugyanis még egyszer függetlenné váltak, és mint a Száva-torkolat lakói, kulcspozícióban lévén, Itália és Makedónia számára egyaránt veszélyesek lehettek. A scordiscusokon aratott győzelemmel ez a nép egyszer s mindenkorra behódolt Rómának. Amikor néhány évvel később Tiberius a pannonok ellen harcolt, a Száva-völgyben már szövetségesei voltak, akik nem lehettek mások, mint a scordiscusok.

A további események a Kárpát-medencében Róma terjeszkedésének abba a szakaszába tartoznak, amikor a cél már a Duna-határ elérése volt.

6. TÖRZSEK ÉS ÁLLAMOK A SZERÉMSÉG KULCSHELYZETE

Az írásos források lehetővé tették, hogy az i. e. utolsó négy-öt évszázad politikai történetét legalább nagy vonalaiban követhessük. A gyakran nagyon gyorsan kialakuló és nagy területeket átfogó államalakulatok társadalmi szerkezetét és alapjait illetően forrásaink állapota koránt sem ilyen kedvező. Az ábrázolt eseményekből azonban mégis számos következtetést vonhatunk le, amelyeket az antik irodalom kevés idevágó adatával nem nehéz összhangba hoznunk.

Minden politikai formáció legszembevetőbb alapvonása egy törzs hegemoniális helyzete volt a formáción belül, amely általában nagy területet foglalt magába. Az írásos forrásokból először a triballok lépnek eléink mint uralkodó törzs, akik igen nagy területet tartottak hatalmukban a Közép-Balkánon. A triballokat nyugati és déli birtokaikból az autariáták illir törzse szorította ki, akik a 4. század folyamán léptek a triballok helyére,

míg az első kelta roham el nem űzte és teljesen fel nem morzsolta őket. A kelták ugyanilyen, habár tartósabb képződményt hoztak létre a Kárpát-medence nyugati felében. A 3. század folyamán rendkívüli gyorsasággal terjesztették ki uralmukat. Ugyanakkor délen a dardánok jutottak hatalomra, akiknek uralma azonban nem terjedt ki olyan nagy területre, mint a triballoké vagy az autariátáké. A kelták által birtokba vett területen az i. e. 2. században főleg olyan törzseket ismerünk — boiok, tauriscusok, scordiscusok —, amelyek önállóan gyakorolták hatalmukat. Majd Boirebistas király alatt a dákok léptek fel, és rövid életű uralmat hoztak létre különböző nem dák népek fölött.

Ezek a politikai formációk egy hódító és szervező céllal fellépő törzsből és a helyi lakosság nem szükségképpen nyelvokon törzseiből álltak, akiket vagy leigáztak, vagy szövetségre kényszerítettek. Mindkét esetre vannak félreérthetetlen forrásos bizonyítékaink, így pl. Theopompos szerint (Athenaios X, 443 A—C) az autariáták hatalmuk tetőpontján 300 000 alattvalót tartottak „helotákhoz hasonlóan”, ezzel szemben a scordiscusok az i. e. 1. század közepén arra kényszerültek, hogy a dákok szövetségeseiként vegyenek részt Boirebistas háborúiban.

A triballok, autariáták és kelták hódító háborúit a törzsi társadalom harcos rétege szervezte. Ez a vállalkozó kedvű és mozgékony katonai réteg időnként képes volt nagy területek meghódítására és lakosságának kiszákmányolására. Ezért a Bellovesus és Sigovesus kelta fejedelmekről szóló legendának is van történeti magva, nem beszélve Brennos, Belgios, Leonnorios, Lutarios, Kerethrios, Akichorios és más kelta fejedelmekről, akik 280 táján asszonyaikkal és gyermekeikkel együtt útra keltek, és akik közül némelyiknek kelta államot is sikerült alapítania nemcsak a Balkánon, hanem Kisázsiaiban is.

Nehezebben állapíthatjuk meg azokat a körülményeket, amelyektől ezeknek a politikai formációknak a tar-

tóssága és hatása függött. A 4. sz. elején kelta csapatok hódították meg a Kárpát-medence északnyugati részét, ahol erőteljes keltizálódást indítottak meg. Északnyugat-Pannonia császárkori névadásában a nem kelta elemek csaknem teljes egészében hiányoznak. Kelta csapatok hozták létre a scordiscusok uralmát is, későbbi források azonban mint kelta—illir—trák keveréknépről beszélnek róluk, a scordiscusok császárkori névadása pedig Délkelet-Pannoniában határozottan a közép dalmát—pannon népcsoporthoz tartozik, anélkül, hogy említésre méltó kelta beütést mutatna fel. Kelta seregek szervezték Trákiában Tylis „birodalmát” is, amely azonban a 3. század végére nyomtalanul eltűnt. A „tylisi birodalommal” egyidőben alapított kisázsiai galata királyság ellenben Pergamon veszélyes konkurensének bizonyult, és önállóságát sokáig megőrizte.

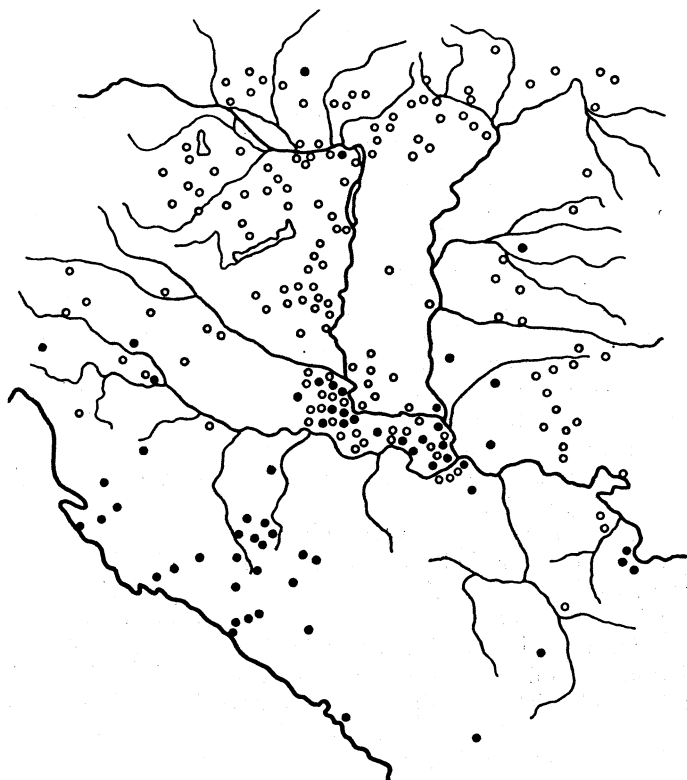
Pannonia anyagi kultúrája ott is teljesen keltizálódott, ahol az őslakosság a római korban bizonyíthatóan nem volt kelta. Ugyanakkor a temetkezési szokásokban nem következtek be olyan mélyreható változások. A kelták csontvázas temetkezése sosem jutott túlsúlyba, bár a kora császárkorban szórványosan megtalálható csontvázas temetkezések az őslakosság kelta alkotóelemére vezethetjük vissza. Pannonia késői vaskorának hiányos kikutatottsága miatt jelenleg nem dönthetjük el, voltak-e jelentős különbségek a La Tène-kultúra elterjedésében, amelyeket esetleg a keltizálódás különböző erősségére mutatnak. Mindenesetre a római hódítás előtti Pannonia helyi ipari termelésére a La Tène-típusok általánosan jellemzők.

Pannonia praekelta lakóit nem ismerjük név szerint, mert a kelta uralom ezen a vidéken mélyreható etnikai és társadalmi változásokat okozott. Pannonia egyetlen név szerint ismert praekelta lakói a pannonok voltak, de egykori szállásterületük északi határát nem ismerjük. A pannonok azonban csak a nagy törzsi uralmak felbomlása után jutottak önálló szerephez. Könnyen lehetséges, hogy a Drávától északra eső terület őslakosságát

is ők alkották, azonban ott nyelvileg is elkeltásodtak.

A pannonok társadalmáról csak Appianos leírása tudósít, amelyet fent már szó szerint idéztünk. A keltákkal és a dákokkal ellentétben a pannonok még átmenetileg sem voltak képesek politikai egység létrehozására. Az Appianos által hangsúlyozott anarchia az Augustus alatti ellenállás idején is megnyilvánult, amikor minden törzs önhatalmúlag, saját vezetői alatt harcolt a rómaiak ellen. Egyetlen egyszer sem tudták magukat legalább időlegesen — a boi Kritasiros vagy a dák Boirebistas mintájára — egy központi hatalomnak alávetni. Társadalmuk primitív intézményei elegendő magyarázatot adnak arra, hogy miért jutottak csak későn szóhoz a Duna és a Balkán térségében. A jobban szervezett és technikailag fölényben álló kelták könnyen leigázták őket: önálló népként csak azután juthattak szóhoz a Száva völgyében, miután a kelta scordiscusok hatalma lehanyatlott.

Az ún. barbár pénzverés elterjedése mutatja a legjobban, hogy a kelták mennyivel fejlettebbek voltak, mint az őslakosság. A Kárpát-medence nyugati felében a pénz gazdasági segédeszközként csak a boi és scordiscus hatalom konszolidálása után jelent meg. Az érmeik általában különböző görög tetradrachmák utánzatai, mindenekelőtt a philippeusoké, amelyek azonban Pannoniában nem terjedtek el különösebben. Az utánzatok tehát nem egy, már forgalomban levő pénzt helyettesítettek, hanem ezek voltak az első pénzek, amelyek a helyi gazdasági életben szerepet játszottak. A pénzt a kelta törzsek vezették be, és lényegében később is a kelta uralom alatt álló területekre korlátozódott. Az ún. „barbár pénzek” elterjedési térképe koncentráldást mutat a Szerémségben, amelyet a scordiscusokkal hozhatunk összefüggésbe, a Duna mentén Bécstől a Szerémségig, ahol a kelta uralom már a 4—3. században megszilárdult, és egy sávban a Duna-kanyartól a Kárpátokig a mai Észak-Magyarországon és Szlovákiában, ezt a 3.—2. századi kelta előretörésre vezethetjük

● Görög vagy köztársaságkori római pénz

○ „Barbár” pénz

A korai pénzforgalom

vissza. Pannonia délnyugati részén jelenleg még kevés lelőhelyet ismerünk, ami valószínűleg annak a következménye, hogy a római pénz ott már korán forgalomba került.

A barbár pénzverés kezdeteit nem tudjuk pontosan keltezni. A Kárpát-medencei kelta pénzverés mérvadó

feldolgozása (K. Pink) az első pénzeket a második század végére datálja, szlovák kutatók újabban egy évszázaddal előbbre akarják helyezni a kezdeteket. Mint legkorábbi időpont a kelták balkáni inváziója jön tekintetbe, amikor a kelták megismerkedtek a görög pénzzel. Kelta pénzek keltezhető rétegben csak a késő kelta oppidumokban fordulnak elő, ahol nyers éremlapok előállítására szolgáló öntőformák, sőt néhányszor verdefelszerelések is előkerültek. Épp a késő kelta időkben válik érezhetővé a kereskedelem felvirágzása. Bronztárgyak, fegyverek és dísz tárgyak bizonyos típusai feltűnően nagy területen terjedtek el, és egy nagyon egységes oppidumkultúráról tanúskodnak. Polybios és Poseidónios élénk kereskedelemről tud a Száva mentén. E kereskedelem végpontja Aquileiában volt, ahol a Duna-vidéki barbárok áruikat, mégpedig Strabón szerint rabszolgákat, állatokat és állatbőrt cseréltek el borra, olajra és tengeri árukra (V, 1, 8.). Ezeket a kereskedelmi cikkeket a régészet segítségével nem foghatjuk meg, azonban illir nevű rabszolgák itáliai családok tulajdonában már a késő-republikánus időkben kimutathatók. Nauportusban (Ljubljana közelében) itáliai kereskedők települést létesítettek az Alpokon túl. A római pénz azonban csak akkor jutott el Pannoniába, miután Octavianus már meghódította a Száva völgyét. A kelta pénz kizárólag a helyi kereskedelmet szolgálta, és ennek megfelelően a kelta veretek egyes típusainak forgási területe meglehetősen kicsi volt. A legtöbb kincslelet csak rokon típusokat tartalmaz. Más területek (pl. Gallia, Britannia) bár pénzverésével ellentétben a vereteken nem fordul elő törzsfő neve, mert a pénzt nem a törzsfők verették, hanem a kereskedők, akik saját működési területükön hozták forgalomba pénzüket.

Kivétel csupán a Szerémség, ahol republikánus római denárok, görög tetradrachmák, Apollonia és Dyrrachion pénzei már a scordiscusok fénykorában forogtak. Ezt a pénzforgalmat az a nagy szerep teszi számunkra értehetővé, amelyet a scordiscusok a Balkán félsziget máso-

dik századi történetében játszottak. És megfordítva — a scordiscusok nagy szerepét arra vezethetjük vissza, hogy olyan területet tartottak kezükben, mely Délkelet-Európa legfontosabb útvonalainak találkozásánál feküdt. Róma és az adriai városok (Apollonia, Dyrrachion) pénze az Adriától induló, Boszniát északkeleti irányban átszelő úton került a Szerémségbe. Ez az összeköttetés nemcsak azt érteti meg velünk, hogy a scordiscusok miért vettek részt a dalmát háborúban, hanem azt is, hogy miért épp a Salona-Sirmium út épült meg az egyik legkorábbi balkáni római útként, már Tiberius alatt, i. sz. 19–20 között. Végül azt is megértjük, hogy i. e. 15-ben miért éppen a scordiscusokat verte le Tiberius. Az egész Duna-vidék birtokbavétele szempontjából az ő földjük birtokbavétele volt a legfontosabb.

II. A DUNA-HATÁR MEGHÓDÍTÁSA ÉS AZ AUGUSTUSI HATÁRPOLITIKA

1. RÓMA ÉS AZ ALPOKON TÚLI TÖRZSEK

Róma csak akkor kezdett érdeklődni a Keleti-Alpokon túl fekvő vidékek iránt, amikor Ausztria természeti kincseinek, az ezüstnek és a vasnak a kiaknázása megkezdődött. Aquileia alapítása (i.e. 181.) volt az első és legfontosabb lépés, hogy Róma közelebb kerüljön ezekhez a vidékekhez. Az Északkeleti Alpok keltáival vívott változatos harcok után a rómaiaknak sikerült ezt a Duna-vidék történetében olyan fontos kikötőt a Natiso folyó torkolatánál létrehozni, ezután különböző próbálkozások történtek észak felé, amelyek végül lehetővé tették, hogy a noricum-i vasat és ezüstöt Róma érdekében aknázzák ki. Aquileia a 2. században a Földközi-tenger fontos kereskedelmi központja lett, innen szállították a noricum-i vasat és innen szervezték Északkelet-Itália és az Északkeleti Alpok kereskedelmét. Az új ausztriai ásatások a Magdalensbergen, Klagenfurt közelében megmutatták, hogy milyen nagy mértékben kapcsolódtak bele az aquileiai kereskedőházak Noricum természeti kincseinek hasznosításába.

A Juliai Alpoktól keletre nem jött létre Aquileiának olyan fiókvállalata, mint a Magdalensberg. Appianos, akinek *Illyrika* című művéből az illir—római kapcsolatok korai történetére vonatkozólag sokat megtudhatunk, nyomatékosan kiemeli, hogy az Alpokon túli népek a rómaiak figyelmét sokáig elkerülték. Az a mód, ahogy a rómaiak fokozatosan a noricum-i vas birtokába jutottak, anélkül, hogy Noricum földjét meghódították és elfoglalták volna, arra mutat, hogy a rómaiak célja

itt nem a hódítás és a provincializálás volt, hanem a természeti kincsek birtokbavétele és a kereskedelem kézbentartása. A vas és az ezüst fontosabb volt a rómaiak számára, mint a rabszolgák, az állatok és a bőr, amelyet az Alpokon túl élő illírek adtak el Aquileia piacán. A római kereskedőknek érdeke volt, hogy a noricum-i vas kereskedelmét helyben, az Alpoktól északra tartsák ellenőrzésük alatt, a Száva-völgy barbárjainak ezzel szemben érdekében állt, hogy áruikat Aquileiáig szállítsák és ott adják el. Róma ezért nem tett diplomáciai lépéseket, hogy a Balkán északnyugati részén és a Száva-völgyben élő népeket a földközi-tengeri kereskedelem érdekkörébe vonja, ezzel szemben gyakran háborúban állt az alpesi törzsekkel, különösen a tauriscusokkal és iapodokkal, akik Aquileia szomszédságát, növekedő szőlőskertjeit és más mezőgazdaságilag fontos javait veszélyeztették. A Juliai Alpok lakói az Alpok hágóin át Aquileia és a Száva völgye között bonyolódó kereskedelemről teherhordóként, úti kalauzsként, vagy éppen útonállóként hasznot húztak. Az antik irodalomban mint tipikus rablótörzseket is aposztrofálják őket, ami a rómaiakat gyakran energikus beavatkozásra kényszerítette. Ameddig a makedón királyság fennállt, Rómában attól félték, hogy egy esetleges makedón terjeszkedés a Száva völgyében megnyitja az utat Itália felé. Az Alpokon túl és a Száva völgyében akkor került sor további előnyomulásra, amikor a liburnus és dalmát kalózok Aquileia létérdekét, az Adriai tengeren való hajózást veszélyeztették. A rómaiak kétszer (i. e. 156 és 119.), mindkét alkalommal a dalmát háborúval összefüggésben megtámadták Sisciát, de a felső Száva-völgy elfoglalására Octavianusig Róma nem tett lépéseket. Talán csak C. Cassius Longinus consul 171-es vállalkozása kísérelte meg, hogy összeköttetést teremtsen Észak-Itália és a Balkán között; Makedónia megtámadásának ürügyén a Juliai Alpokon át a histriaiak, iapodok és carnusok földjén fosztogatott, s emiatt a Rómával szövetséges népek panaszt tettek 170-ben a senatus

előtt. Könnyen lehetséges, hogy Cassius Longinus csak Aquileia határmenti szomszédjait akarta megfélemlíteni. Egyébként arra vonatkozóan nincsenek adataink, hogy Róma az egyes balkáni népek makedónellenes magatartásából stratégiaileg is hasznot akart volna húzni.

Még kevésbé állt a rómaiak érdekében, hogy Makedónia felől terjeszkedjenek észak felé. Scipio Asiagenus, Scribonius Curio és Licinius Crassus merész hadjáratai csupán arra szorítkoztak, hogy Makedónia provincia északi határvidékét pacifikálják, amely a különböző balkáni törzsek támadásainak ugyanúgy ki volt téve, mint a makedón királyság idején.

Amint az előző fejezetben láttuk, Octavianus és Licinius Crassus hadjáratait (i. e. 35 – 33. ill. 29 – 28.) olyan propagandisztikus összefüggésbe állították, mintha mindkét hadjárat a dák veszélyt akarta volna megelőzni. Azonban Boirebistas halála után a dák királyok nem voltak többé olyan veszélyes ellenségek, mint elődjük, aki egységes állam élén nagy hódításokkal rendelkezett. Ezért Octavianus Száva-völgyi előnyomulását arra kell visszavezetnünk, hogy ezáltal Itália és a Balkán között létrejöhetett a szárazföldi összeköttetés, ugyanakkor pedig az északkelet-itáliai coloniák, mindenekelőtt Aquileia és Tergeste (Trieszt) nyugtalan szomszédjainak pacifikálására is sor kerülhetett. Az alpesi törzsek pacifikálásának jeleként értékelhetünk két nauportusi feliratot (C 3776 – 3777), amelyek aquileiai kereskedőházak képviselőinek megtelepedéséről tanúskodnak az Alpokon túl. A későbbi Pannoniában a római denárok forgalma megindult már i. e. 11 előtt, amely év Pannonia elfoglalása hivatalos időpontjának számít. A Száva-völgy pannonjai i. e. 35-ben behódoltak a rómaiaknak, ezért emlékeztethette beszédében Octavianus seregét az actiumi csata előtt arra, hogy a római katonák a Dunát is elérték.

Nem sokkal később Crassus is eljutott délről a Dunáig. Ez a hadjárat a rómaiak utolsó hadi vállalkozása volt a későbbi Felső-Moesia (Szerbia) területén. Éppoly

kevésbé volt szó ennek a területnek a szabályos birtokbavételéről, mint Pannonia birtokbavételéről Octavianus iapod hadjárata által. Míg azonban Pannoniát már i. e. 11-ben szabályosan bekebelezték a birodalomba, és a birodalmi határt a Dunáig előretolták, Moesia provinciát csak sokkal később, úgyszólván észrevétlenül hozták létre. Moesia létrejöttének problémája mindmáig megoldatlan, de sok közös vonást mutat Pannonia birtokbavételének kérdésével, amely ugyan i. e. 11-ben hivatalosan provincia lett, nagyobbik, északi részét azonban hasonlóképp szinte észrevétlenül foglalták el.

A modern történettudomány felvetette azt a kérdést, hogy mikor és hogyan lett Moesia provincia; mikor és hogyan szállták meg. Crassustól (i. e. 29 – 28.) Moesia első helytartójáig, Poppaeus Sabinusig ugyanis kereken fél évszázad telt el hódító háborúk és felkelések nélkül. Pannoniával kapcsolatban sokáig megválaszolatlan maradt az a kérdés, hogy Augustus alatt Pannonia északi határa a Dráva volt-e, vagy pedig Augustus előrenyomult-e a Dunáig, ahogyan ez a *Monumentum Ancyranum*-ban olvasható. A pannonok elleni harcokat ugyanis a Száva völgyében vívták, és a dunai határvonal megszállásának alig van nyoma a Iulius-Claudius dinasztia korából. Itt is van tehát egy félévszázados űr, amelyet sem régészeti, sem történeti adatokkal nem tudunk kitölteni.

Az mindenképp kiderül, hogy hódító háborúk, felkelések leverése és hasonló események éppoly kevésbé voltak előfeltételei egy provincia létrehozásának, mint ahogy nem volt feltétlenül szükséges, hogy az új provincia minden részében helyőrségek és táborok szilárd rendszerét állítsák fel.

Az előző fejezetben az ifjú Tiberius scordiscus hadjáratát (i. e. 15.) olyan vállalkozásként értékeltük, melynek az volt a célja, hogy egy kulcshelyzetben levő népet pacifikáljon, és Róma szövetségesevé tegye. Ebben valószínűleg az a tapasztalat játszott szerepet, amelyet a rómaiak Siscia meghódítása óta szereztek. Kiderült,

hogy a Száva-völgy kelta és illir lakóit nem könnyű pacifikálni. Rögtön Siscia elfoglalása után, 35—34 telén fellázadtak; i. e. 16-ban Istriába törtek, annak ellenére, hogy Északkelet-Itáliában igen erős volt a katonai megszállás, Sisciában pedig római helyőrség állomásozott. Ilyen zavargások valószínűleg máskor is előfordultak, amelyek azonban csak a sisciai helyőrségnek adtak tenni-valót. A scordiscusok hatalma ezzel szemben hanyatlóban volt, és szövetségre kényszerültek a mindenkor erősebb szomszédal, akinek zsoldosai lettek. Előbb Boirebistas zsoldosai voltak, majd i. e. 16-ban a dentheleták szövetségeseiként fosztogattak Makedóniában. A rómaiak nyilvánvalóan hamar felismerték, hogy a scordiscusok a pannonok, dardánok és egyes nyugat-trákiai törzsek szomszédaiként könnyen veszélyessé válhatnak Makedóniára nézve, ugyanakkor azonban megnyerni is könnyű őket.

2. PANNONIA ELFOGLALÁSA. AUGUSTUS RENDSZABÁLYAI A DUNA KÉT PARTJÁN

A Tiberius scordiscus hadjáratát követő években megmegújuló pannon felkelésekről hallunk. I. e. 13-ban maga Agrippa is kénytelen volt megjelenni a helyszínen, halála után pedig Tiberiust bízták meg a háború vezetésével. Augustus olyan nagy figyelmet szentelt ezeknek a hadműveleteknek, hogy Aquileiába látogatott i. e. 12-ben. Tiberius, aki a scordiscusok szövetségére támaszkodott, ez alkalommal radikálisan járt el.

A „nagy és súlyos háborúról”, ahogyan egyik szemtanúja nevezte (Velleius Patereulus II, 96.), csak szerfölött szűkszavú összefoglaló tudósítások állnak rendelkezésünkre. A rövid leírásokból annyit állapíthatunk meg, hogy a pannon vezér a pannonoknál igen gyakori Bato nevet viselte, a fő ellenség a breucusok és az amantinusok törzse, a harcok színhelye pedig „a Száva és a Dráva között” volt. A győzelem után Tiberius az ifjú-

ságot rabszolgának adta el; a pacifikálásnak ezt a kegyetlen eszközét Augustus alatt már csak ritkán alkalmazták. Tiberius megkapta a győztes hadvezérnek járó legmagasabb kitüntetést, az ornamenta triumphaliát.

A következő években a pannonok többször fegyvert ragadtak. I. e. 8-ig római hadvezérek, mindenekelőtt maga Tiberius újra és újra kénytelen volt megjelenni Pannoniában, hogy a gerilla-háborút folytató felkelőket ismételten leverjék. Eközben i. e. 11-ben császári provinciát szerveztek, amely Illyricum néven magába foglalta a későbbi Dalmácia és a későbbi Pannonia hatalmas területét; északi határának a Dunát nyilvánították. A *Monumentum Ancyranum*ban, Augustus császár monumentálisan tömör, végrendeletszerű beszámolójában ezt olvassuk: „A pannonok népét, amelyet principátusom előtt római hadsereg meg sem közelített, miután legyőzte őket Tiberius, aki akkor mostohafiam és hadvezérem volt, a római nép uralma alá vetettem, és kiterjesztettem Illyricum határát a Duna folyam partjáig.”

Augustus nem véletlenül nevezi meg a Dunát, és nem is véletlenül hangsúlyozza, hogy az birodalmi határ lett. Augustus a birodalom egyedül kedvező északi határaként a Dunát és az Elbát (később a Rajnát) szemelte ki; nem mintha ezek a folyók mint látható határvonalak különösen kedvére lettek volna, vagy pedig mint déli származású ember különösebben becsülte volna a vizeket, vagy más efféle dolgok miatt, amire a modern történetírás gondolt, azért sem, mintha ezek a folyók az ő korában átkelhetetlennek számítottak volna (a Rajnán és a Dunán át történt ide-odavándorlásról a kelta és a germán észak leírásai bőven szólnak). Augustus tisztában volt azzal, hogy a birodalmi határok biztosítása és a római uralom konszolidálása az Alpoktól északra csak Európa két nagy folyójának birtokában lehetséges. Elsősorban azért, mert a szállítás, hadseregellátás és egyáltalán a biztos összeköttetés csak vízi úton volt megteremthető. Az Alpokon túli provinciákat azonban Itáliából épp vízi úton nem volt könnyű elérni. Ha

Rómának érdekei voltak az Alpokon túl, szükségképpen le kellett vonnia azt a következtetést is, hogy Róma kezére kell kerülniük azoknak a folyóknak is, amelyek ezeket a területeket egymással összekötik.

Csak másodlagos jelentőségű felismerés volt, hogy a Dunának és a Rajnának a birodalmi határ szerepét is be kell töltenie. A hadjáratok, amelyek hamarosan követték Illyricum provincia felállítását, arról tanúskodnak, hogy Augustus a Duna mindkét partján igyekezett Róma befolyását biztosítani, hiszen csak így lehetett a Dunát a birodalom közlekedési útjává tenni. Illyricum provincia felállítása után Domitius Ahenobarbus előretört az Elbáig, és a germánok hatalmi viszonyaiba is beavatkozott, amennyiben új lakóhelyet jelölt ki a hermunduroknak. Valószínűleg ugyanerre az időre esik a markomannok keletre vándorlása, akiknek elhagyott lakóterületét a hermundurok foglalták el. A markomannok a Dunától északra lakó boiokat elűzték, és így évszázadokra Noricum és Pannonia szomszédjai lettek. A rómaiak valamilyen egyezséget is kötöttek a markomannokkal, amely kereskedelmi kapcsolatokat is lehetővé tett. Tőlük keletre a quadok valószínűleg szintén az időszámítás előtti utolsó évtizedben telepedtek le. A quadok keleti szomszédjai, a kelta cotinusok, osusok, tauriscusok és anartiusok is érintkezésbe kerültek Rómával Illyricum létrehozásakor. Ekkoriban a dákok szövetségesei vagy alattvalói lehettek, miután Borebistas 50 évvel korábban legyőzte őket. I. e. 10-ben a dákok támadásáról hallunk a befagyott Dunán át, a támadás visszaverését maga Augustus is említi a *Monumentum Ancyranum*-ban. A hadvezér ez alkalommal valószínűleg M. Vinicius volt, akinek töredékesen megmaradt tusculumi felirata (ILS 8965) egy hadjáratról tudósít, amelynek során a dákokat és a dák zsoldban harcoló bastarnákat legyőzték, azután előrenyomultak az Alföld északi peremén élő kelta népekig, és meggyezésre kényszerítették őket Rómával. Florus (II, 24) és Velleius szerint Vinicius már i. e. 13-ban részt vett

a pannon felkelés leverésében, és ezért Augustus egyik Duna-vidéki szakértője volt. Egy másik hadvezérére, Lentulusra hárult a Kárpát-medence déli peremének rendezése. Pontosan nem keltezhető hadjárata Róma számára a Duna biztosítását eredményezte a Vaskapunál a dákokkal szemben, azonkívül Florus szerint (II, 28–29) nemcsak a dákokat, hanem a szarmatákat is sikerült „a Dunától távol tartani”. Lentulus római őrhelyeket létesített a Dunán innen.

Nem tudjuk, mikor játszódtak le Lentulus hadjáratai (i. e. 10 és i. sz. II. közé szokták keltezni), de mindenképpen a Duna biztosításának augustusi programján belül kerültek sorra, amint ez Florus rövid leírásából világosan kiderül. Mind a dákokkal, mind a szarmatákkal kapcsolatban Florus azt a tényt emeli ki, hogy az ellenséget „távol tartották” és ez „Augustusnak elegendő volt”. E korban egyedülálló dolog azonban az, hogy őrhelyeket (Florus: praesidia) létesítettek a dákokkal szemben fekvő Duna-szakaszon. Augustus idejében több dák háborúról értesülünk, de sem az időpontjukat, sem számukat nem ismerjük biztosan. Míg az újonnan létrehozott Duna-határon a germán és a kelta szomszédságot háborús vagy diplomáciai úton könnyű volt pacifikálni, a dák királyságokkal Róma nem tudott ilyen könnyen szövetséges vagy legalábbis békés kapcsolatba kerülni. A Duna-vonal katonai megszállása épp ezért vált szükségessé a dákokkal szemben fekvő oldalon. Augustus uralkodásának második felében valóban hallunk egy „moesiai hadseregről”, noha Moesia akkor még nem is volt provincia.

Augustus külpolitikájában, amelynek alapelveihez a Iulius–Claudius dinasztia császárai is hűek maradtak, erődemonstráció és diplomácia nagyon átgondolt egyensúlyban voltak. Mindenütt, ahol a nyugalmat diplomáciai úton, szövetségek és szerződések útján el tudták érni, a katonai intézkedéseket nemcsak feleslegesnek tartották, hanem igyekeztek el is kerülni. A Duna-határ tényleges katonai megszállása Augustus idejében még

a végső megoldás volt, amelyet tulajdonképpen csak Lentulus alkalmazott. „A Dunát őrizni” Tiberius alatt sem jelentett többet, mint hogy római legiókat helyeztek el a dunai határral rendelkező provinciákban, de nem jelentette azt, hogy ezek a legiók a Duna partján állomásoztak (Tacitus. Ann. IV, 5.).

A konszolidáció további, Augustus alatt gyakran és sikerrel alkalmazott eszköze volt nagy néptömegek áttelepítése. Már a hermundurok és markomannok esetében is felmerülhet annak gyanúja, hogy vándorlásuk Róma ösztönzésére, vagy legalábbis Róma beleegyezésével történt. Aelius Catus, a moesiai hadsereg parancsnoka és talán Makedónia helytartója az i. sz. első évtizedben 50 000 gétát telepített át a Dunától délre, a későbbi Moesiába, a legfontosabb azonban a szarmata jazigok törzsének áttelepülése volt a Duna—Tisza vidékére. Ez a Kárpát-medence későbbi történetére nézve olyan fontos áttelepítés csak a dák—római ellentétek keretein belül érthető meg. Boirebistas kelták fölötti győzelme után a dákok gyakorlatilag az egész Alföldet hatalmukban tartották. Az Augustus alatt vívott dák háborúk megmutatták, hogy Róma a határbiztosítás szokásos, máshol sikerrel alkalmazott módszereivel a dákok esetében nem boldogul. Kézenfekvő volt egy ütközőállam megteremtése az Alföldön, amely Róma és a dákok között helyezkedvén el, távol tudta tartani a veszélyes ellenséget. Lentulus volt az első hadvezér, aki érintkezésbe került a szarmatákkal, és sikerült a szarmatákat arra kényszerítenie, hogy a Duna-határt tiszteletben tartsák. Talán épp Lentulus szervezte meg a jazigok áttelepítését a Nagyalföldre. Vinicius hadjárata idején a jazigok mindenesetre még nem voltak a Kárpát-medencében, az 1. század közepén azonban már a quadok régi szomszédaiként említik őket. Plinius szerint (IV, 80) a jazigok a dákokat az Alföldről az Alföld északi peremén emelkedő hegyekbe szorították. Legkorábbi szállásterületük a Duna és a Tisza között volt, így a dákokat legalább Pannoniától távol tudták tartani.

A Duna biztosítását célzó legnagyobb szabású hadjáratot i. sz. 6-ban indította el Augustus. Tiberiust igen nagy haderővel Maroboduus markomann király ellen küldte. A hadjárat feladata az volt, hogy a legerősebb dunai germán hatalmat pacifikálja. Tiberius már mélyen az ellenséges földön volt, amikor a pannonok Batónak, a pannon Daesidiates törzs főnökének felhívására fegyvert ragadtak. Tiberius rögtön visszafordult, miután békét kötött Maroboduusszal. Ezt a szerződést a markomann király bukásáig tiszteletben tartotta.

3. A PANNON-DALMATA LÁZADÁS

A nemrég megteremtett római uralom számára három nehéz év következett Pannoniában. A felkelés oka Cassius Dio szerint az volt, hogy a pannon törzsek között Valerius Messalla helytartó sorozást rendelt el. I. sz. 6-ig a római hadsereg csapataiban valóban nem soroztak be pannonokat, még az i. e. 12–9. között lejátszódott hódító háború után sem; akkor Tiberius az ifjúságot rabszolgának adta el. Az eközben felnövekedett ifjúság bizalommal töltötte el a pannonokat, hogy az idegen uralom szokatlan igáját le tudják rázni — mondja Velleius.

E háború eseményeiről jobban vagyunk értesülve, mint Tiberius korábbi dunai hadjáratairól; Cassius Dio (LV, 28 sk., LVI, 1) és a szemtanú Velleius (II, 110 sk.) egyaránt részletes, bár több vonatkozásban eltérő leírást adnak. Az i. sz. 7–8. évek kritikus eseményeiről azonban kevés használható adatot nyújt e két forrás. A Pannoniában i. sz. 6-tól az i. sz. 8. augusztus 3-án bekövetkezett fegyverletételig lezajlott pannoniai eseményeket csak akkor érthetjük meg, ha a felkelők gerilla harcmodorát és a tapasztalt Tiberius óvatos hadvezetését vesszük tekintetbe.

A felkelő Daesidiates törzshöz minden pannon törzs csatlakozott a Száva két partján. Délen a Daesidiates

törzse volt a vezető, északon a breucusok, egy ugyancsak Bato nevű törzsfő vezetése alatt. A kezdetben még jól szervezett és egységesen fellépő pannonok egyidejűleg támadták meg Salonát és Sirmiumot, majd a daesidias Bato, Messallától elszenvedett veresége után, a breucus Batóhoz csatlakozott. Az ostromolt Sirmium római őrségének a moesiai hadsereg parancsnoka, Caecina Severus hamarosan segítségére sietett, és a felkelőket Sirmiumtól északra a hegyekbe űzte (Alma mons — Fruška Gora). Ezután a források tudósításai átláthatatlanná válnak. Figyelmen kívül hagyva a későbbi Dalmácia területén lezajló eseményeket, elsősorban Makedónia megtámadását kell megemlítenünk; a támadás vezetője talán Dasmenus volt, akit esetleg Makedónia helytartója, Sex. Pompeius vert vissza. Caecina Severusnak trák segédcsoportokkal megerősített seregével vissza kellett térnie Moesiába, ahova a dákok és a szarmaták törtek be. Tiberius Pannonia délnyugati sarkába vonult vissza, és Sisciában, a Száva-völgy bevált támaszpontjában ütötte fel főhadiszállását.

A következő évben (i. sz. 7.) egyfelől Caecina Severus és az eközben Tiberiushoz küldött Plautius Silvanus felvonulásáról hallunk, másfelől a tudósítások azt sejtetik, hogy Augustus Tiberius halogató hadvezetésével elégedetlen volt, ezért Plautius Silvanuson és másokon kívül Germanicust is a harctérre küldte. Tiberius azonban tisztán látta a helyzetet, és eszerint alkalmazta az egyedül lehetséges taktikát. Már Caecina Severus és Plautius Silvanus csapatainak felvonulásakor kiderült, hogy a felkelőket nem lehet nyílt összeütközésre kényszeríteni. Az említett csapatokat a pannonok az Alma mons-tól nyugatra, a Hiulca palus mocsárvidékén (ma a Vuka völgye) meglepték és csaknem megverték. Tiberius ezért csapatait a Dráva és a Száva között egy hegységbe vonta vissza (ezt a hegységet környezete Tiberius családi nevére, Mons Claudiusnak nevezte el), és a felégetett föld taktikáját alkalmazva kivárta az egyre kevésbé egységesen működő felkelés összeomlását. Eközben néhány

pannon vezérrel is tárgyalásokat kezdtek, mert amikor a breucusok éhségtől és járványtól megtörten augusztus 3-án a Bathinus (Bosna) folyónál letették a fegyvert, vezetőjük, Bato, királyi méltóságot kapott törzse fölött. Ugyanez a Bato a felkelés egyik vezéré, Pinnest elfogta és kiszolgáltatta a rómaiaknak.

Bato királysága nem tartott sokáig. A másik Bato, a Daesidiates törzs főnöke megtámadta, és az eközben fellázadt breucusok kiadták királyukat. Ezt a breucus felkelést Plautius Silvanus verte le. Valószínűleg ebben az évben (i. sz. 8.) osztották ketté Illyricumot. Északi részét, amelynek hivatalos neve csak jóval később lett Pannonia, ekkorra már pacifikálták, Illyricum déli részén, Dalmáciában csak i. sz. 9-ben sikerült a nagyon keményen és következetesen harcoló másik Batót legyőzni.

A felkelés leverése után a fegyverbíró pannon ifjúságot auxiliáris csapatokba sorozták és elvezényelték a provinciából. Az ala és cohors Pannoniorumokból néhányat ekkor állítottak fel, ezenkívül a breucusokból nem kevesebb mint 8 cohorsot állítottak össze. A cohors Laticorumok és Varcianorumok valószínűleg ugyanekkor jöttek létre. A Iulius—Claudius dinasztia idejében minden pannon auxiliáris katona, akiket feliratokról és katonai diplomákról ismerünk, Dél-Pannoniából származott. Az észak-pannon törzsek között az auxiliáris toborzás csak később, kb. az 1. század közepén kezdődött meg. A felkelésben valószínűleg csak a Drávától délre lakó törzsek vettek részt, Seutinius sejtetni engedi (Tiberius 9.), hogy még a Szávától északra is csak a breucusok csatlakoztak a felkeléshez. A következő fejezetben látni fogjuk, hogy Tiberius az i. sz. 8 utáni pacifikálásban drasztikus eszközökhöz folyamodott, amelyek az egykor igen hatalmas breucus törzs feldarabolásához vezettek. Nagyon valószínű, hogy a breucusok meglehetősen nagy területet tartottak uralmuk alatt a Száva-völgyben, mivel az egyedüli ellenállók és felkelők ők voltak Pannoniában i. sz. 8. előtt. Mindenesetre még

Dél-Pannoniában sem lázadt fel minden törzs; úgy látszik, hogy a scordiscusok is Róma oldalán harcoltak.

4. MARKOMANNOK, QUADOK ÉS JAZIGOK AZ AUGUSTUSI KÜLPOLITIKA MŰKÖDÉSE ÉS KUDARCA

Augustus uralkodásának utolsó éveiben nyugalom uralkodott a Duna középső folyásának vidékén. Legföljebb Lentulus dák-szarmata háborúja játszódhatott le i. sz. 10 körül. Ez a keltezés elképzelhető, mert az erre vonatkozó fő forrás, Florus szerint Lentulus mind a dák, mind a szarmata kérdést hosszabb időre megoldotta. I.sz. 6-ban ezzel szemben még mindkét nép betört Moesiába. Ebben az esetben a jazigok áttelepülését az Alföldre i. sz. 10 tájékára tehetjük.

Az i.sz. 10. vagy 11. után kezdődő nyugodt évek semmi esetre sem keltették a kormányzatban azt a benyomást, mintha a katonai és a diplomáciai intézkedések a Duna túlsó partján egyszer s mindenkorra konszolidáltak volna a helyzetet. Augustus azonban uralmának megszilárdítására nyilvánvalóan először a Dunától délre akart további lépéseket tenni. Tiberiust i. sz. 14-ben Illyricumba küldte, „hogy békében szilárdítsa meg azt, amit háborúban szerzett”. (Velleius II, 123). Nem tudjuk, ez alkalommal mivel bízták meg Tiberiust, mert az idős császár hamarosan bekövetkezett halála miatt vissza kellett térnie. Tiberius feladataiból csak egyet foghatunk meg biztosan.

Augustus halálának hírére a legiók ugyanis fellázkodtak Pannoniában. A lázadást meglehetősen konkrét ok váltotta ki: Tacitus szerint (Ann. I, 16 sk.) az elbocsátás előtt álló, nagyrészt öreg katonák nem nyugodtak bele, hogy veteránparcellaként „megművelhetetlen hegyeket és mocsarak posványát” jelöljenek ki számukra. Tudjuk, hogy a Colonia Iulia Emona (Ljubljana) deductiója (telepítése) épp ebben az évben kezdődött:

az új város már az i. sz. 14. év végén megkapta a városfalat. Emona környéke azonban minden más, csak nem földművelésre alkalmas terület volt; a ljubljana-i mocsár a városfalakig ért, a mocsárvidék szélén pedig a Juli Alpok nyúlványai emelkedtek. A kiszolgált katonákat Augustus nyilvánvalóan azért épp Emonában akarta letelepíteni, mert ez volt az Aquileiából Pannoniába menő út első Száva-parti állomása. Tiberiusnak bizonyára e nem könnyű telepítés lett volna egyik feladata. Végrehajtása azonban fiára, Drususra maradt, aki az év őszén lecsendesítette a lázadó legiókat, és még a tél folyamán a város falait is megépíttette.

Tiberius Közép-Dunamenti tevékenysége nem volt egyéb, mint az augustusi program következetes, ám-bár nem annyira energikus folytatása. Amikor fiát, Drusust I. sz. 17-ben különleges teljhatalommal Illyricumba küldte, Drusus feladatai lényegében nem különböztek azoktól a feladatoktól, amelyeket Tiberiusnak i. sz. 14-ben kellett volna megoldania. Az ezután következő idők az augustusi politikát működésében mutatják be a Duna-vidéken.

Amikor i. sz. 17-ben Maroboduus és Arminius között összeütközésre került sor, Maroboduus a Tiberiusszal i. sz. 6-ban kötött békeszerződésre hivatkozva segítséget kért Rómától. Tiberius nem ment bele a játékba; Drusus megbuktatta Maroboduust, aki menedéket kapott, és Ravennában jelöltek ki számára tartózkodási helyet. A Drusus által beiktatott Catualda is hamarosan megbukott, és ugyancsak a birodalomban kapott menedéket. Ezután Noricumtól és Pannoniától északra új államalakulat létrehozására került sor, amelynek élén három évtizedig Vannius király állt. Drusus, aki tudta, hogyan kell ezeket a változásokat Róma érdekében felhasználni, i. sz. 20-ban kisebb diadalmenetet, ún. ovatiót tartott Rómában.

Az augustusi politika Vannius bukásakor is bevált i. sz. 50-ben. Rómát mindaddig nem érdekelte Vannius királyságának belpolitikai helyzete, amíg a király Róma

megbízható vazallusa volt, és pozíciója is elég szilárd volt. Vannius eközben hatalmát kiterjesztette keletre, és sok szomszédos törzset, közöttük valószínűleg a cotinusokat és osusokat, adófizetővé tett. A jazigokkal szintén kötött valamiféle egyezséget, mert királyi lovassága jazigokból állt. Róma szívesen látta a Róma-barát király hatalmának növekedését, mégis, amikor Vannius hatalma egy palotaforradalom következtében megingott, Claudius császárnak nem állott szándékában Vannius támogatása, hanem a lázadás vezetőit igyekezett Róma számára megnyerni. Pannonia helytartója, Palpellius Hister azt a parancsot kapta, hogy ne avatkozzék be a vanniusi birodalomban zajló polgárháborúba, hanem Vannius lázadó unokaöccseit, Sidót és Italicust ismerje el királyokként. Vanniust kíséretével együtt Pannoniában telepítették le, Sido és Italicus mint Róma vazallusai Vannius örökségébe léptek.

Ez a Duna-vidéki politika a „négy császár évéig” (i. sz. 69.) járt sikerrel. Addig nem volt nehéz fenn tartani az egyensúlyt, amíg kétségen felül állt, hogy Róma bármely pillanatban be tud avatkozni a Duna túlsó oldalán lejátszódó eseményekbe. Az i. sz. 68–69. évek zavarai idején azonban a legjobb római csapatokat kivonták a dunai provinciákból, és a rivalizáló római pártok között hol itt, hol ott alakult ki hatalmi vákuum. Tampius Flavianus pannoniai helytartó, Antonius Primus, a provincia procurator, és a pannoniai legiók parancsnokai, akik 69-ben tanácsot tartottak Peotovióban, még értettek az augustusi módszerek alkalmazásához; a csapataitól megfosztott Moesiában, amely a kevésbé engedelmes dákokkal állt szemben, a régi módszerek kudarcot vallottak.

Pannonia példája még egyszer megmutatta, hogy hogyan kellett ezeknek a módszereknek válságos időben működniük. Miután Peotovióban elhatározták, hogy Vespasianus pártjára állva a pannoniai legiókkal Vitellius ellen Itáliába vonulnak, külpolitikai intézkedéseket hajtottak végre. A quad királyság fejedelmeit, Sidót és

Italicust, és a jazigok név szerint meg nem nevezett fejedelmét tanácskozássra hívták meg, hogy azok a fennálló szerződés értelmében fegyveres segítséget nyújtsanak. A jazig fejedelmeket a „tanácskozás” után túszként visszatartották, a magukkal hozott jazig csapatokat pedig visszaküldték; Sidót és Italicust csapataikkal együtt magukkal vitték Itáliába. A két vazallus állammal szemben alkalmazott különböző bánásmód a helyzet ismeretéről és érett megfontolásról tanúskodik. Sido és Italicus Rómához hűek voltak, saját népük azonban gyűlölte őket. Ha a kötelességszerűen felajánlott csapatokat Sido és Italicus nélkül vitték volna Itáliába, a két fejedelmet elégedetlen alattvalóik könnyen megbuktathatták volna. Hasonlóképp kockázatos lett volna a fejedelmeket csapataikkal együtt hazaküldeni, és ezzel a germánokat egy olyan kísértésnek tenni ki, amelynek talán nem tudtak volna ellenállni. A jazigok esetében elegendő volt vezetőjüket túszként visszatartani; a jazig csapatok viselkedését a jövő zavargásokban nem lehetett előre kiszámítani. Hogy ezek a rendelkezések helyes belátáson nyugodtak, bizonyítja a válságos idők nyugodt körülményei Pannoniában. Tampius Flavianus diplomáciai sikereiért Vespasianustól megkapta az ornamenta triumphaliát.

A moesiai helyzet ezzel szemben katasztrofálissá vált. A lovas roxolanok, akik csak nemrég tűntek fel a dunai határon, és akikkel emiatt Róma még nem tudott kliensi viszonyt kiépíteni, már 67—68 telén a provinciára támadtak. Hamarosan megtámadták a provinciát a dákok, és végül a szarmaták is; ennek a támadásnak még a helytartó, Fonteius Agrippa is áldozatul esett. A nyugalmat csak i. sz. 70 után tudta helyreállítani az új helytartó, Rubrius Gallus.

Az augustusi módszerek pannoniai sikere és moesiai kudarca egyaránt arra készítette az új fláviusi kormányzatot, hogy a Duna mentén folytatott augustusi politikát új határpolitikával egészítsék ki. Már Rubrius Gallus megkezdte erődítmények építését a moesiai Duna-par-

ton, és hamarosan hasonló rendelkezésekről hallunk Pannoniában is. A Flaviusok alatt egy alapjaiban új stratégiai koncepció alakult ki. Ez a változás nemcsak külpolitikailag volt szükséges.

A provinciák megszálló csapatai, amelyek kezdetben inkább a belső nyugalmat tartották fenn, mint a külső ellenség harcoltak, fokozatosan elvesztették belpolitikai szerepüket, sőt, a „négy császár évének” nagy tapasztalata épp az volt, hogy tanácsos lenne, ha a legiókat nem Itália közelében, a már pacifikált területeken tartanák, ahonnan gyorsan és könnyen beavatkozhattak egy itáliai viszályba, hanem a határon helyeznék el. Az első megszállási periódus ezzel lezárult

5. A MEGSZÁLLÓ SEREG

Az Augustus által Illyricumba küldött nem éppen kis számú legio legkorábbi elhelyezkedése jóformán teljesen ismeretlen. Későbbi időkből vonhatunk csak le következtetéseket, azonban könnyen lehetséges, hogy a megszálló csapatok központjai a hódítás korától körülbelül Claudiusig lényegében ugyanazok maradtak. Illyricum északi részén (i. sz. 8-tól a későbbi Pannonia) Augustus alatt három legio volt, mégpedig a VIII. Augusta, a IX. Hispana, és a XV. Apollinaris. A VIII. Augusta legkésőbb Tiberius uralkodásától kezdve Poetovióban állomásozott, ahol feliratokon is említve van. Augustus utolsó éveiben a XV. Apollinaris valószínűleg már Carnuntumban volt. A legio IX. Hispanát egyelőre nem tudjuk lokalizálni, sőt az sem biztos, hogy minden legiónak saját tábora volt. Mindenesetre sem Poetovio, sem Carnuntum nem jön számításba mint kettős táborhely, mert ezeken a helyeken sok legionárius sírköve maradt ránk, a IX. Hispana katonáinak azonban semmi nyoma nincs. A legio IX. Hispana táborhelyéül a kutatók többnyire Sisciát, a Száva-völgy legfontosabb támaszpontját jelölik meg, amelyet i. e. 35-től római csapatok tartottak megszállva.

Augustus halálának évében ezt a három legiót egy nyári táborba vonták össze, és különböző építkezési munkákat, elsősorban útépitést végeztek velük. A nyári tábor valószínűleg a felső Száva-völgyben volt, egy osztag Nauportus körül épített hidakat és utakat. A legiók felkelésének leírásából Tacitusnál többet nem vehetünk ki. Általában feltételezik, hogy a legió XV. Apollinaris tábora Augustus alatt Emonában volt, és innen helyezték át a colonia alapítása előtt Carnuntumba. Az emonai legiós táborral szemben újabban támasztott kétségeknek van némi alapjuk. Nem kizárt, hogy a legió XV. Apollinaris carnuntumi táborába már korábban beköltözött, körülbelül az idő tájt, amikor a markomannok elfoglalták az egykori boi föld északi részét. Augustus alatt Carnuntumon kívül nemcsak Sisciában kell erős katonai megszállással számolnunk, hanem Sirmiumban is, mert ennek római helyőrségét támadták meg i.sz. 6-ban a felkelő pannonok.

A belső helyzet Pannoniában másfél évtizeddel a pannon felkelés leverése után oly mértékben megszilárdult, hogy a legio IX. Hispanát átmenetileg Afrikában vetették be Tacfarinas ellen. Tiberius a senatusban ekkor arról beszélt, hogy a Dunát Pannoniában és Moesiában 2—2 legió őrzi.

Tiberius minden jel szerint semmi lényegeset nem változtatott a hadsereg nagy vonalaiban Augustus által lefektetett elhelyezkedésén. Annál többet tettek uralkodása alatt annak érdekében, hogy megteremtsék az összeköttetést a Duna völgye és Itália, illetve az Adriai tengerpart között. Ennek az összeköttetésnek jelentős földrajzi akadályok állták útját. Ezekre való tekintettel Tiberius nagyarányú útépitéshez fogott. A pannoniai legiókat út- és hídépítési munkákhoz már i. sz. 14 nyarán összevonták a felső Száva-völgyben. Az építkezési munkálatokat nyilvánvalóan több éven át folytatták, hogy az Aquileiát a Dunával összekötő utakat Carnuntumig és a Száva torkolatáig kiépítsék. További útépitéseket vitt véghez Drusus illyricumi teljhatalma idején:

Salonától a Szávaig több utat építettek; ez az útirány már a köztársaságkori pénzek elterjedése alapján természetes kereskedelmi útvonalnak bizonyult. A Salona — Sirmium út kiépítésével i. sz. 19—20-ban a központi fekvésű Sirmium és az Adriai-tenger között létrejött a második összeköttetés.

A Földközi-tengertől sugarasan a Dunához futó utak azonban csak szárazföldi összeköttetést biztosítottak, amely az antik közlekedésben mindig másodlagos szerepet töltött be. Vízi összeköttetés a dunai provinciák között, amint láttuk, csak a Dunán jöhetett létre, s ennek megteremtése már csak azért is szükségessé vált, mert a Duna partján állomásozó legiókat (Carnuntumban és a moesiai Oescusban) vízi úton tudták a legkönnyebben ellátni. A dunai flottát valószínűleg ugyancsak Augustus vagy Tiberius szervezte meg, bár csak 50-ben említik először. Tiberius uralkodásának végén mindenképp fenn kellett állnia, mert e császár legnagyobb létesítménye a dunai provinciákban, a sziklaút megépítése a Djerdapban, flotta nélkül nem képzelhető el. Ahogyan a pannoniai legiókat Augustus uralkodásának utolsó éveiben útépitésekhez vették igénybe, és e célból a felső Száva völgyében összevonták, ugyanúgy vonták össze a két moesiai legiót i. sz. 33—34-ben a Djerdapban, a Vaskapu fölötti Duna-szakaszban egy nagyszabású építkezéshez. Miután a sugaras utakat a Dunáig megépítették, ezeknek az utaknak a végpontjait kellett összekötni. A Duna-határ augustusi műve csak ezáltal válhatott befejezetté.

A folyami hajókat, különösen fölfelé, emberi és állati igaerővel kellett vontatni (a Vaskapu mai csatornájában ezt mozdonyokkal végzik). A Djerdap sziklaszurdokjában azonban lehetetlen volt a vontatás. Itt először vontatóutat kellett építeni, amihez az antik építészeti technika minden vívmányára szükség volt, mert az utat a rendkívül kemény sziklafalba kellett bevágni. Két felirat tanúsága szerint a Djerdapban i. sz. 33—34-ben fejezték be a munkát. További feliratok folyamatos

karbantartó munkáról tanúskodnak Claudius, Domitianus és Traianus alatt.

Claudius alatt a csapatelosztás annyiban módosult, hogy amikor a IX. Hispana pannoniai táborát (Siscia?) végleg elhagyta, Poetovio legiós táborában a VIII. Augustát a XIII. Gemina váltotta fel. A legiók tábora nem változott (Carnuntum és Poetovio). Nero uralkodásának idején két legió állomásozott Pannoniában. Az egész római korban ekkor volt a legkisebb Pannonia megszálló serege. Úgy látszik, hogy Rómának a Duna-vonal őrzésén és biztosításán kívül további provincializálási tervei nem voltak. A Nero uralkodásának utolsó éveiben bekövetkezett csapatmozdulatok ugyancsak nem eredményeztek jelentős változásokat; a Nero keleti háborújába rendelt XV. Apollinarist átmenetileg a X. Gemina, azután a VII. Gemina és a XXII. Primigenia helyettesítette.

Felvetődik a kérdés, hogy a Iulius – Claudius-i korban hogyan osztották el provinciánk területén a nem éppen kicsi auxiliáris haderőt. A dunai politika stratégiája és a belső helyzet érzékeny pontjai csak a csapatelosztás ismeretében tisztázódnak. A kutatás sokáig nem tudta elképzelni, hogy a már Augustus idejében birodalmi határnak nyilvánított Duna katonai megszállását csak sokkal későbbi időben mutathatjuk ki. Mommsen és utána sokan Augustus idevágó mondatát — „kiterjesztettem Illyricum területét a Dunáig” — úgy értelmezték, hogy az csak a Dráva és a Száva közötti rövid Duna-szakaszra vonatkozik, s ennek megfelelően a Drávától északra elterülő Dunántúl fokozatos meghódítását tételezték fel. Miután minden kétséget kizáróan bebizonyosodott, hogy a carnuntumi legió-tábor legkésőbb Tiberius idejében már fennállt, még számoltak azzal, hogy Pannonia északi és keleti részét csak az Augustus és Vespasianus uralkodása között eltelt időben hódították meg. A csapatokkal és táborokkal sűrűn megrakott rajnai határ azonban nem hozható fel összehasonlítás-ként, mivel a külpolitikai helyzet a Rajna mellett egé-

szen más volt. Közigazgatási meggondolások alapján valószínű, hogy a Iulius—Claudius dinasztia korában mégis előretoltak néhány auxiliáris csapatot a Dunáig, és szórványos közvetlen adatok is utalnak Iulius—Claudius-i auxiliáris táborok meglétére a Duna-parton.

Ami az újonnan meghódított provincia megszállását illeti, látni fogjuk a következő fejezetben, hogy a bennszülött közösségek (civitasok) katonai felügyelet alatt álltak, amelyet a szomszédos római csapat egyik magas rangú, gyakran lovagrendű tisztje gyakorolt. Bizonyára nem túlozzuk el a dolgot, ha két civitasra legalább egy auxiliáris csapatot számolunk. A körülbelül nyolc, Dunával határos civitas tehát legalább 4 auxiliáris csapatot követelt a Dunánál. Néhány észak-pannon civitas fölött valószínűleg a legio XV. Apollinaris gyakorolta a felügyeletet. A belpolitikai okokból a Dunához helyezett auxiliáris csapatok száma ezért nem lehetett nagy, külpolitikai okokból pedig eleinte nem volt szükség nagyobb haderő összehívására a quadokkal és a szarmatákkal szemben fekvő folyóhatáron.

A Iulius—Claudius dinasztia korából auxiliáris tábor a régészeti kutatásnak még nem sikerült kimutatnia. Kivételt képez talán Vetus Salina (Adony), ahol egy rövid életű tábor az 1. század közepére keltezhető. A későbbi limestáborokban meglehetősen sokat ásattak Magyarországon, mindenekelőtt az Arrabona és Intercisa közötti limesszakaszon; Adonyon kívül azonban sehol sem lehetett Flaviusok előtti periódust kimutatni. A Flaviusok korát megelőző táborok ezért vagy nem a Duna-parton álltak, vagy pedig a későbbi táborokat nem a Flaviusok előtti táborok helyére építették. Vetus Salinában az említett (II. számú) tábor a későbbi tábortól délre fedezték fel. Újabb százhalombattai (Matrica) és intercisai ásatások ugyancsak a későbbi tábor területén kívül bukkantak korai táborok nyomaira, időrendi elhelyezkedésük azonban nem tisztázott.

Dátálható szórványleletek (Flaviusok előtti sigilliták vagy pénzek) még kevésbé engednek auxiliáris táborokra.

következtetni a Duna mentén. Egyelőre csak a Flaviusok előtti időből való auxiliáris katonák és veteránok sírköveit értékelhetjük biztosan; közülük némelyek auxiliáris táborok mellől származhatnak a Duna-határ egyes pontjain. A korai megszállási időszak taktikai alapelveiből következik, hogy ezek az auxiliáris katonák majdnem kivétel nélkül lovas csapatok (ala-k) katonái voltak. Sírkövek és más feliratok alapján a pannoniai Duna-határon a következő pontok jönnek számításba mint Flaviusok előtti auxiliáris táborhelyek: Arrabona, Brigetio, Aquincum, Lussonium, Teutoburgium, Malata. Ez meglehetősen arányosan elosztott táborok láncolatát adja. Kérdéses azonban, hogy mindegyik fennállt-e már Augustus vagy Tiberius alatt. Figyelembe véve az egyéb régészeti leletek teljes hiányát, azt az álláspontot képviselném, hogy a felsorolt táborok és néhány, jelenleg még ismeretlen tábor csak az 1. század közepe táján jött létre. Ezt természetesen nem lehet bebizonyítani. Arrabonában, ahol az ala I. Augusta Itryaeorum és az ala I. Pannoniorum számos sírköve maradt ránk, a kora római leletanyag új összeállítására azt tette valószínűvé, hogy csak az 1. század közepe után indult meg az élet. Brigetióban, ahol Nero praefectus praetoriója, C. Nymphidius Sabinianus mint praefectus alae állított oltárt (C 4269), a datálható leletanyag ugyancsak az 1. század közepe után kezdődik; Aquincumban az ala Asturum II. és az ala Hispanorum I. Auriana táborhelyén a datálható kora római leletanyag ugyanígy alakul.

Hogy a határmenti táborok létesítése Claudius újítása volt-e, nem dönthetjük el. Mindenesetre Claudius volt az első császár, aki a Drávától északra coloniát alapított, és ugyancsak Claudius korából származnak az első biztos jelek auxiliáris katonák sorozására Észak-Pannoniában.

A megszálló haderő zömét a Flaviusokig a legiók táborai és a provincia belsejében koncentrálták. Ezzel a kérdéssel azonban még rosszabbul állunk, mint a határmegszállás kérdésével. Annyi bizonyos, hogy az

auxiliák jelentős részét a legiók táboraiiban helyezték el, ezt azonban csak Carnuntumban tudjuk feliratokkal bizonyítani és ott is csak kis számban, mert auxiliáris katonák, különösen a korai időben csak kivételesen állítottak sírkövet; valószínűleg ott, ahol már működött kőfaragó műhely, vagy ahová valamelyik műhely termékeit el tudta juttatni. Sírköveket is készítő, vagy külön erre specializálódott műhely a Flaviusok előtt inkább csak Nyugat-Pannoniában volt, mindenekelőtt a legiotáboroknál, továbbá Emona és Savaria coloniájában és talán Scarbantiában; Kelet-Pannoniában valószínűleg csak Aquincumban.

Ennek megfelelően auxiliáris katonák sírkövei Carnuntumon kívül még Aquincumban, néhány Duna melletti táborban és Scarbantia környékén fordulnak elő. Scarbantiától északra Mattersdorfban és Scarbantiától délre Gyalóán az ala I. Hispanorum, illetőleg az ala Pannoniorum lovaskatonáinak sírkövei kerültek elő. Ezek a leletek arra engednek következtetni, hogy az 1. század közepén a Savariától Carnuntumba vezető út mentén lovascsapatok állomásoztak. A Iulius — Claudius-i rendszer legfontosabb jellemzőjének tartják, hogy a lovascsapatokat a birodalom határához vezető utak mentén helyezték el. Még nem tisztázott, hogy az újabban Gorsiumban (Tác) megállapított földtáborokat is ezzel hozhatjuk-e kapcsolatba. Az egyik gorsiumi tábor helyőrségeként az ala Scubulorum jöhet számításba. Gorsiumon kívül még egy ásatással meghatározott táborot nevezhetünk meg: Nadleški Hrib Emonától délkeletre, de ennek keltezése sem biztos. A tábor a bennszülött lakosság egyik magaslati erődjének (Ulaka) közelében létesítették, tehát egy bennszülött központ ellenőrzése volt a feladata.

A pannoniai megszálló sereg auxiliáit már a Iulius — Claudius dinasztia korában mindinkább helyi sorozással egészítették ki. Az 50. évre vonatkozólag Tacitus ezt határozottan mondja is (Ann. XII, 29). Az említett auxiliáris sírkövek részben dél-pannoniai lovaskatonák-

tól származnak. A sírkövek és a katonai diplomák egyértelműen arra engednek következtetni, hogy a Száva- és a Dráva-völgy bennszülött civitasai nagyon sok auxiliáris katonát adtak a birodalmi hadseregnek. Név szerint a Cornacates, Breuci, Iasi, Colapiani, Latobiçi és Varciani törzsek katonáit nevezik meg — csupa dél-pannon törzset. A pannoniai hadseregben ezek közül csak a Varciani, Breuci, Cornacates és Colapiani mutatható ki, a többi törzs ifjúságát Pannonián kívül használták fel. Ez lehet a ránk maradt forrásanyag töredékességéből fakadó véletlen is, feltűnő azonban, hogy a colapianusok a Kulpa-völgy és Siscia környékének lakói voltak, tehát olyan törzs, amely Octavianus óta (i. e. 35.) római ellenőrzés alatt állt; Tiberius főhadiszállása i. e. 11—9-ben és i. sz. 6—9-ben Siscia volt; ezért feltételezhetjük, hogy a colapianusok mint a legkorábban pacifikált bennszülöttek a legmegbízhatóbbak is voltak. Ugyanez vonatkozik a varcianusokra, akik a colapianusok nyugati szomszédai voltak. Az auxiliák helyi kiegészítésében számításba jövő kör fokozatos növekedését jól követhetjük. Az 1. század közepén már a iasus törzsből és Észak-Pannoniából is sorozták be a pannoniai hadsereg csapataiba. A flottában még nagyobb szerephez jutottak a pannonok; a négy császár évében ugyanis a ravennai és a misenumi flotta nagyjából pannonokból és dalmátokból állt. Flottai szolgálatra valószínűleg a kevésbé pacifikált törzsek tagjait sorozták be.

III. A BENNSZÜLÖTTEK ÉS A KOLONIZÁCIÓ

1. RÉGI ÉS ÚJ TÖRZSEK, ÁTSZERVEZÉSEK ÉS ÁTTELEPÍTÉSEK

A római hódítás előtt és alatt szerepet játszó népeket és törzseket kivétel nélkül említik a római korban is mint Pannonia lakóit. Legfontosabb forrásunk az idősebb Plinius, aki *Naturalis Historiája* 3. könyvében leírta a provinciákat, és lakóikat felsorolta. Ezek az alfabetikus néplisták a birodalom Agrippa által kezdeményezett leírásán nyugszanak; minden jel arra mutat, hogy e felsorolások a civitas peregrinák hivatalos regiszterei voltak. A bennszülött törzsek későbbi, szintén hivatalos forrásokra visszamenő felsorolását Ptolemaios adja, aki a népeket földrajzi rendben sorolja fel, felsorolásai azonban valószínűleg nem teljeseek, és közigazgatásilag sem kifogástalanok. Plinius és Ptolemaios néplistái Pannoniát illetően lényegében megegyeznek.

Plinius pannon néplistája (III, 148) azokon a népeken kívül, amelyek Illyricum provincia létrehozása idején szerepet játszottak (Boi, Taurisci, Breuci, Andizetes, Amantini, Scordisci és Latobici), népek hosszú sorát említi, amelyekkel csak a császárkorban és részben csak Pliniusnál találkozunk. Arra gondolhatnánk, hogy ezeket a népeket a hódítás előtti események és viszonyok ábrázolásakor azért nem nevezik meg, mert mint kevésbé jelentős népek, hatalmasabb szomszédaik uralma alatt éltek. Néhány népnél valóban az lehetett a helyzet, azonban mégsem érvényes ez általában. A Pliniusnál felsorolt népek tekintélyes része latin képzésű nevet viselt, amiből levonhatjuk azt a következtetést, hogy ezek a népek tulajdonképpen a rómaiak által szervezett

új csoportok voltak. Az ilyen törzsek egy részét helységnevek után nevezték el: Cornacates Cornacum után (Sotin a Duna mellett, Mursától keletre), Oseriates (az alapul szolgáló helységnév nem ismert), Varciani Varcia után (egy helység, amelyet említenek ugyan, de lokalizálni nem tudunk); más részüket a folyónevek után: Colapiani (Colapis-Kulpa), Arabiates (Arabo-Rába). Ide számíthatjuk még talán a Hercuniatest, akiket a Hercynia silváról nevezték el (ebben az északi származás tudata őrződhetett meg). A rómaiak által elnevezett népek a Hercuniates és az Arabiates kivételével a Száva völgyében laktak. A római hódítás előtt nem említett, de szabályos törzsnévnek tűnő népnevet a Dráva-völgy (Serretes, Serapilli, Iasi) és Észak-Pannonia lakói (Azali, Eravisci) viseltek.

Jól tudjuk, hogy a Tiberiusszal szemben legnagyobb ellenállást tanúsító népek, amelyek a pannon—dalmát felkelésben is vezető szerepet játszottak, a Száva völgyében laktak: az erre vonatkozó források a breucusokat és az amantinusokat nevezik meg. Ezzel szemben a római korban a breucusok és az amantinusok között feltűnik a Cornacates „törzse”, egy minden kétség nélkül a rómaiak által szervezett csoport. A breucusoktól nyugatra a Száva-völgy lakóiként az Oseriatest, Colapianit és Varcianit találjuk, csupa latin képzésű nevet viselő népet. Úgy látszik, hogy a pannonok leverése után a breucusok és az amantinusok egykor nagy uralmi területét felosztották, és a rómaiak által újonnan létrehozott kisebb közigazgatási egységeket részben régi törzsnévek, nagyobbrészt azonban helység- és folyónevek alapján nevezték el. Ez a radikális beavatkozás a hatalmi viszonyokba érthető egy „nagy és súlyos háború” után, amikor Tiberius is olyan intézkedéshez folyamodott, amelyet különben csak ritkán alkalmaztak; i. e. 11-ben, mint láttuk, a pannon ifjúságot rabszolgának adta el. A Száva-völgyben és Észak-Pannoniában a potenciálisan veszélyes törzsszövetségeket és hatalmi szférákat megszüntették, aminek következtében kis népek

római ellenőrzés alatt függetlenséghez jutottak. Csak az Artesabia és Hercuniates esetében szerveztek teljesen új csoportot, azonban mindkét törzs határzónában feködt; az Arabiates valószínűleg a boi és a tauriscus, a Hercuniates pedig a kelta (boi) és pannon uralmi terület között. A dákok által már meggyengített boi államalakulatot is ezért osztották fel; egykori területén boiok, osusok, eraviscusok, valamint az Arabiates és a Hercuniates civitasait találjuk.

Az azalusok esetében egy további intézkedést tételzhetünk fel. Az 1. fejezetben már szóltunk arról, hogy Észak-Pannonia keltizálódása már az i. e. 4. században megkezdődött; a Duna-völgy tömör kelta lakosságát a La Tène B és C periódus leleteinek sűrűsége bizonyítja. A bennszülött lakosság császárkori névanyaga az azalus területen ennek ellenére nem kelta, hanem közeli rokonságban áll a délpannon—északdalmát névadással. Egy új bulgáriai felirat megerősíti azt a feltevést, hogy az azalusokat csak a római korban telepítették fel Dél-Pannóniából a Dunához. Ezen a sírkövön ugyanis egy azalust neveznek meg, aki egy Augustus által felszabadított rabszolgákból felállított cohorsban szolgált. Az egyetlen alkalom, amikor egy pannoniai rabszolgasorba kerülhetett, Tiberius hadjárata volt i. e. 11-ben, amikor Tiberius a Száva-völgyi pannonok leverése után az ifjúságot Itáliában adta el. Ezek szerint könnyen lehetséges, hogy az azalusok i. e. 11-ben még a Száva völgyében laktak, és csak Tiberius intézkedései következtében kerültek a Dunához, ahol a „boiok pusztasága” területén kaptak lakóterületet. Nem lehetetlen, hogy egy délpannon csoportnak a Dunához való áttelepítésével Tiberius a boi hatalmat is meg akarta törni; az északpannoniai kelta hatalmi területbe egy nem-kelta csoportot ékelt be. Hogy Tiberius a hatalmi viszonyok újrendezésénél ilyen radikálisan járt el, nem meglepő. Római kezdeményezés mutatkozott a markomannok keletre vándorlásában, a jazigok letelepítésében a Duna—Tisza közére; Augustus idejében hatalmas néptömegeket tele-

pítettek át Moesiába stb. Érthető, hogy még radikálisabban járt el Róma olyan területen, amelyet provinciának akart megszervezni; különösen olyan tartományban, amely Itáliával szomszédos volt.

Drasztikus eszközökre csak Dél-Pannoniában volt szükség. Semmi sem mutat arra, hogy Tiberius a Drávától északra háborús eszközökkel kényszerült volna előrenyomulni. A Dunántúlt talán szerződések alapján szállták meg katonailag, mert például Carnuntum, amely legkésőbb i. sz. 15-ben már legiótábor volt, i. sz. 6-ban a nagy felkelés kitörésének idején „Noricum királyságának egyik helysége” volt (Velleius II, 109, 5), amelylyel Róma szövetségben állt. Carnuntumtól keletre sem radikális beavatkozásra, sem katonai rendszabályokra nem volt szükség. Az azalusok áttelepítése talán azért volt lehetséges, mert a számukra kijelölt terület a boiák háború alatt elnéptelenedett.

Augustus alatt Pannonia északkeleti részén az eraviscusok a római dénár mintájára saját pénzt vertek, ami a római uralom hozzájárulása nélkül nem képzelhető el. Az eraviscusok ezüstpénzei főleg az i. e. 90–70-es évek republikánus dénárjait utánozták, mert Augustus alatt i. e. 35-től ezek terjedtek el Pannonia pénzforgalmában. A dénárutánzatok feliratai részben személynevek (DOMISA, ANSA, DVTEVTI stb.), gyakoribb azonban a nép neve RAVIZ, vagy IRVAVSCI formában. A verde valószínűleg Aquincumban volt, mert a veretek meglehetősen szűk körben, a mai Budapest közelében terjedtek el. Csak néhány darab jutott el Galliába és Daciába. Ezt a római pénzlábat követő pénzverést annak alapján keltezhettük, hogy a római pénz Északkelet-Pannoniában csak az i. e. 1. század végén jött forgalomba. A RAVIZ-veretekből álló éremkincsek Augustus dénárjaival, sőt egyikük Caligula dénárjával zárul.

Hogy egy nép az Augustus által megalkotott birodalmi határokon belül római pénzláb szerint, de saját nevében veretett ezüstpénzt, az csak különleges szerződés alapján képzelhető el. Illyricum provincia létrehozása után a

bennszülött lakosság csoportjait nem hozták egy nevezőre. A bathinusi fegyverletétel után i. sz. 8-ban Tiberius Batót római fennhatóság alatt királlyá tette, aki hatalmának megszervezésekor meglehetősen önhatalmúlag és szabadon járt el; épp ezért alattvalói hamarosan megbuktatták, de nem Tiberius ösztönzésére. Észak-Pannónia népei, amelyek ellen nem kellett háborút vezetni, valószínűleg más-más úton ismerték el a római uralmat; a meghódolás egyes esetekben nem különbözött azoktól a diplomáciai lépésektől, amelyeket Vinicius alkalmazott a birodalmon kívül a cotinusok, osusok és tauriscusok esetében. Nem tudjuk, mely törzsek nyerték el a civitas libera, foederata, illetőleg stipendiaria rangját, de eleve valószínű, hogy a pannon törzsek a Száva völgyében rosszabb, az északiak pedig enyhébb bánásmódban részesültek. Észak-Pannoniában már az 1. század első feléből vannak adataink a bennszülöttek között történt szórványos polgárjog-adományozásról; pl. C(aius) I(ulius) Magimarus Aquincum közelében, aki Augustustól vagy Caligulától kapott polgárjogot. Talán szerződésen alapuló enyhébb bánásmódra vezethetjük azt is vissza, hogy az észak-pannon törzseket eleinte nem kötelezték auxiliáris katonák állítására. A civitas foederata, stipendiaria stb. közötti különbségek valószínűleg csak az 1. század folyamán halványultak el.

Észak-Pannónia földjét a Iulius—Claudius-i időben a barbaricumból történő áttelepítésekre is igénybe vették. Írásos forrásokkal ezt csak Vannius quad király esetében tudjuk bizonyítani, akit 50-ben kíséretével együtt Pannoniában telepítettek le. Észak-Pannónia kora császárkori leletanyagában, különösen a Balaton és a Duna közötti területen dák és germán jellegű sír- és szórványleletek fordulnak elő, ami áttelepülésre enged következtetni a Dunától északra eső területekről. Aligha tarthatunk minden ilyen leletet a Vannius-nép hagyatékának. A cotinusok az i. sz. 2. század kezdete előtt szintén területet kaptak Pannoniában. Ptolemaios Kytnoi néven említi őket Felső-Pannónia északkeleti részén.

A cotinusokkal szomszédos osusok áttelepítésére talán az északkelet-pannoniai Osonibus helységnév enged következtetni. A cotinusok és osusok többsége azonban Marcusig a barbaricumban maradt. Amikor a cotinusokat a Marcus alatti nagy háború idején befogadták a birodalomba, túlnyomórészt dák neveket viseltek. Az osusok Marcus után is a barbaricumban maradtak. A cotinus nép az i. sz. 1. században még nem dákosodott el teljesen. Tacitus *Germaniájából* tudjuk, hogy kelta nyelven beszéltek. A Pannoniában megtelepedett cotinusok tehát a helyi lakosság nyelvrokonai voltak. Ez a lehetőség Vannius kíséreténél is felmerül. A Vannius név ugyanis Noricumban és Nyugat-Pannoniában többször előfordul mint kelta bennszülöttek neve; Tacitus is említi a boiok egy részét a barbaricumban, Délnyugat-Szlovákiában (Germ. 42.). Lehetséges, hogy Vannius quad király előkelő boi nemzetségből származott, és kísérete is boiokból állt. Az i. sz. 1. század folyamán Észak-Pannoniába betelepült népcsoportok egyrésze tehát kelta származású lehetett. Ide számítandó a kelta anartiusok törzséből való asszony is, aki az 1. század első felében Aquincumban telepedett meg és polgárjogot kapott. A barbaricumi keltákat és germánokat meglehetősen nagy területen szétszórva telepítették le, közösségeiket pedig a már fennálló adminisztratív egységekbe, a civitasokba osztották be. Semmi sem utal arra, hogy saját civitas peregrináik lettek volna. Egyedül a cotinusokat említi Ptolemaios zárt települési területtel rendelkező népként, a ptolemaiosi Pannonia-térkép azonban olyannyira torz, hogy a cotinusok lokalizálása lehetetlen. Elsősorban a lacus Pelsótól délre fekvő, a római korban erősen erdős és részben elmocsarasodott terület jöhet számításba, ugyanis a Kytnoi Ptolemaios szerint az azalusok és az Iasi között laktak; márpedig tudjuk, hogy az azalusok területe a Bakonytól északra, a Iasié pedig a Dráva völgyében volt.

2. AZ ŐSLAKOSSÁG NÉPI ÉS NYELVI TAGOLÓDÁSA

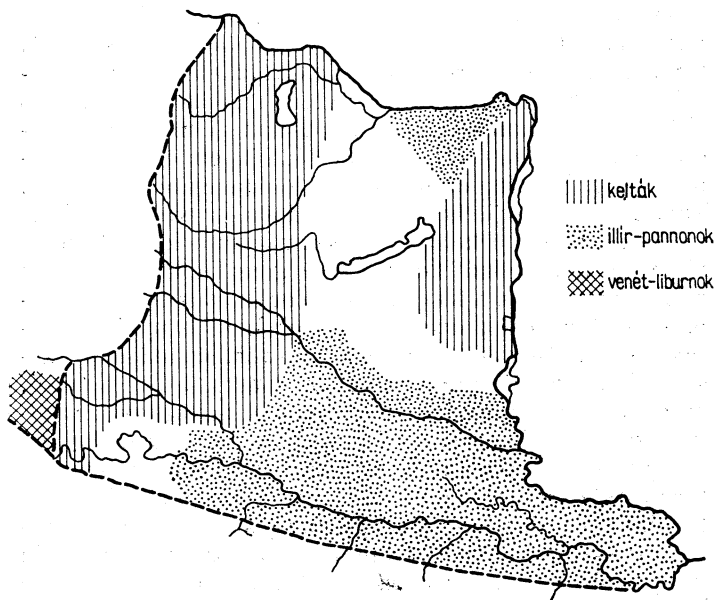
A római kori Pannonia etnikai képét meglehetősen pontosan körvonalazhatjuk a feliratokon megfogható helyi személynévadás, a sírkövek viseletábrázolásai, a viselet tartozékainak számító ékszerek stb. alapján. Bár az erre vonatkozó források (kőemlékek és sírleletek) csak az i. sz. 1. sz. vége felé kezdődnek, a belőlük levont következtetések már az 1. század első felére is érvényesek. A későbbi idők jobb megértése céljából a forrásanyag idevonatkozó tanulságait már itt összefoglaljuk.

A bennszülött (nem latin) névanyag nagyobb zárt egységekben csak a provincia egyes területein található meg. A provincia néhány más területén bennszülött (nem latin) személynévek csak szórványosan fordulnak elő feliratokon, és vannak nagy területek, ahol egyáltalán nem kerültek elő feliratok. Ezeket sok esetben pótolják a pannoniai törzsek tagjai számára kiállított bronz katonai elbocsátó-okmányok („katonai diplomák”), amelyekre rávezették az auxiliáris katona nevét és törzsi hovatartozását. Mivel a katonai diplomákon megfogható nevek ugyanazokba a névadási csoportokba sorolhatók, mint az illető terület feliratokon előforduló nevei, a diplomákat a névadás tipizálásában egyenértékű forrásként kezelhetjük. Bennszülött neveknek számítanak a rómaiak hármas névrendszerében a nem latin cognomenek is, ha a római név viselője bizonyíthatóan nem volt idegen, és az egynevű peregrinusok nevei, ha bizonyítani tudjuk, hogy nem voltak rab-szolgák vagy idegen eredetű auxiliáris katonák.

Peregrinusok zárt csoportokban a felső Száva-völgyben, Északnyugat-Pannoniában (különösen a Fertő tó környékén) és Északkelet-Pannoniában fordulnak elő. A felső Száva-völgyben, Emonától délkeletre egy jól meghatározható csoport különül el. Olyan nevekből áll, amelyek Pannoniában egyébként nem fordulnak elő, annál inkább Istriában és Északkelet-Itáliában, ahol

a venét-liburn névadás észak-adriai csoportját alkotják. A catarusok törzsét, akik valószínűleg a Tergeste (Triest) körül élő catalusok rokonai voltak, Plinius települési területük megjelölése nélkül említi Pannoniában. A venét-liburn névcsoport viselői az emonai medencében ezért a catarusokkal azonosíthatók. A felső Szávavölgyben a bennszülött névadás egyébként egységesen kelta, a nevek analógiáit elsősorban a szomszédos Noricumban találjuk meg. Az északnyugat-pannoniai névanyag szintén kelta nevekből áll, legközelebbi analógiáik pedig ugyancsak Noricumban fordulnak elő. A Lajta-vidék névanyagát néhány germán név színezi — így többek között Strubilo, Tudrus —, amelyeket gyakran barbaricum betelepülésekre, sőt épp Vannius kíséretére vonatkoztatnak. A biztos germán nevek viselői azonban kelta bennszülöttek felszabadított rabszolgái voltak, akik rabszolgakereskedelem útján, nem pedig a fent ábrázolt települési politika révén kerültek a provinciába. — Északkelet-Pannoniában a bennszülött névanyag két jól elkülöníthető csoportra bomlik. A terület nyugati részén olyan neveket találunk, amelyeknek vagy nincsenek analógiáik („hapax-nevek”), vagy pedig Dél-Pannoniában, különösen Sirmiumban és a breucusok törzsénél mutathatók ki (pl. Bato, Breucus, Dases, Dasmenus, Licco, Liccaius stb.). E részterület keleti peremén kelta nevek is előfordulnak (Aturo, Busturo, Ciliunus, Saco), ezek azonban a keleti szomszédság gazdag névanyagában nem ismertek. A nyugati névcsoport, amelyet biztonsággal az azalusoknak tulajdoníthatunk, és az eraviscusokhoz tartozó keleti csoport között a határ északkelet-délnyugati irányban a Duna-kanyartól a Balatonhoz tartó vonal mentén halad, amely egyben Pannonia Superior és Inferior határává is vált. Ptolemaios szerint az azalusok Superiorban, az eraviscusok Inferiorban laktak. Az azalusok névanyaga dél-pannon-illirekből álló lakosságra enged következtetni, akik egy számszerűen csekély kelta népességre települtek. — Az eraviscusok névanya-

ga a legszorosabb rokonságban van a Lajta-vidéki boi, és általában a noricum-i kelta anyaggal. Csak szórványosan és periférikusan lépnek fel nem kelta elemek az eraviscusoknál, pl. egy Bato a törzsterület déli részén. Az eraviscusok nevei nemcsak egyértelműen kelták, hanem

Pannonia őslakosságának nyelvei

egyértelműen a noricum-i-boi névadás körébe is tartoznak. Látszólag ellentmond ennek két hely Tacitus *Germaniájában*. A germán barbaricum leírásakor mondja Tacitus (Germ. 43.), hogy a germánok és a szarmaták között élő cotinusok és osusok sem germánok, sem szarmaták; a cotinusok kelta, az osusok pedig „pannon” nyelven beszélnek. „Pannon” nyelvet az antik irodalom-

ban máshol nem említenek. A régebbi kutatás ezt a lingua Pannonicát illirnek tartotta, és miután Tacitus a *Germania* egy másik fejezetében (28.) az Araviscit és Osit a Duna két partján élő, de nyelvrokon törzsnek tartja, azt a következtetést vonták le, hogy az eraviscusok illirek voltak. A bennszülött névanyag elemzése azonban bebizonyította, hogy az eraviscusok névadása teljesen kelta, sőt, az összetett és „deklaratív” nevek használata (pl. — rex = „király” utótagú nevek) arról tanúskodik, hogy a kelta nyelvet értették is. Az eraviscusok ezért kétségkívül kelta nyelven beszéltek. Mi volt akkor a „pannon nyelv” Tacitusnál? A megoldás kulcsát maga Tacitus adja, amikor kifejti elméletét a Rajnán és a Dunán át történő ide-oda vándorlásokról. Tacitus feltételezi, hogy ezek a folyók nyelvi határok voltak; a Rajna a kelták és a germánok között. A kelta népesség a Rajnától keletre és a germánok a Rajnától nyugatra szerinte a folyón átvándorolt telepések. A Rajna és a Duna két partján élő népek közötti nyelvrokonságot ezért Tacitus szerint a folyón történt átvándorlással kell magyaráznunk. Mivel az osusok a Duna túlsó, az eraviscusok pedig innenső partján ugyanazt a nyelvet beszélték, Tacitus szerint vagy az osusoknak kellett az eraviscusoktól elvándorolniuk, vagy fordítva. Tacitus természetesen nem fejtheti meg, hogy mely irányba történt a vándorlás, minthogy az egész vándorlási elmélet is tőle származik. Így ő maga teszi hozzá: a vándorlás iránya bizonytalan. Tacitus fő forrásában, az idősebb Plinius történeti művében csak azt a megállapítást találhatta, hogy az osusok és az eraviscusok egy nyelvet beszélnek. Minthogy Pannoniát sem a „gall” (kelta), sem a germán nyelvterülethez nem sorolta, fel kellett tételeznie egy külön pannon nyelvet, amelyet azután az osusok nyelvének tulajdonított.

Közelebbről meg kellett vizsgálnunk ezeket a Tacitus-helyeket, mert az osusok vagy eraviscusok vándorlásáról szóló tacitusi teória az i. e. 1. század történetének korábbi rekonstrukciójában kulcsfontosságú szerepet

játszott. Tacitus elméletéből az igazság csupán annyi, hogy az osusok, cotinusok és eraviscusok a Kárpát-medence északkeleti részének ugyanabba a kelta népcsoportjába tartoztak. Csak az 1. században váltak el útjaik, amikor a cotinusok és osusok a barbaricumban quad és szarmata uralom alá kerültek, és később különösen a Daciából való nagy menekülés után (Traianus alatt) fokozatosan eldákosodtak, míg az eraviscusok kelta nyelvüket és kultúrájukat a római uralom alatt megőrizték. Ezek a népek egykor „ugyanabban a nyomorban” éltek, mondja Tacitus.

Azokon a területeken, ahol bennszülött nevek csak szórványosan fordulnak elő, vagy a bennszülött névadás csak katonai diplomák alapján fogható meg, a varcianusok névadása még keltának látszik, a colapianusoké azonban már illir-pannonnak. A iasusok, breucusok, amantinusok és scordiscusok névadása is délpannon—dalmát jellegű. Ennek alapján nagyon valószínű, hogy az oseriates, akik a breucusok és colapianusok között éltek a Száva völgyében, szintén a délpannon névcsoporthoz tartoztak. Az Iasi keleti szomszédait, az Andizetést Strabón a pannonokhoz sorolja (VII, 5, 3.). A Dráva völgyében az Iasitól nyugatra noricum-i jellegű kelta névadást találunk, a Felső-Drávától északra a Fertő tóig szórványosan jelentkező névanyag szintén kelta—noricumi jellegű. Az eraviscusoktól délre elszórtan ugyancsak kelta neveket ismerünk.

A pannoniai névvidékek így nyert térképe ugyan mutat hiányosságokat, mivel egyes, nem éppen kis területekről nem áll rendelkezésünkre bizonyító anyag, azonban a bennszülött lakosság nyelvi hovatartozását nagy vonalakban mégis meglehetősen világosan meghatározhatjuk. Kelta népek lakták a tartomány nyugati és északi részeit; a többi részeken illirek (pannonok) éltek. Észak-Pannónia egy részén a kelta tömegben sziget-szerűen beékelve szintén pannonok találhatóak. Már láttuk, hogy Észak-Pannoniában ez a délpannon nyelv-sziget egy Tiberius által elrendelt áttelepítésre vezethető

vissza. Az azalusok területén az i. e. 1. században még kelták éltek. Ezt a területet egy délpannon népesség csak azután foglalhatta el, miután Boirebistas alatt a dákok a boi földet elpusztították. Emona körül egy igen kis területen a catarusok venét-liburn népessége lakott.

A feltűnően egységes kelta névanyag hosszan tartó és intenzív elkeltásodásra enged következtetni Nyugat- és Észak-Pannoniában. A legszorosabb kapcsolatok Noricum kelta lakosságával álltak fenn. Meglepően sok pannoniai kelta név fordul elő ugyanabban a formában Noricumban is. A Galliában és más nyugati kelta területeken ismert kelta nevek lényegesen ritkábbak. Egy kis csoport azonban kapcsolatokat mutat Spanyolországgal (Aturo, Ciliunus, Teitia, Anbo stb.). Ezt a tényt figyelmen kívül hagyhatnánk, ha ezeket a neveket nem éppen Pannonia északkeleti sarkából ismernénk, ahol a korai császárkor egy igen jellegzetes sírkőtípusa szoros kapcsolatot mutat Hispániával. Ezeket a nagyon egyszerűen, durván kivitelezett sírköveket bennszülött pregrinusoknak állították; jellemzőek rájuk az úgynevezett asztrális szimbólumok, mint például a hold-sarló, a napkorong (amelyet gyakran rozettaként ábrázolnak), az „égi kapuk”, a csillagok, az úgynevezett „égi kulcsok” stb., amelyek mind előfordulnak hispániai sírköveken is. Egyelőre nem tudjuk megállapítani, hogyan jutottak el ide ezek a sírkőplasztikában és a névadásban jelentkező hispániai vonások. Arra a lehetőségre utalnak azonban, hogy Pannonia kelta lakosságát nem csupán a noricum-i — alpesi keltaságból vezethetjük le. A kutatás további feladata, hogy a pannoniai keltaság alkotóelemeit szétválassza. Újabb felismerések mutatták csak meg, hogy Pannonia földjére a Hercynia silva területéről is jöttek kelták (a latobicusok házurnái, vö. a Hercuniates törzsnevet is). Caesar egyik adatát (bell. Gall. I, 5, 4.) a latobicusok délre vándorlására vonatkoztathatjuk. A hispániai kapcsolatok magyarázatául talán a Tectosages visszavándorlásának és pannoniai letele-

pedésének nagyon zavaros hagyománya jön számításba (Justinus XXXII, 3).

A viseletben és az ékszeranyagban mutatkozó néprajzi különbségek szintén egy nagy nor—pannon kelta kultúrterületre engednek következtetni. Ezt az egységet a női viselet különbségei tovább tagolják („noricumi főkötő”, „turbánfátyol”, kötény stb.), amelyek azonban sajnos csak ott foghatók meg, ahol asszonyokat ábrázolnak sírköveken teljes alakban vagy legalább mellképen. Ezzel szemben az ékszerek, melyek mind a sírköveken, mind a sír- és szórványleletekben ugyanazok, az egész kelta névterületen elterjedtek. Ezekhez az ékszerekhez tartoznak elsősorban az úgynevezett nor—pannon szárnyas fibulák, továbbá a gyakran áttört technikával díszített, jellegzetes övgarnitúrák és egyéb ékszerfélék, mint pl. egy gazdagon díszített nyaklánc és egy fibulapár, amely nemrégén vált ismertté sírleletek révén (ún. csokorfibulák). Ezek az ékszerek Pannoniában a tartomány nyugati és keleti vidékeire korlátozódnak. Délen a tulajdonképpeni pannonoknál nem fordulnak elő.

3. A CIVITAS PEREGRINÁK

A bennszülötteket a provinciák létrehozása után adminisztratív egységekbe osztották, amelyeket a birodalom legtöbb provinciájában civitas peregrinának neveztek. Ezeket a civitasokat vagy az ott talált törzsek és népek nevei után nevezték el (civitas Boiorum, Azaliorum stb.), vagy pedig a római kormányzat szervező tevékenysége következtében létrejött neveket kapták (civitas Colapianorum, Cornacatium stb.). A civitasok területe nem felelt meg szükségképpen a névadó törzs egykori hatalmi területének. Már láttuk, hogy a breucusok törzsi területe a római hódítást megelőzően valószínűleg sokkal nagyobb volt, mint a civitas Breucorum területe. A civitasok megszervezése valószínűleg hosszabb időt igényelt.

Tiberius radikális intézkedései Pannonia meghódítása után nyilvánvalóan több évet vettek igénybe, és a felkelések leverése után szükségessé vált rendszabályok végrehajtása is több évig tartott. Könnyen lehetséges, hogy az adminisztratív kereteket csak i. sz. 8 után fektették le véglegesen.

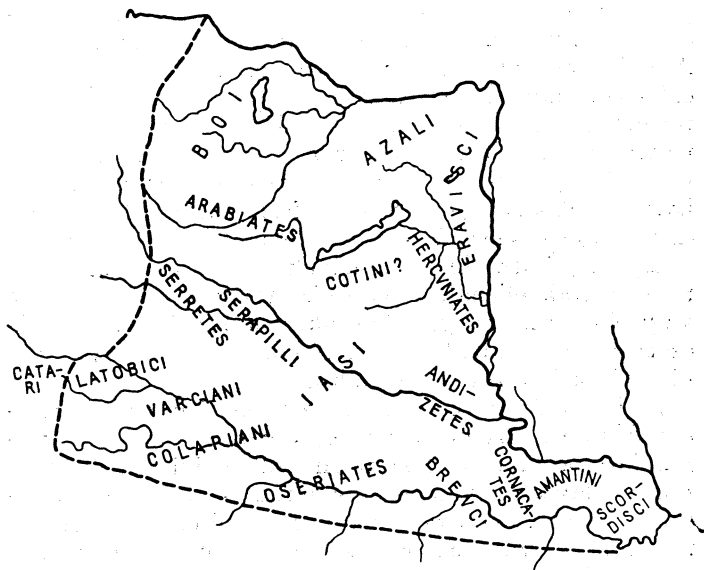
A Pliniusnál és Ptolemaiosnál lényegében megegyezően felsorolt pannoniai civitas peregrinák a folyók mentén a vízfolyás irányában haladva a következők voltak: a Dunánál a Boi, Azali, Eravisci, Hercuniates, Andizetes, Cornacates, Amantini és Scordisci; a Száva-völgyben a Catari, Latobici, Varciani, Colapiani, Oseriates, Breuci, Amantini és Scordisci; a Dráva-völgyben a Serretes, Serapilli, Iasi és Andizetes; végül a serapillusok és a boiok között az Arabiates. Nem tudjuk lokalizálni a Belgitest, akiket csak Plinius említ. Később, az i. sz. 1. század folyamán szervezték meg a civitas Cotinorumot, amelyet a lacus Pelsótól délre kell keresnünk.

A civitas peregrinákat megszervezésük után katonatisztek felügyelete alá helyezték, akik mint a civitasok praefectusai a közigazgatás élén álltak. A civitas Colapianorum praefecturájára Claudius korából van adatunk: a praefectust, Antonius Nasót, mint a Poetovióban állomásozó legio XIII. Gemina rangelső centurióját (primuspilusát) bízták meg a praefecturával (ILS 1349.). A kora-flaviusi időkben L. Volcacijs Primus mint az akkor Arrabonában állomásozó cohors I. Noricorum praefectusa egyben "praefectus ripae Danuvii et civitatum duarum Boiorum et Azaliorum" volt (ILS 2737.). A civitas peregrinák katonai ellenőrzése túlélte a Iulius — Claudius-i kort. Nem tudjuk, hogyan osztották fel a praefecturákat a lovagi rangú tiszték és a legiók primuspilusai között. A primuspilus nem tölthette be minden szomszédos civitas praefecturáját; Antonius Naso is csak a colapianusok praefectusa volt, és nem Délnyugat-Pannonia összes civitasának praefectusa egyszerre. A legio XV. Apollinaris közelében lakó boiok praefectus civitatisa Volcacijs személyében egy lovagi rangú cohors-

praefectus volt, a XV. Apollinaris primuspilusát valószínűleg egy másik civitas felügyeletével bízták meg. A legiótáboroktól, Carnuntumtól és Poetoviótól távol eső kelet-pannoniai civitasokban a praefecturát a civitas területén vagy közelében állomásozó auxiliáris csapat parancsnoka töltötte be. Az előző fejezetben felsorolt korai táborhelyek a Duna mentén egyben a katonai igazgatás központjai is voltak. Nem tudjuk, hogy minden civitast egyformán katonai ellenőrzés alá helyeztek-e.

Egyes civitasoknál, amelyek Augustus alatt nem tanúsítottak ellenállást, és ezért talán a civitas libera vagy foedarata rangját kapták, a katonai praefecturát esetleg nem is alkalmazták. A korai auxiliáris táborok kis száma is erről tanúskodhat.

A tiszték és katonáik természetesen nem tudtak minden feladatot ellátni a közösségek igazgatásában. A katonai közigazgatás is kénytelen volt helyi testületekre mint a lakosság képviselőire támaszkodni. Nem valószínű, hogy a helyi társadalom felépítését, rétegződését figyelmen kívül hagyták volna, és vezető testületeit mellőzték volna. Egy fiatal amantinus sírköve (C 3224.) az egyetlen olyan adat, amely a törzsi társadalom rétegződésének, szervezetének gyökeres megváltoztatását bizonyíthatná. Ezt a fiatalembert túszként hurcolták el valószínűleg még Augustus korában; sírköve szerint „amantinus, az Undius nemzetségből, a második centuriából”. A nemzetségek centuriákra való osztása elképzelhető egy olyan törzs esetében, amely vezető szerepet játszott az ellenállásban. De valószínűbb, hogy csak az Emonában visszatartott túszokat osztották centuriákba. — Az 1. század második felében és a 2. század első felében feliratokon bennszülött előkelőket (principes) neveznek meg. Talán Iucundus, azalus princeps felirata a legkorábbi. A római uralom a törzsi előkelőknek ilyen testületeire támaszkodhatott. A vezető emberek kiválasztásánál szerepet játszó szempontok nem különböztek azoktól a szempontoktól, amelyek a római kormányzat számára mindig és mindenütt mérvadók vol-

A civitas peregrinák

tak. Ezeket az irányelveket Claudius és Antoninus Pius császárok (ILS 212 és 6680.), Aelius Aristeides (Rom. 108) és mások egybehangzóan fogalmazzák meg: „a legjobbak (azaz a lojálisok) és a leggazdagabbak”. Ez a következetesen arisztokratikus politika tette lehetővé, hogy a leggazdagabb bennszülöttek hamarosan a római uralom legmegbízhatóbb támaszaivá váltak. A helyi arisztokrácia érdekeit a római érdekekkel azonosította; tagjai lassanként a római uralom részeseivé váltak és növekvő mértékben polgárjogot kaptak. Az általunk ismert princepsok egy része már római polgár volt. Ezek már az 1. század második felében a római uralom legfontosabb támaszai lettek. Mint fentebb rámutattunk, a római uralom konszolidációját igen jól lemérhetjük azon, hogy a provincia belsejében a katonai megszállás

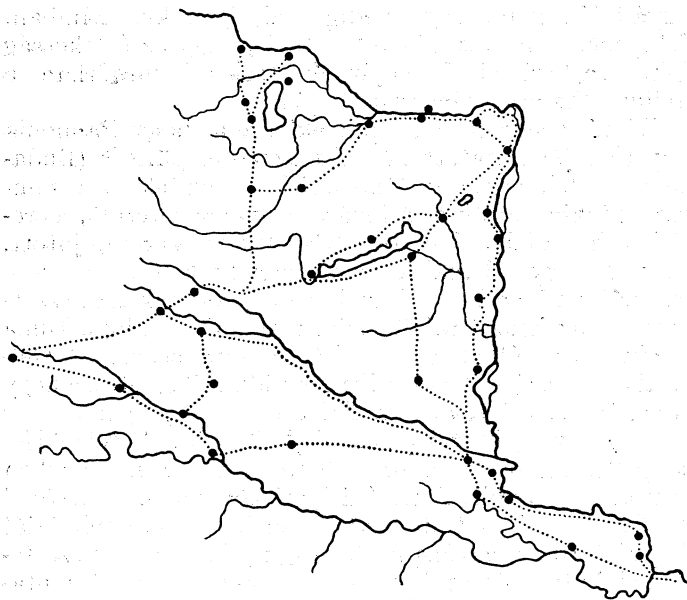
fokozatosan fellazult. A megszálló csapatokat részben számszerűen csökkentették (Claudius egy egész legiót kivont), részben pedig a Duna-vonalra tevődött át a megszállás súlypontja.

4. AZ IMPORT KEZDETEI ÉS AZ ELSŐ TELEPESEK

A Iulius—Claudius-i korban csak nagyon szórványos adataink vannak arra, hogy a helyi vezetőréteg életmódját római mintára alakította, és római iparcikket használt. Ennek valószínűleg az az oka, hogy ez a társadalmi réteg ekkor számszerűleg is gyenge volt. Jelenleg sem olyan temetőt, sem olyan települést nem ismerünk a Flaviusok előtti időből, amely római importtárgyakat tartalmazna az őslakosság hagyatékával együtt. Természetesen a legiótáborok és coloniák nem tartoznak ide, amelyekben az ásatások a Flaviusokat megelőző idők termékeit is feltárták. Az egyértelműen bennszülötteknek tulajdonítható sírokból római kerámiát, üveg- és bronztárgyakat csak a provincia nyugati peremén, a borostyánút mentén ismerünk, különösen a Dráva és a Duna közötti halomsírokból (tumulusok). Ebből levonhatjuk azt a következtetést, hogy a bennszülött lakosságnak sem vásárlóereje, sem igénye nem volt idegen (római) használati tárgyak beszerzésére. A római kereskedők kereskedelmi hálózata a katonaság és az idegen telepések keresletéhez alkalmazkodott. Római kézművesek csak ott létesítettek műhelyeket, ahol ezt a piac megkívánta. Aquileiától Carnuntumig a borostyánút mentén már a Iulius—Claudius-i korban élénk kereskedelem jött létre; az út mentén élő bennszülött lakosság számára ezért már ekkor lehetővé vált, hogy a római importárukat vásárolja. De maga a kereskedelmi hálózat, amelyet az észak-itáliai kereskedők építettek ki, az idegen telepések igényeihez idomult. Idegenek, mindenekelőtt észak-itáliai jövevények már

Augustus alatt megjelentek Pannoniában. Velleius szerint (II, 110, 5.) i. sz. 6-ban a felkelés kitörésekor „római kereskedőket mészároltak le”, de nincs kizárva, hogy ez Velleiusnál csupán egy Róma-ellenes felkelés ábrázolásánál elengedhetetlen toposz volt. Nem sokkal később arról hallunk, hogy a markomann birodalomban római kereskedők telepedtek meg. Csehország kora császárkori temetői valóban nagyon sok római importtárgyat tartalmaztak, különösen bronzedényeket; jóval többet, mint az ugyanebből az időből származó pannoniai sírleletek. Róma kereskedelmi kapcsolatai a markomannokkal (amivel kapcsolatban Tacitus kereskedelmi szerződésre hivatkozik: Ann. II, 62.) a carnuntumi legiótábor megépülése után alakultak ki. A borostyánút mentén, Emonában, Poetovióban és Carnuntumban a feliratokon már az 1. század első feléből ismerünk itáliai, nagyrészt aquileiai polgári személyeket. Feltűnően nagy számban vannak közöttük felszabadított rabszolgák, akik észak-itáliai kereskedőházak megbízottaiként a Pannoniában alapított fiókvállalatok vezetői voltak. A kereskedelmi hálózat kialakításában különösen nagy szerepet játszottak a legiótáborok, ahol a hadsereg szükségletéről gondoskodó kereskedők és kézművesek letelepedtek. A kisebb-nagyobb vállalkozók csoportjából már az 1. század első felében települések jöttek létre a legiótáborok körül. Poetovio és Carnuntum legrégebbi temetőjében legionáriusok, kereskedők és felszabadított rabszolgák sírkövei egyaránt előkerültek. Ide kell sorolnunk egy sírkövet Augustus vagy Tiberius korából, amely az eddig egyáltalán nem kutatott Sisciából származik. A sírkövet egy tergestei (Triest) férfinak állították. Idegen (észak-itáliai) vállalkozók letelepedésére Emonából, Poetovióból és Carnuntumból számos bizonyítékunk van.

Ezt a kereskedelmet a leletanyagban még nem tudjuk határozottan kimutatni. A császárkori itáliai ipar legkorábbi termékei csak kevés helyen, és többnyire csak szórványleletként kerültek elő, de bizonyára nem vélet-

A korai itáliai import elterjedése

len, hogy arezzói sigillaták, campaniai bronzedények, Aco-serlegek és észak-itáliai üveg poharak a Iulius—Claudius-i időből csak a borostyánút településein, valamint a Száva- és Dráva-völgy néhány pontján kerültek napvilágra. Sok szól emellett, hogy ezeket az árukat csak a katonaság és a provinciában megtelepedett idegenek vásárolták. A bennszülött lakosság hagyományos körülmények között élt, saját helyi termékeit használta, amelyeket már azért is nehezen határozhatunk meg, mert a római hódítást közvetlenül megelőző késői vaskor anyagi kultúráját még nem ismerjük eléggé. A későbbi időkből ez alkalommal is visszakövetkeztethetünk: a 2. századból még vannak temetők, amelyekben csak helyi készítmények fordulnak elő, importtárgyak pedig

egyáltalán nem, vagy pedig csak igen kis számban. Lényegében helyes a következtetés, hogy az őslakosság késő vaskori életformáját érintetlenül megőrizte a Iulius—Claudius-dinasztia idején.

Jelenleg még nem tudjuk eldönteni, hogy Pannonia egyetlen jól kutatott késő-La Tène-települését (Budapest—Gellérthegy) az átmeneti kor megítéléséhez minának tekinthetjük-e. A főváros szívében elterülő, meredek sziklafallal védett településnek fontos szerep jutott, mert a hegy lábánál a Duna igen keskeny, s ezért a Kárpát-medencében a kereskedelmi utaknak természet-szerűen itt kellett találkozniuk; itt volt mindig a Duna legfontosabb átkelőhelye a Kárpát-medencében. A Gellérthegyen az i. e. 1. században oppidum jött létre, a hegy lábánál, az ősi révnél, a Tabánban pedig iparosok és kereskedők nyílt települése fejlődött ki. A települést a gellérthegyi oppidum védelmezte, amely egyben mentsvára is volt. A tabáni ipari központ a legkésőbbi La Tène-periódus tipikus vörös-fehér festésű kerámiáját is gyártotta. A gazdag leletanyag új feldolgozása szerte-ágazó kulturális és kereskedelmi kapcsolatokat mutatott ki. A leletanyag alig mutat római hatásokat, annak ellenére, hogy részben a római uralom első évtizedeire kell kelteznünk. Római hatásként csak egy római gyűrű-könyomatát értékelhetjük, amellyel a vörös-fehér festésű edényeket pecsételték. A gemma az ülő Victoriát ábrázolja pajzssal.

A gellérthegyi magaslati települést körülbelül időszámításunk kezdete tájékán adták fel, a tabáni település valószínűleg még egy ideig fennállt. A bennszülött lakosság megerősített magaslati településeit a római hódítás után mindenütt kiürítette vagy lassanként felhagyta.

Carnuntum mellett a Braunsbergen, Vindobonánál a Leopoldsbergen végzett ásatások is ezt igazolták. Hrtkovci-Gomolava nagy oppiduma szintén nem szolgáltatót említésre méltó római leleteket. A régészeti kutatás többnyire azon a véleményen volt, hogy ezeket

az oppidumokat mint a római uralomra veszélyes erődítményeket ki kellett üríteni. Könnyen lehetséges, hogy ezek a kényelmetlen, minden jel szerint csak szükség esetén, biztonsági okokból használt oppidumok a római hódítás után egyszerűen elvesztették jelentőségüket. Aquincumban valószínűnek látszik, hogy a Gellérthegy felhagyása után attól északra, a későbbi legió-tábor területén alakult ki egy település. Feltételezik, hogy ez a település az aquincumi auxiliáris tábor körül jött létre. Itt az i. sz. 1. század közepétől kezdve valóban számolhatunk auxiliáris táborral. A tabáni iparnegyed is bizonyára átköltözött ebbe a településbe, ahol termékei számára a katonaságnál piaclehetőség kínálkozott. Az ipar és az életmód fokozatos átalakulására az első lökés Aquincumban is a katonaságtól indul ki. Ott, ahol nem állomásoztak csapatok, minden a régi mederben folyt tovább.

Idegen telepések nemcsak a legió-táboroknál jelentek meg Pannoniában. Auxiliáris veteránok kis csoportja telepedett le pl. Scarbantiától északnyugatra Walbersdorffban (Borbolya). A sírkövek több, egymással rokon családtól származnak, akik rabszolgákat és libertusokat is tartottak. Plinius Scarbantiát „oppidum Scarbantia Iulia” néven említi, ami római polgárok valamilyen autonóm közösségére utal Scarbantia körül. — Római polgárok ilyen csoportjai, melyek alkalomadtán valamilyen önkormányzattal is rendelkeztek, elsősorban természetesen a legió-táboroknál alakultak ki. Scarbantia Iulia jelzője Tiberius által adományozott autonómiára enged következtetni. Hasonló csoportok Nyugat-Pannoniában és a felső Száva-völgyben bizonyára máshol is kialakultak, létüket azonban még nem tudjuk igazolni. Scarbantiában a város legkorábbi sírköveinek egyikén egy dec(urio) Scarb(antiae)-t neveznek meg (RIU 195.), aki még nem a flaviusi municipium decuriója volt (mert akkor dec. mun. Fl. Scarb. lenne várható), hanem az oppidum decuriója. Valószínű, hogy azok az emonai polgárok, akik Savariában tettek fogadalmat helyi

istennőjüknek (RIU 135.), Aequornának, szintén már Claudius előtt letelepedtek ezen a területen. A szépen megmunkált táblán ugyanis *qui consistunt finibus Sava(ri)ae*, nem pedig *finibus coloniae Claudiae Sava(ri)ae* áll, holott Claudius óta a feliratokon következetesen ezt a címet használták a városban.

5. AZ ELSŐ VÁROSOK: EMONA ÉS SAVARIA

Municipális jogú várost a Iulius—Claudius-dinasztia csak kettőt alapított. Mindkettő kiszolgált legionáriusok letelepítésével létrejött colonia volt, mindkettő a borostyánút mentén feküdt.

Emonát (Ljubljana) Tiberius alapította, a veterántelepítés munkálatai azonban már Augustus uralkodásának utolsó éveiben megkezdődtek. A legionáriusok felkelése (i. sz. 14.) és a megkezdett deductio közötti összefüggésre már az előző fejezetben utaltunk. A felkelésnek bizonyára szerepe volt abban, hogy a város igen gyorsan felépült, i. sz. 14 végén, vagy 15 elején a városfal is elkészült, amely egy 552×435 m-es négyszöget kerített körül. A város árkát, kapuit és falait ásatásokkal már meghatározták. W. Schmid az első világháború előtt néhány insulát is feltárt, és megállapította az utcahálózatot. Az utcahálózat megfelel azoknak az urbanisztikai alapelveknek, amelyeket a dedukciós coloniáknál követtek: a derékszögű utcahálózat minden utcája a város teljes hosszát vagy szélességét átszeli, az utcák egymástól való távolságában pedig valamilyen szabályszerűséget követ. A nemrég újrakezdett ásatások bizonyára számos felvilágosítást adnak majd a legkorábbi periódusokról, amelyeket a régebbi ásatások nem tisztáztak. Az északi kaputól kiinduló út mentén elterülő gazdag és nagy hamvasztásos temető sűrű lakottságra enged következtetni az 1. század elejétől kezdve. Az Emonában dedukcióval tele-

pített polgárok a Pannoniában állomásozó legiók katonái voltak, elsősorban a XV. Apollinaris veteránjai, egy feliraton előfordul azonban a VIII. Augusta is. A legkorábbi epigráfiai anyagban a civil személyek többségben vannak, amiből talán arra következtethetünk, hogy a dedukcióban civil polgárok is részt vettek. Ezek a polgárok nagyrészt észak-itáliaiak voltak, kisebb számban italikusok Itália más részeiből és dél-galliaiak. A civil személyek között nagy számban találunk aquileiákat, ami nem meglepő, ha figyelembe vesszük azt a nagy szerepet, amelyet ez az Emonával szomszédos város a Száva-völgy és a borostyánút kereskedelmében betöltött. A telepített polgárok a felső Száva völgyében, Emonától északnyugatra kaptak parcellákat; délkeletre, a város közvetlen közelében elterülő mocsárvidéket a bennszülötteknek hagyták meg: ezek a bennszülöttek a mai Ig falu környékén számos feliratot állítottak. Emonát fekvése jelölte ki arra, hogy az aquileiai kereskedelem átrakodóhelye és első pannoniai központja legyen. Ez szolgálhat magyarázatul arra is, hogy miért jelent meg hamarosan Savariában is emonai polgárcsoport. A kései köztársaságkorban kialakult nauportusi kereskedőtelep és átrakodóhely hamarosan elvesztette jelentőségét, és vicus lett Emona territoriumán; noha Tacitus szerint már i. sz. 14-ben „municipiumhoz hasonló” település volt.

Savaria termékeny síkságon fekszik a provincia nyugati határán. Talaja és fekvése földosztással járó telepítésre sokkal alkalmasabb volt, mint Emonáé, amely csak mint kereskedelmi csomópont volt jelentősebb Savariánál. A colonia-alapításra alkalmas hely kiválasztásában valószínűleg az a felismerés volt döntő, hogy támaszpontot kellett létrehozni Poetovio és Carnuntum legiotáborai között a borostyánút hosszú szakaszán. Bizonyára nem véletlen, hogy Emona tiberiusi coloniája kb. félúton feküdt Aquileia és Poetovio között, a claudiusi colonia pedig félúton Poetovio és Carnuntum között.

A colonia Claudia Savaria területe Nyugat-Pannónia több más részével együtt Noricumhoz tartozott Claudius előtt. Velleius hangsúlyozza, hogy Carnuntum i.sz. 6-ban a „Regnum Noricum” egyik helysége volt, és Plinius a tulajdonképpeni Pannónia leírása elé helyezi a deserta Boiorum rövid ismertetését azzal a megjegyzéssel, hogy „ma már” a deserta területén az oppidum Scarbantia Iulia és a claudiusi colonia Savaria fekszik. Nem tudjuk, hogy pontosan mikor csatolták a deserta Boiorumot Pannoniához. A borostyánút helységei csak fokozatosan kerültek Pannoniához az 1. század folyamán, Celeia (Celje) kivételével, amely Noricumban maradt. Emonától Poetovióig ezért a borostyánút továbbra is Noricum területén futott.

Savaria dedukciójában a legio XV. Apollinaris veteránjai vettek részt. A dedukció tényét sírköveken is hangsúlyozzák. Nem tudunk arról, hogy a másik pannóniai legio, a nem sokkal korábban Poetovióba helyezett XIII. Gemina legénysége is részt vett volna a dedukcióban. Meglehetősen nagy számú veterán kapott a város territoriumán parcellákat, mert nagy számban maradtak fenn olyan római polgárok sírfeliratai, akik itáliai nemzetségnevet viseltek. Nagyrészt bizonyára veteránok utódjai voltak. A legkorábbi veteránoknak tekintélyes számú rabszolgája lehetett, mert sírköveiken gyakran több felszabadított rabszolgát neveznek meg. Sex. Uttiedius Celer veteránnak (RIU 146—147.) legalább 6 libertusa volt, és ez római előírások szerint legalább 12 rabszolgát tételez fel. — A veteránok egy része nem maradt Savariában, hanem visszatért Carnuntumba, és a régi állomáshely mellett telepedett le. Erre abból következtethetünk, hogy a carnuntumi legio-tábor temetőjének néhány sírkövét olyan veteránok állították, akinek hazájaként Savariát adják meg, vagy akik Savaria tribusába, a Claudia tribusba voltak sorolva, holott nem savariai, hanem itáliai születésű emberek voltak. Nem tudjuk, hogy ezek a veteránok parcellákat eladták-e, vagy pedig pénzjuttatással, missio nummariá-

val elbocsátott veteránok voltak, de nagyon valószínű, hogy azért hagyták el Savariát, mert Carnuntumban, a borostyánút dunai átkelőhelyénél jobb meggazdagodási lehetőségek kínálkoztak. A savariai veteránok is Carnuntumban szerezték be rabszolgáikat: Uttiedius veterán egyik rabszolganőjének pl. Carnuntina volt a neve. Savariának később is szoros kapcsolatai voltak Carnuntummal.

A savariai polgárok másik részét, elég szép számban, észak-itáliai civilek alkották. A város vezető családjai között nagy számban találunk aquileiai kereskedőcsaládokat, pl. a Caeserniusokat, a Caniusokat, a Caesiusokat és a Petroniusokat; más polgárok aquileiai eredetét az aquileiai Velina tribusba való tartozás bizonyítja. A leghíresebb aquileiai kereskedődinasztia, a Barbiusok egyik tagja már az 1. sz. második felében Savaria decuriója lett (RIU 14.), holott ez a család Pannonia kereskedelmi életéből nem vette ki részét annyira, mint a másik nagy aquileiai család, a Caeserniusok, akik Savariából kiindulva terjedtek el Pannonia északi részében. Savariai polgárokat aquileiai feliratokon is ismerünk. Aquileiában a Petroniusok egyik felszabadított rabszolgájának neve Savarina volt.

A városi vezetőréteg tagjai közötti ilyen kapcsolatokra Aquileiától Carnuntumig a borostyánút minden városából hozhatunk példákat. Vonzó feladat, hogy személyes és családi kapcsolatokat fedezzünk fel a családnevek (gentilicium) és a cognomenek alapján. Az első két évszázadból való feliratok bőven nyújtanak erre lehetőséget Nyugat-Pannoniában. Így pl. Scarbantia területén a déli peremén egy sírkő L. Atilius Saturninust nevezi meg, aki fiát, a legio XIV. Gemina katonáját ott temettette el. Egy azonos nevű felszabadított rabszolgát temettek el Aquileiában, akinek sírkövén az áll, hogy scarbantiai polgár, és rablók (latrones) gyilkolták meg, bizonyára üzleti úton Aquileia felé. Nyugat-pannoniai sírköveken többször találkozunk olyan kereskedőkkel

(negotiatores), akik aquileiai kereskedőcsaládok fel-
szabadított rabszolgái voltak, és a család nevét viselték.
Ami Savariát illeti, már láttuk, hogy e városban emonai
polgárok csoportja talán már a város alapítása előtt
megjelent. Nem sokkal később egy emonai, aki még
római polgár sem volt (Lucius Maximi filius), Savariában
temettette el magát (RIU 57.). A sírkőállítás mind
Savariában, mind Scarbantiában az i. sz. 1. század közepe
után vált szokássá, hasonlóképp a kereskedelmi kap-
csolatok régészeti nyomai is csak az 1. század második
felében jelentkeznek. A kereskedelem kiépítése mégis
Tiberius, Claudius és Caligula korára esik, amikor az
oppidum Scarbantia polgárcsoportja létrejött, és a colo-
nia Savariát megalapították.

Savaria városa, amennyire eddigi megállapításokból
tudjuk, egy kb. $700 \times 550/600$ m területű négyszög volt,
derékszögű utcarendszerrel. A városfal, amelyet való-
színűleg csak később építettek meg, nagyobb területet
vett körül, mint a dedukciós colonia négyszöge, biztos
nyomait azonban még nem sikerült megállapítani.
A savariai ásatások az első claudiusi építési periódust
még nem tárták fel. A város bizonyára csak fokozatosan
öltött városias jelleget. A valószínűleg igen impozáns
capitoliumot csak a második század közepén építették.
A város déli peremén az első században még primitív
vályogkunyhók álltak. A csatornázás, a vízvezeték és
az utcakövezés azonban a claudiusi időkre nyúlik vissza.
Az utcákat hatalmas bazaltlapokkal borították. A vizet
föld alatti vízvezetékekkel Rohoncból, meglehetősen nagy
távolságról (kb. 50 km) vezették: a szükséges esés biz-
tosítása végett a földalatti vízvezeték a domborzati
viszonyokhoz igazították, ezért először északról délre
haladt, és csak Savaria magasságában fordult ke-
letre.

Legkésőbb Claudius alatt, a veterán-dedukciók föld-
osztásaival összefüggésben, de talán már korábban fel-
mérték Nyugat-Pannonia területét. A római gromatikai
tudomány (földmérés) szabályai szerint kimért mezsgye-

hálózat nyomát nemrég sikerült kimutatni a mai térképen. Az ager Savariensis mezsgyehálózata (centuriatio) 22—23 fokkal tért el északról nyugat felé. Körülbelül ugyanez volt Savaria utcáinak tájolása is. Az így felmért területet nem osztották ki teljes egészében a veteránoknak. A bennszülött lakosságot, különösen a terület északi és nyugati részén meghagyták régi birtokain; ezeken a területeken sok helyen halomsírok százait ismerjük, amelyek kétségen kívül az őslakosság temetkezései voltak. A bennszülött birtokosok megmaradását néhány olyan felirat is bizonyítja, amelyen kelta nevet viselő peregrinusokat neveznek meg; vannak közöttük olyan feliratok is, amelyek halomsírokból kerültek napvilágra. A bennszülött kelta névadás szokása a város territóriumának egyes részein a 2. században is tovább élt. Egyes esetekben bennszülöttek és idegen polgárok között házasságot is kimutathatunk. A vidék bennszülött lakosságát nem fosztották meg egyszerűen földjétől, hogy a veteránokat letelepíthessék. Néhány bennszülött a város életében is részt vett, sőt Claudius alatt polgárjogot is kapott. A bennszülötteket tehát nem szorították teljesen háttérbe. Atta Bataionis filius a Flaviusokat megelőző időben állított magának sírkövet, amelyen negotiatornak, kereskedőnek mondja magát (RIU 156.). A nyugat-pannoniai halomsírok viszonylagos gazdagságát korábban már említettük; bronzedények, üvegtálak és sigillaták nem ritkák a nyugat-pannoniai halomsírokban, és arról tanúskodnak, hogy a bennszülött lakosság vezető rétege életformájának külsőségeiben az idegen telepeseket igyekezett utánozni. Ez a folyamat nyilvánvalóan hosszabb időt vett igénybe. Magában Savaria városában Claudius alatt csak a városias fejlődés alapjait rakták le és a római importtárgyak használata csak az első lépést jelentette az életmód átalakulása felé. Az eddig feltárt temetők azonban arra engednek következtetni, hogy a római használati tárgyak helyi előállítására már az 1. század második felében kezdte kiszorítani a város környékén élő bennszülöttek

termelését, feltűnő ellentétben Pannonia északi és keleti részeivel, ahol ugyanebben az időben a bennszülött ipar termékei uralkodtak a piacon. Ez az ipar az auxiliáris csapatok igényeit is kielégítette, amelyeknek legénysége előbb más tartományok, majd Pannonia bennszülöttjeiből állt.

IV. A HATÁRPOLITIKA VÁLSÁGAI ÉS A LIMES KIÉPÍTÉSE

1. AZ ÚJ HATÁRPOLITIKA ÉS DOMITIANUS HÁBORÚI

A négy császár évének keserű tapasztalatai a Duna-határon az augustusi koncepció felülvizsgálására készítették az új flaviusi kormányzatot. Nem mintha a provincia belsejében állomásozó csapatokat rögtön a birodalmi határok közelébe helyezték volna; ez a folyamat Vespasianustól Traianusig tartott. Felismerték azonban azt, hogy erősebb haderőre és állandó táborokra van szükség a határokon. Rubrius Gallus helytartó már Vespasianus uralkodásának első éveiben építkezési munkákat rendelt el az alsó Dunánál. Pannonia helytartója, C. Calpetanus Rantius Quirinalis ugyancsak építkezéseket végzett, amit három nagy, lényegében egyező szövegű építési felirat tanúsít. A carnuntumi feliratok, amelyeket 73-ra keltezhetünk, a legio XV. Apollinaris építkezéséről tudósítanak, az aquincumi felirat egy aláfelirata és a carnuntumi felirattal minden bizonnyal egyidős. E feliratok katonai építkezésekről tanúskodnak a carnuntumi legio-táborban, illetőleg az aquincumi auxiliáris táborban, azt azonban nem deríthetjük ki, hogy kőbe építették-e át ekkor ezeket a táborokat. Az aquincumi felirat különösen nagy volt (kb. 3 m hosszú); az építmény, amelyen elhelyezték, nem lehetett jelentéktelen létesítmény a tábor területén. A felirat korábbi olvasata különböző kombinációkra adott alkalmat, így például, hogy Aquincumban már i. sz. 17–20 között kőtábor létesült, és ennek megfelelően Carnuntum legio-táborát is mint kőtábort építették meg 20 körül. Nemrégén kiderült, hogy az aquincumi építkezési feliraton

nem Tiberius Caesar, hanem Titus Caesar neve állt. A két felirat már csak azért sem bizonyít kőtáborokat Carnuntumban vagy Aquincumban, mivel Carnuntumban 53–54-ből is ismerünk építési feliratot. Mindenesetre Calpetanus nagy építkezési feliratai csak a flaviusi határpolitika új programjának keretében értelmezhetők. Néhány adat további bizonyítékokat szolgáltat ehhez.

Bár az auxiliáris csapatok számát csak Domitianus alatt növelték számottevően, Vespasianus alatt is kimutathatunk új auxiliáris csapatokat, így pl. a cohors I. Noricorum equitatát, amely Vespasianus alatt jött Arrabona táborába. Talán új taktikai koncepció jele, hogy a Duna-határt cohorsok szállták meg, mert korábban a Dunánál majdnem kivétel nélkül alak állomásoztak. Nem állnak rendelkezésünkre rétegtani megfigyelések a korai dunai táborokban, s ezért nem tudjuk eldönteni, mely táborok voltak Vespasianus új építkezései. Általánosságban nagyon valószínű, hogy néhány auxiliáris tábor az újonnan érkezett cohorsok számára hoztak létre. A dunai flotta újjászervezése is ezzel függhet össze. Bár a dunai flotta (classis) már az i. sz. 1. század első felében fennállt, mégis a Flavia jelzöt viselte. A határvédelem új koncepciója nem annyira a provinciák haderejének ugrásszerű megnövekedésében jelentkezik, mint inkább a csapatelosztás megváltozásában. Vespasianus tekintélyes számú auxiliáris csapatot vont ki Pannoniából, amelyeket a Rajnához helyezték át (pl. ala Asturum II., ala Scubulorum, cohors XXXII. Voluntariorum c. R. stb.). Uralkodása idején nem mutathatunk ki olyan nagy számban új csapatokat, mint Domitianus alatt. Az új határpolitika első jele a cohorsok növekvő szerepe és a határzóna erősebb megszállása volt.

Vespasianus intézkedései másfél évtizedre nyugalmat biztosítottak a Dunánál. Arra nincsenek adataink, hogy Titus alatt vagy Domitianus uralkodásának első éveiben háborús eseményekre került volna sor. Erre az időre esik azonban az újra egyesített dák állam megerősödése.

A dákokat, akik már 69—70-ben sikerrel léptek fel Róma ellen, Diurpaneus király, Decebalus elődje újra egy államban egyesítette. Ennek az államnak a központja, Sarmizegethusa veszélyesen közel feküdt a Duna-határhoz.

A dák háború valószínűleg mégis váratlanul tört ki. Az első támadás 85 végén vagy 86 elején olyan váratlanul érte Moesia provinciát, hogy Oppius Sabinus helytartó egy teljes legióval, valószínűleg a V. Alaudaeval együtt áldozatul esett neki. Domitianus Cornelius Fuscus praefectus praetorióval Moesiába indult. A következő években levonták a szükséges következtetéseket. A dunai tartományok hadseregét többszörösére emelték, a legiókat a Duna-partra helyezték, a hosszú moesiai Duna-határ parancsnokságát kettéosztották stb. Ezek az intézkedések mozgalmas reformidőszakot indítottak el, amely Hadrianusig tartott.

Domitianus első intézkedései a fenyegetett Moesia provinciát érintették, ahová a Rajnától elvont legiókat összpontosították. Hogy a dákokkal szemben fekvő egész Duna-határt egy parancsnokság alatt egyesíthessék, a Szerémséget 86-ban Moesia Superiorhoz csatolták. Általában feltételezik, hogy az újonnan érkezett legiók közül a I. és a II. adiutrix a Szerémségben állomásozott.

Domitianus még ugyanebben az évben, 86-ban visszatért Rómába, és a parancsnokságot Cornelius Fuscus praefectus praetorióra bízta. A tartományt megtisztították a dákoktól, de Fuscus hadjárata olyan vereséggel végződött, amely ismét egy római hadvezér életébe került. Fuscus halálhírére Domitianus újra a harctérre sietett. A hadseregvezetéssel megbízott Tettius Iulianus végül 88-ban Tapaenál megszerezte a győzelmet. Decebalus dák király békét kért. Meglepő, hogy Domitianus egy olyan ellenség ellen, amely egy egész legiót megsemmisített és rövid idő alatt három római hadvezér (Fonteius Agrippa, Oppius Sabinus, Cornelius Fuscus) halálát okozta, nem folytatta a harcot. Domitianus megelégedett egy győzelemmel a dákok fölött, és rögtön új ellenség, a dunai germánok ellen vonult. Számos jel arra

utal, hogy Domitianus a 80-as évek elején nem is a dákok, hanem a germánok ellen készülődött; már akkor csapatokat vont össze a germán Duna-szakaszon, és az sem lehetetlen, hogy 86-ban három legio gyors bevetése Moesiában csak azért volt lehetséges, mert a legiók már előkészültek, hogy a Dunánál a germánok ellen vessék be őket. A dák támadás bizonyára azért érte váratlanul a rómaiakat, mert a birodalmi kormányzat minden figyelmét egy germán háborúra fordította. Ezt Decebalus is tudhatta.

A germán Duna-határnál kialakult háborús veszély okait nem ismerjük. Sido és Italicus quad királyokat, akik a négy császár évében Róma hűséges vazallusainak bizonyultak — Itáliában is harcoltak Vespasianus oldalán és részt vettek Cremona feldúlásában — többé nem említik; forrásaink azonban arról is hallgatnak, hogy dinasztia-változásra került volna sor. Tacitus mindenestre tud arról (Ann. XII, 30. Hist. III, 5.), hogy Sidót és Italicust népe gyűlölte, és arról is, hogy mindketten hűek maradtak Rómához. A 80-as években már valószínűleg nem éltek, hiszen 50-től kezdve uralkodtak, és ezért Domitianus első éveiben már hajlott korban kellett lenniük. A közvetlen háborús ok Cassius Dio szerint (LXVII, 7) a fegyveres segítség megtagadása volt, amit Domitianus a dák háborúhoz kért a germánoktól. Ilyen fegyveres segítség semmi esetre sem volt szokatlan, magát Sidót és Italicust is felszólították, hogy 69-ben a polgárháborúban a Flavius-párt oldalán harcoljanak. A római—germán szövetséghez tehát a kölcsönös csapatállítás is hozzátartozott háború esetén. Amikor a markomannok és a quadok ezt megtagadták, Domitianus Pannoniából ellenük vonult, és békeköveteiket megölette. Ezeket az eseményeket feltétlenül a tapaei győzelem utáni hónapokra kell tennünk, amikor Domitianus keze már nem volt teljesen megkötve. A római csapatokat a dák harcterről a legrövidebb úton be kellett vetni a germánok ellen; egyes csapatoknak a dák földön, vagyis a Tiszántúlon át kellett északra vonulniuk. Az

epizodikus írott hagyományból sem megnyugtató időrend, sem az események menete nem hámozható ki. Domitianus elhagyta Pannoniát, a Rajnától azonban azonnal vissza kellett térnie (i. sz. 89.), mert a római csapatok vereséget szenvedtek. Ekkor került sor szabályos békekötésre a dákokkal: Decebalus, aki nem akart személyesen megjelenni, teljhatalmú megbízottként fivérét, Diegist küldte el, aki Domitianustól koronát kapott, és mint vazallus királyt iktatták be. A békefeltételek, tekintettel a feszült pannoniai helyzetre, nagyon enyhék voltak. Domitianus még ebben az évben triumphust tartott Rómában a dákok és a rajnai chattusok fölött, de a dunai germánok fölött nem. Már ez a tény arra enged következtetni, hogy a pannoniai germán háborút nem zárták le. A 89. után lejátszódott eseményeket nem ismerjük Pannoniában. Könnyen lehetséges, hogy Domitianusnak sikerült a markomannok és quadok északi szomszédait megnyerni a római ügy számára, és így a suebeket északról is megtámadhatta. Nem sokkal később ugyanis a lugiusok római segítséget kértek a suebekkel szemben, és Domitianus száz lovas személyében küldött is formális segítséget. Ennek következménye az lett, hogy a suebek és a jazigok fegyverbarátságot kötöttek, és a Domitianus által 89. után diplomáciai eszközökkel folytatott háború mint sueb-szarmata háború újra kitört.

Erről a háborúról szintén alig tudunk valamit. A későbbi történetírás gyakran említi egy katasztrofális vereséget, nemcsak azért, mert ennek során egy legio teljesen elpusztult, hanem mert a vereséget Domitianus számlájára lehetett írni. A röviddel azelőtt nyugatról idehozott legio XXI. Rapax teljesen megsemmisült a szarmatákkal vívott harcban. Ennek hírére Domitianus újra a tartományba jött. Nyolc hónapig maradt a harctéren 92-ben vagy 93-ban, ez alkalommal azonban nem dolgavégezetlen tért vissza Rómába, mert Rómában szerényebb diadalünnepet (ovatio) tartott a szarmaták fölött.

A triumphus helyett tartott szerényebb ovatio sejteni enged, hogy Domitianusnak további tervei voltak Pannoniában. A germánokat minden jel szerint még nem tekintették legyőzöttnek; a kortársi irodalomban e háborúnak nem volt megszilárdult neve, ami pedig azt jelenti, hogy nem tekintették befejezettnek. Nerva idején valóban hallunk sueb háborúról, amelynek befejezése időben Traianus adoptálásával esik egybe.

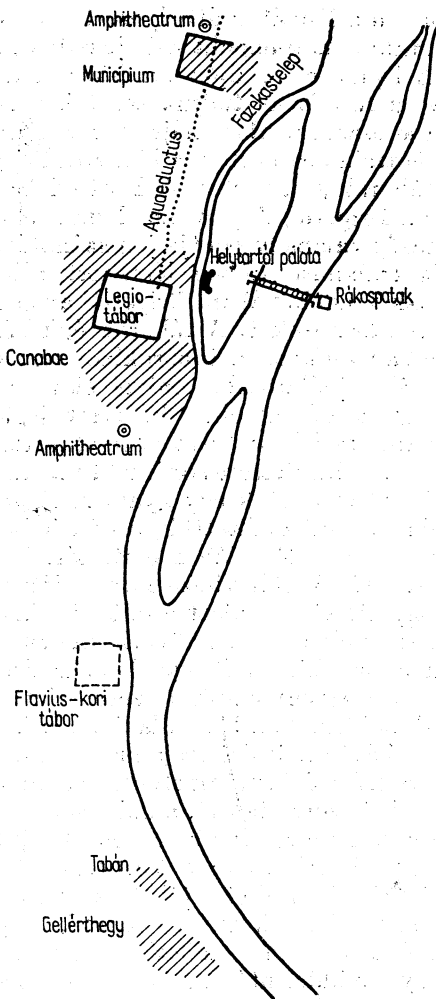
2. A KATONAI SÚLYPONT ÁTTEVŐDÉSE A RAJNÁTÓL A DUNÁHOZ A HADSEREG FELZÁRKÓZÁSA A HATÁRON

Domitianus sueb-szarmata háborúja döntő jelentőségű volt Pannonia katonai helyzete szempontjából. Mint mondtuk, Pannonia auxiliáris seregét már a háború kitörése előtt új csapatokkal erősítették; ezt a 80, 84, és 85-ből származó katonai diplomák bizonyítják. A háború kitörése után egy új legio iderendelése is szükségessé vált. Ez a legio a nem sokkal később megsemmisített XXI. Rapax volt, amelyet azonban rögtön helyettesítettek a XIII. Gemina idevezénylésével. Néhány jel arra utal, hogy a XXI. Rapax és utódja állandó tábora a provincia délkeleti részén Mursa közelében volt. A XXI. Rapax, illetőleg a XIII. Gemina pannoniai áthelyezésével a provincia ismét háromlegiós provincia lett. Nem sokkal később a megszálló sereget még egy legióval erősítették, és ez a késő antik időkig így is maradt. A Domitianus alatt lezajlott dák és sueb-szarmata háborúk következménye az volt, hogy Pannonia katonapolitikailag egyszer s mindenkorra a Római Birodalom egyik legfontosabb provinciájává vált.

Nem hallgathatjuk el, hogy a dunai legiók Domitianus és Traianus alatti elhelyezkedésével kapcsolatban a kutatás sok nehézséggel küzd. Tudjuk ugyanis, hogy Pannonia és Moesia megszálló seregét a háborúk kitörésekor közel kétszeresére emelték, ezzel párhuzamosan a rajnai

sereg, ahonnan a Dunához áthelyezett csapatokat többnyire elvonták, katonapolitikai jelentőségéből sokat vesztett. A legiók és az újonnan érkezett auxiliák egy részét név szerint is fel tudjuk sorolni, a csapatok elhelyezkedése ezzel szemben teljesen bizonytalan. A domitianusi és traianusi korban a biztosan megállapítható régi legio-táborok (Carnuntum és Poetovio) mellett mint legiótáborok Brigetio, Aquincum, Mursella vagy Mursa és a Szerémség valamely pontja jön számításba. A késő-flaviusi és traianusi időben létesített táborok közül egyelőre csak Vindobonában, Brigetióban és Aquincumban végeztek ásatásokat. A táborok építésének pontos idejét azonban ezekben a táborokban sem deríthetjük ki. Ez annál sajnálatosabb, mivel eleve bizonyosnak vehető, hogy a dákok ellen bevetett legiók részben a sueb-szarmata háborúban is részt vettek, anélkül, hogy a dák front kiürítésére sor került volna. Itt nyomatékosan ki kell emelnünk egy gyakran figyelmen kívül hagyott tényt: mint említettük, a dák háború kitörése után a Szerémséget Moesiához csatolták és csak Dacia meghódítása után került vissza Pannoniához. Pontosán tudjuk, hogy Decebalus alatt a dák birodalom nyugati határa a Tisza volt, és ennek következtében a Szerémség elsősorban a dákokkal állt szemben. Ezért valószínű, hogy a dunai sereg egy részét a Szerémségben helyezték el, amit a dunai legiók, a IIII. Flavia, a I. és II. adiutrix ott előkerült késő-flaviusi és traianusi feliratai is bizonyítanak. A Szerémségben, amelynek ez alkalommal is kulcsfontosságú szerep jutott, mindenképpen kellett egy legio-tábornak lennie, azonban nem tudjuk, hol kell keresnünk. Legio-táborként a Vespasianus alatt alapított colonia Sirmium aligha jöhet számításba.

Valamelyest bizonyítottnak vehető, hogy a IIII. Flaviát a dák háború befejezése után rögtön, tehát 89-ben vagy rövidebb idővel utána Aquincumba helyezték át, ahol megkezdte a legio-tábor építését. A tábor praefectura, L. Naevius Campanus, Aquincumban oltárokat állíttatott, és Domitianus egyik építkezési felirata ugyan-

Aquincum települései

ebből a kőfaragó műhelyből származik. Az első aquincumi legio-tábort Óbudán építették fel, ahol egy északnyugat-délkeleti irányú völgy kedvező összeköttetést biztosít a nyugat-keleti irányú Duna-szakasszal: az Aquincumtól északra eső Duna-kanyart levágó átlós út a tábor porta decumanájához futott be. Nem egészen tisztázott még a III. Flavia és a II. adiutrix aquincumi táborozásának időrendi viszonya. A legio II. adiutrix leleteit a késő-flaviusi időből szintén ismerjük Aquincumban. Meglehet, hogy csak egy vexillatio képviselte a legiót Aquincumban, amelyet esetleg a germán háború kitörése előtt helyezték ide egy időre, mielőtt a Szerémségbe ment volna. A kérdést még jobban megnehezíti, hogy a II. adiutrix katonáit a legio-tábortól délre, a Fő utcában temették el. Innen auxiliáris katonák sírkövei is előkerültek. Az 1. század végéről származó nagyszámú sigillata és a velük egyidős sírkövek alapján joggal tételeznek fel itt egy másik flaviusi tábor, amely annak következtében, hogy a keskeny Duna-parton feküdt, semmiképp sem érhetette el egy legio-tábor átlagos nagyságát. Figyelembe véve a nagy nehézségeket, amelyeket Domitianusnak 89 és 93 között a pannoniai limesen, különösen az addig békés jazigokkal szemben kellett leküzdenie, az is valószínű, hogy egy ideig két legio vexillatiója állomásozott Aquincumban. A Kárpát-medencében itt volt a legjobb dunai átkelőhely, és ne felejtsük el azt sem, hogy a jazig települési terület súlypontja a szabad dák állam Traianus alatt bekövetkezett elpusztításáig a Nagyalföld északnyugati részén, tehát éppen Aquincummal szemben volt.

Legkésőbb a századforduló táján épült meg Vindobona és Brigetio legio-tábora. A vindobonai táborban 103-ból ismerünk egy építési feliratot, de a Poetovióból Vindobonába áthelyezett legio XIII. Gemina már korábban is itt tevékenykedett. Ez a legio nagyszámú bélyeges téglát és quáderkövet hagyott hátra, amelyeket szintén pontosan tudunk keltezni, mivel a legiót Traianus daciai expedíciós seregébe osztották be, és Dáciában is maradt.

— A brigetiói legio-tábor építésében ugyancsak részt vett a XIII. Gemina. A téglák VEXIL III. bélyegzője három legio vexillatiójára vonatkozhat, amelyek további téglabélyegek alapján a XIII. Gemina, a XIII. Gemina és a XV. Apollinaris vexillatiói voltak. A tábor építését a XIII. Gemina elvonulása után a másik két legio folytatta, ezért az építkezés megkezdését sem helyezhetjük nagyon koránra.

Azáltal, hogy a XIII. Geminát Poetovióból a Dunához helyezték, és a poetoviói legio-tábort feladták, Pannonia megszálló seregét a Dunánál koncentrálták, és a provincia belsejét hosszú időre demilitarizálták. Amennyire ma megállapíthatjuk, a Duna-parton minden későbbi auxiliáris tábort 89—102 között létesítettek, aminek eredményeként a dunai táborok sűrű láncolata jött létre. A későbbi római történetírás a pannoniai Duna-limes megteremtését éppen erre az időre helyezte, és a sueb—szarmata háborúval hozta összefüggésbe. Flaviusi auxiliáris tábort eddig csak Vetus Salinánál (Adony) sikerült megállapítani, ahol Barkóczi L. négy föld- vagy palánktábort talált kerek tornyokkal. Ugyancsak tőle származik az a valószínű feltevés, hogy a flaviusi auxiliáris táborokat a Duna mentén ott kell keresnünk, ahol az úgynevezett Pó-vidéki sigillaták előfordulnak. További, biztosan értelmezhető epigrafiai adatok lehetővé teszik, hogy a flaviusi auxiliáris táborokat felsoroljuk; e felsorolás ma még természetesen semmi esetre sem lehet teljes. A Flaviusok alatt létesített vagy már ekkor álló auxiliáris táborok a következők: Cannabica (Klosterneuburg), Ad Flexum (Magyaróvár), Arrabona (Győr), Brigetio (Szőny), Albertfalva, Vetus Salina (Adony), Lussonium (Dunakömlőd), Ad Militare (Kiskőszeg = Batina), Teutoburgium (Dalj), Malata (Banoštor).

A pannoniai Duna-szakaszon végzett nagy építkezéseket nem vezethetjük vissza a dák veszélyre. Pannonia megszálló seregét megduplázták (4 legio 2 helyett), és a csapatokat a Dunánál koncentrálták. A 2—3. század-

ban a tartomány belsejében nem állomásozott számottevő haderő. Ezekben az intézkedésekben az a felismerés volt a döntő, hogy a diplomáciai úton történő határbiztosítás régi augustusi módszerei már nem alkalmazhatók. Ezt a következtetést az új flaviusi kormányzat már kezdetben kénytelen volt levonni, és ennek megfelelően olyan lépéseket tett, amelyek már semmiképp sem illenek bele az augustusi koncepcióba. Domitianusnak is valószínűleg merőben más határpolitikai elgondolásai voltak a dunai germánokkal és a szarmatákkal szemben, mivel már a sueb–szarmata háború kitörése előtt csapatokat vont össze Pannoniában. A sueb békekövetek meggyilkolása mutatja a radikális szakítást a régi módszerekkel, és az erre következő háború keserű tapasztalatai csak megerősítették a császárt abban, hogy a birodalmi határokat az erőfölény tartós felvonultatásával kell biztosítani.

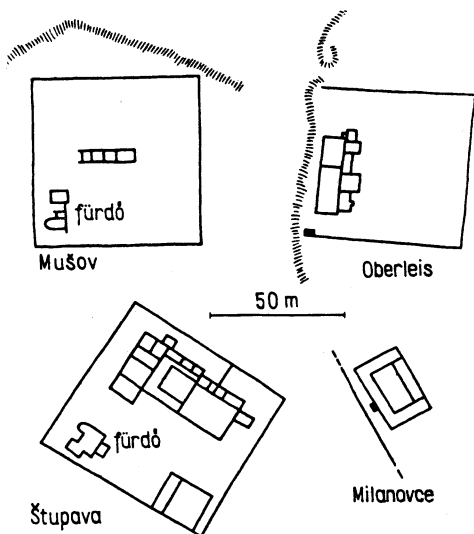
3. TRAIANUS SZERZŐDÉSE A GERMÁNOKKAL ÉS A DÁK HÁBORÚK ELŐKÉSZÜLETEI A TARTOMÁNY KETTÉOSZTÁSA

Nem tudjuk, hogy Nerva milyen szerződést tudott kötni a suebekkel és a szarmatákkal. Utódja, Traianus sem tért vissza a régi koncepcióhoz, hanem folytatta a limes kiépítését. A vindobonai és brigetiói legio-tábort valószínűleg az ő uralkodásának első éveiben építették. Traianus azonban ügyelt arra, hogy a feszült Kárpát-medencei helyzetet ne mérgesítse el még jobban. Uralkodásának első évében Tacitus (Germ. 42.) már arra hivatkozott, hogy a markomannoknak és quadoknak Róma kegyelméből vannak királyaik. Ugyanott olvashatjuk, hogy Tudrus régi dinasztiaja helyébe „idegen” királyok léptek. Ezeket a királyokat legkésőbb 98-ban iktatták be, amikor az éppen császárrá kinevezett Traianus Germániából Rómába menet kitérőt tett a Dunához.

Sok minden szól amellet, hogy a sokat vitatott szlo-

vákiai és morvaországi római építményeket szintén Traianus germánokkal kötött szerződéseivel kell kapcsolatba hoznunk. Ezeknek az épületeknek a keltezését illetően csak annyi bizonyos, hogy a 2. század elején épültek, amikor a legio XV. Apollinaris még Pannoniában állomásozott, mert ez a legio is adott téglát az építkezésekhez. A katonai egységek, többnyire legiók téglái arra készítették a kutatást, hogy ezeket az építményeket római erődöknek, vagy legalább római csapatok parancsnoki szállásainak tartsák. Marcus Aurelius uralkodásának utolsó éveiben köztudomásúan hatalmas római sereg állomásozott Marcomannia földjén, és még Valentinianus alatt is hallunk római erődépítkezésekről a quadok területén. Azonkívül, hogy a téglák katonai téglaegetőkből származnak, ezek az épületek semmiféle katonai vonást nem mutatnak. Némi kényelemmel ellátott, római módon berendezett egyszerű lakóházak voltak, amelyek egy fallal körülvett udvarban álltak. A falak kb. 50—60 cm vastagok voltak, sánkra vagy árokra utaló nyomok nem mutatkoztak. Ezeket az épületeket, ha a provincia területén állnának, csak majorságoknak tartanánk, de semmiesetre sem parancsnoki szállásoknak, még kevésbé erődítményeknek. E. Swobodának támadt néhány éve az a gondolata, hogy ezeket a házakat római csapatok építették barbár főnökök számára; az ötlet nem elvetendő, minthogy Tacitus szerint „e királyok ereje és hatalma Róma akaratától függ. Ritkán fegyverrel, gyakrabban pénzzel támogatjuk őket . . .” Miért ne építhették volna rómaiak az általuk támogatott vazallus fejedelmek rezidenciáit?

Legkésőbb Traianus uralkodásának kezdetén új szerződést kötöttek a szarmatákkal (jazigokkal), mert Traianus dák háborújában a jazigok a rómaiak oldalán állítottak csapatokat, és rögtön a háború befejezése után bizonyos egyezményekre hivatkoztak. Traianus figyelme azonban elsősorban a dákokra irányult. A háborús előkészületek természetesen csapatmozdulatokkal jártak együtt. Egész legiók ide-odahelyezésének látszólagos

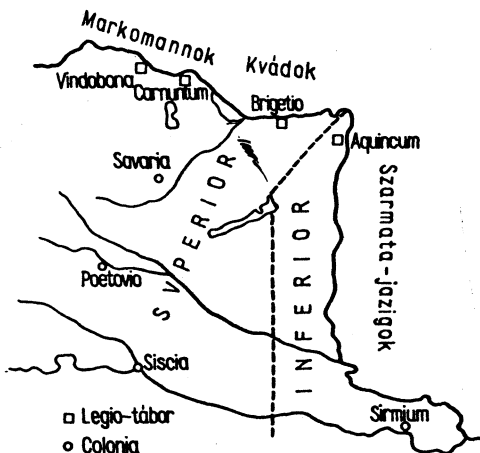

A barbaricum római épületek

összevisszaságában egy alapelvet mégis észrevehetünk, amelyhez a traianusi vezérkar nem alaptalanul tartotta magát. A nyugatról újonnan áthelyezett legiók Pannoniában kaptak táborhelyet, mialatt a régebben Pannoniában állomásozó legiókat vezényelték a dákok elleni háborúba. Ez ismét változást eredményezett a pannoni legiók elhelyezkedésében. A III. Flavia, a XIII. és XIII. Gemina és a XV. Apollinaris Traianus expedíciós seregéhez csatlakozott, a két utóbbi esetében azonban valószínűbb, hogy csak vexillatiók voltak Traianus seregében. Az I. és II. adiutrix ugyancsak részt vett a dák háborúban. A Daciába vezényelt legiók helyére a X. Geminát és a XI. Claudiát hozták ide a Rajnától, de valószínűleg csak az első dák háború befejezése után. A XI. Claudia az új brigetiói legio-tábort szállta meg, a X. Gemina az aquincumi tábort, ahol építkezéseinek számos nyoma fennmaradt, néhány katonája pedig sír-

köveken mutatható ki. E legio hosszabb aquincumi tartózkodásáról tanúskodnak a veteránok is, akik az aquincumi legio-tábor mellett telepedtek le. Dacia meghódítása után a XI. Claudiát Moesia Inferiorba, Oescusba helyezték át, és a brigetiói táborba a Traianus által felállított XXX. Ulpia Victrix vonult be. Vindobona és Carnuntum táborába a legio XIII. Gemina, illetve a XV. Apollinaris tért vissza.

Könnyen lehetséges, hogy közvetlenül a legiók elosztásával függ össze Pannonia kettéosztása Traianus alatt. Pannonia 102 végén még egyetlen tartomány volt, de 107-ben a későbbi császár, Hadrianus már Alsó-Pannoniának praetori rangú legatusa volt. Egyáltalán nem biztos, hogy Hadrianus volt Pannonia Inferior első helytartója, az sem kizárt, hogy ő volt az első praetorius egy vagy két konzuláris után. Pannoniát ezért már 103-ban két részre oszthatták. Ebben az esetben a kettéosztás közvetlen oka egy ötödik legio jelenléte volt. Ez az ötödik legio az újonnan felállított XXX. Ulpia lehetett. Alsó-Pannonia első helytartója ezek szerint consulviselt lett volna, mert 103-ban Alsó-Pannoniának két legiója volt. Nem feltétlenül szükséges ilyenfajta katonapolitikai megfontolásokhoz folyamodnunk. Miután a nagy határmenti provinciákat a Rajnátnál és a Dunánál már előbb kettéosztották — Moesiát 86-ban, Germániát 90-ben —, egyedül Pannonia provinciának volt aránytalanul nagy birodalmi határa és aránytalanul nagy hadserege. A szerémségi határszakasz, amelyet 86-ban Felső-Moesiához csatoltak, legkésőbb 102-ben visszakerült Pannoniához. Pannonia 700 km hosszú határszakasza két barbár néppel feküdt szemben, akik nemcsak különböző nyelvcsaládba tartoztak, és életmódjuk is gyökeresen különbözött, hanem merőben más taktikát is követeltek békében és háborúban egyaránt. A százéves szerződéses politika tapasztalatai ezt elég világosan megmutathatták. Pannonia kettéosztásával a germánok Pannonia Superior határszomszédjai lettek, a szarmaták pedig — akkoriban

Pannonia kettéosztása

mindig jazigoknak nevezték őket — Pannonia Inferior szomszédjai. Pannonia két új provinciája között úgy húzták meg a határt, hogy a már némiképp urbanizált nyugati rész teljes egészében Felső-Pannoniához került, amelyik így területéhez viszonyítva meglehetősen rövid határszakasszal rendelkezett, míg Alsó-Pannoniában felállítására idején csak egyetlen municipális közösség volt — a colonia Flavia Sirmium —, és az egész provincia voltaképpen csak egy 50 km széles, de annál hosszabb határzóna volt. A legiók elosztása a két provincia nagyságviszonyainak felelt meg, mert Alsó-Pannoniában egy legio állomásozott, míg a körülbelül háromszor nagyobb Felső-Pannoniában három. Mivel a kettéosztás idején a legiókat már mindenütt az állomáshelyül szolgáló provinciák lakosságából egészítették ki, a provinciahatárok megállapításánál a sorozás érdekeit is figyelembe vették. Végül mérvadó volt még egy alapelv, amelyet a többi európai határprovinciában is következetesen szem előtt tartottak Traianus alatt: a coloniák száma minden provinciában a legiók számának felelt meg.

(Itt jegyezzük meg, hogy Emona az 1. század végén már nem Pannoniához, hanem Itáliához tartozott.) Pannonia Superiorban három colonia (Siscia, Poetovio és Savaria) és három legio (XIII. Gemina, XV. Apollinaris és XXX. Ulpia) volt, Inferiorban egy colonia (Sirmium) és egy legio (X. Gemina). Ez szintén a sorozás szempontjaival függött össze.

Az új pannoniai provinciák helytartóinak rangsorolása az alájuk rendelt legiók számának megfelelően különbözött. Superior helytartója, aki Carnuntumban székel, consulviselt volt, és többnyire rögtön a consularatus betöltése után megkapta a provinciát, Inferior Aquincumban székelő helytartója praetorságot viselt és mint Pannonia Inferior helytartója többnyire már consul designatus, a következő évre kijelölt consul is volt. Ezért gyakran előfordult, hogy Alsó-Pannonia helytartója hamarosan Felső-Pannonia helytartója lett, habár ebben szigorú szabályszerűséget semmi esetre sem állapíthatunk meg. Inferior helytartóit meglehetősen szabályossággal a felső pannoniai legiók legatusainak sorából választották ki. Nem lephet meg bennünket, hogy többnyire katonai szakemberek voltak („viri militares”).

4. A JAZIG PROBLÉMA DACIA ELFOGLALÁSA UTÁN. A VÉGLEGES CSAPATELOSZTÁS KIALAKULÁSA ÉS A HOSSZÚ BÉKE

Dacia provincia meghódítása és szervezése 106-ban a Duna-határ története szempontjából nem volt lebecsülendő jelentőségű. Róma véglegesen megszabadult az európai barbaricum legaktívabb és legkevésbé engedékeny népétől, ugyanakkor az egyetlen barbár néptől Európában, amely időnként államot tudott létrehozni. Politikai szerepüket mindinkább a jazigok és roxolánok szarmata lovasnépe vette át, akik Traianusig többnyire másodlagos szerepet játszottak a római—barbár kapcsolatokban. Traianusig a római—dák kapcsolatok voltak döntőek, és e kapcsolatok erőjátékában a szarmaták-

nak csak mint esetleges szövetségeseknek vagy mint ütközőállamnak jutott szerep. Jazig lovasok harcoltak Traianus oldalán a dákok ellen, és roxolán lovasok dákok oldalán a rómaiak ellen. A jazigok az i. sz. 1. században a Duna—Tisza vidékének északi területein a rómaiak és a dákok közé ékelődtek be — lehet, hogy a rómaiak telepítették oda őket ütközőállam létrehozása végett —, népük egy része azonban Traianus alatt még Olténia síkságán élt. Amikor Decebalus ezt a területet meghódította, a jazigok szükségképp ellenségeivé váltak. Ezért harcoltak a rómaiak oldalán, noha másfél évtizeddel korábban a legio XXI. Rapax katasztrofális vereségét ők okozták. A dákok fölötti győzelem után 106-ban a jazigok természetesen Olténia visszaadását követelték. Ha azonban Traianus Dacia területén provinciát akart létrehozni, akkor épp Olténiát nem engedhette át ismét barbár népeknek. Így 107-ben háború tört ki a pannóniai Duna-határon, amelyet Hadrianus helytartó sikerrel vezetett le. A békekötésről nem értesülünk, nagyon valószínű azonban, hogy egyrészt Róma teljesítette a jazigok néhány követelését, másrészt a jazigokat sem volt nehéz megbékíteni. A korai jazig leletek elterjedése arról tanúskodik, hogy csak az Alföld északnyugati részét foglalták el az 1. században. A dákok nyugati határa Decebalus idején a Tisza volt. Amikor a dákok állam 106-ban összeomlott, a Tiszántúlon hatalmi vákuum jött létre. A Tisza és az erdélyi hegyek között elterülő síkságot Traianus nem kebelezte be Daciába, hanem a jazigoknak engedte át. A szarmata leletek elterjedése arra enged következtetni, hogy a jazigok a 2. században az egész síkságot meghódították a Tiszán innen és túl; néhány jazig temető edénymellékletei azonban erős dákok hatásáról tanúskodnak. Nem valószínűtlen, hogy Olténiáért kárpótlásul Róma a Tiszántúlt adta át a jazigoknak. Az sem kizárt, hogy az olténiai jazigok az újonnan létesített Dacia provincián keresztül vándoroltak nyugatra; fél évszázaddal később engedélyezték is a szabad költözködést Dacia provincián át a szarmatáknak.

Ez volt a fő probléma, amit az új bal parti provincia létrehozása okozott. A dák államot ugyan elpusztították, de a szarmaták lovasnépe a Kárpát-medencében és az Al-Dunánál szintén nem olyan nép volt, amelyet a germánokhoz hasonlóan könnyen be lehetett volna vonni egy szerződésrendszerbe. A jazigok és roxolánok között az új provincia bizonyos szempontból védőbástya volt, amely két oldalról sakkban tartotta a két lovasnépet, de ugyanilyen mértékben nyugatra vándorlásukat is akadályozta és ezért állandó nyugtalanságot okozott a limes mentén. A jazig kérdés megoldása 107-ben szintén nem bizonyult hosszú életűnek, mert Róma 10 évvel később a szarmaták frontális támadásával találta magát szemben Daciától nyugatra és keletre.

Augustus óta az első nagy fordulópont a Duna-vidék történetében Traianus uralkodása volt. A flaviusi kor átmeneti időszaka után a helyőrségek (legiók és auxiliák) elhelyezkedése, a kereskedelem fő vonalai és számos más dolog hosszú időre állandósult. Traianus után alig került sor jelentős változásokra a hadsereg és a kereskedelem centrumaiban, noha a csapatáthelyezések még Hadrianus alatt sem szüntek meg. A legiók elosztásában Hadrianus első éveiben még történtek bizonyos változások, amelyeket Traianus parthus hadjáratai követeltek meg. Sajnos nem tudjuk, hogy pontosan mikor kapta meg Pannonia azt a négy legiót, amelyek a pannoniai hadsereg gerincét képezték a késő antik időkig. A pannoniai határon 117-ben kitört harcokban valószínűleg már az újonnan érkezett legiók is részt vettek.

A parthus háborúból visszatért I. és II. adiutrix Brigetióban a XXX. Ulpiát, illetve Aquincumban a X. Geminát váltotta fel. A Traianus alatt Pannoniában állomásozó legiók közül a XV. Apollinaris és a XXX. Ulpia végleg elhagyta a Duna vidékét, a X. Gemina a vindobonai tábort, a XIII. Gemina pedig a carnuntumi tábort szállta meg. A legióknak a császárkor földrajzi és történeti irodalma által is jól ismert, Hadrianus alatt állandósult elosztása Pannoniában a következő volt:

Vindobona:	legio X. Gemina
Carnuntum:	legio XIII. Gemina
Brigetio:	legio I. Adiutrix
Aquincum:	legio II. Adiutrix

Tehát a Kárpát-medence és a Cseh-medence suebjeivel három, a Kárpát-medence szarmatáival pedig egy pannoniai legio állt szemben. Felső-Moesia két legiója (Singidunum: III. Flavia és Viminacium: VII. Claudia) mintegy tartalék volt a hosszú pannoniai—moesiaidaciai limesen, amely három oldalról vette körül a szarmatákat (jazigokat). A Duna-kanyar és a Szávatorokolat közötti hosszú pannoniai határszakasz volt a szarmaták legerősebb nyomásának kitéve; a 2. és a 3. század harcaiban elsősorban a legio II. Adiutrix és a számos alsó-pannoniai auxilia vett részt, míg Moesia Superior legióit kevésbé vetették be. Könnyen lehetséges, hogy a Pannonia és Dacia közé beékelt Bánát Dacia helytartójának felügyelete alatt levő, bizonyos mértékben katonai zóna lett, és így a felső-moesiai legiók nem kerültek közvetlenül érintkezésbe a szarmatákkal. Anál inkább igénybe vették mint állandó tartalékot a III. Flaviát. Valahányszor a legio II. Adiutrixot expedíciós seregbe osztották be, Aquincumban a III. Flavia helyettesítette, amelynek számos emléke került napvilágra Pannonia Inferior fővárosában.

Már a 117—119. évek eseményeiből kitűnik, hogy nem a felső-moesiai határszakasznak és seregnek jutott a legfontosabb szerep a szarmaták fékentartásában. Mint említettük, a jazig kérdést Hadrianus helytartónak 107-ben csak rövid időre sikerült megoldania. A jazigok — talán Olténiából átköltözött törzsrokonokkal erősítve — meghódították a Tiszántúlt, aminek során bizonyosan harcokra került sor a Dacia provincián kívül élő „szabad dákokkal”. Ezekről a harcokról nem értesülünk. Traianus halálának évében azonban a roxolánok az alsó-moesiai, a jazigok az alsó-pannoniai limest egyszerre támadták meg. A Daciától nyugatra és keletre

élő két lovasnép együttes fellépése érdekközösségükből következett; ugyanis a közójük ékelt Dacia provincia akadályozta kölcsönös érintkezésüket. Dacia elfoglalása után Traianus szövetséget kötött a roxolánokkal, mert a roxolánok által a 117-ben megjelölt háborús ok a stipendium csökkentése volt, amelyet Róma a szerződés szerint fizetett nekik. A jazigok követeléséről nem állnak rendelkezésünkre forrásadatok, de bizonyára nagyobbak voltak, mert még azután is folytatták a harcot, miután a roxolánokat már megbékítették. A jazigok és roxolánok frontális támadásának maga Dacia helytartója, C. Iulius Quadratus Bassus is áldozatul esett. Hadrianusnak személyesen a harctérre kellett sietnie, ahol bizalmas emberét, Q. Marcius Turbót rendkívüli hatalommal ruházta fel Dacia és Pannonia Inferior fölött. A roxolánokat hamarosan sikerült lecsendesíteni, a roxolán királyt Hadrianus talán egy másikkal cserélte fel, a korábbi királynak pedig polgárjogot adományozott és Polában internálta. Marcius Turbo az Alsó-Pannonia és Dacia fölötti együttes parancsnokságot 119-ig gyakorolta, ami arra enged következtetni, hogy Pannonia és Dacia tartományi seregeinek egyesítése nemcsak a jazigok és roxolánok közös fellépése miatt vált szükségessé, hanem hasznosnak bizonyult a tovább harcoló jazigok leküzdésében is. Ez azt jelenti, hogy a jazigok már 117–119-ben megjelentek Dacia nyugati határán, vagyis a Dunától az erdélyi hegyekig az egész Nagyalföldet meghódították.

A háború a jazigok békekövetségével végződött Rómában és nyilvánvalóan újabb kliensi szerződést eredményezett, amely ezúttal tartósnak bizonyult. Fél évszázadig nem hallunk a jazigokról. Erre a békés időszakra esik a jazigok földjén keresztül vezető út végleges kiépítése. A közvetlen összeköttetés Pannonia és Dacia között nyilvánvalóan Dacia meghódítása után rögtön szükségessé vált, és már Traianus megkísérelte, hogy ezt megteremtse az Alföldön át. Később Traianusnak tulajdonították egy Galliából a Pontusig „vad

népeken át" vezető út építését (Aur. Victor 13, 3). A jazigok hódító háborúi aligha kedveztek az út használatának. Azonban 119 után és a markomann háborúk kitörése előtt élénk forgalom fejlődhetett ki ezen az úton, annál is inkább, mivel egy hosszú szakaszát a Maros (Marisia, Marisos) vízi útján lehetett megtenni. Az átrakodóhely a Maros torkolatánál volt, a mai Szegednél, ahol a múlt században, Szeged középkori várának lerombolásakor római kőplasztikákat, téglákat és egy feliratot találtak. A felirat egy bizonyos Mercator-tól származik, aki a praefectus vehiculorum főfelügyelete alatt álló állomás elöljárója (vilicus) volt. Az út vonalát eddig még nem kutatták. Mivel Szeged az egyetlen valamelyest biztos pontja, nyugat-keleti irányban kellett haladnia, azaz a más szempontból is fontos Lugio (Dunaszekcső) táborából Szegedig és onnan a Maros mentén Daciába. A békés viszonyok érdekében Rómának valószínűleg a Bánát nagy részéről le kellett mondania. Nemrégén derült ki, hogy a legio IIII. Flavia állandó tábora 106 után a Bánát keleti részén, Berzoviában (azelőtt Zsidovin) volt. Hamarosan megjelent azonban későbbi állandó táborában, Singidunumban. A legiót nyilván azért vonták vissza, mert a Bánátot kiűritették és a jazigoknak adták át. Ez Daciának az a része lehetett, amelyet egyes források szerint Hadrianus trónra lépése után hamarosan kiűritett. Bizonyára a jazigok Rómában járt békeküldöttsége érte el ezt.

A germán határszakaszon Traianus trónra lépése óta béke uralkodott, amelyet csak Hadrianus utolsó éveiben zavart meg egy válság. Ha a békés időszakok hosszúságát összevetjük, akkor arra az eredményre jutunk, hogy két válság, illetőleg diplomáciai krízis közé egy emberöltőnyi békés időszak esik. Vannius beiktatásától (i. sz. 19) bukásáig, i. sz. 50-ig, Vannius bukásától Domitianus 88—93-as sueb háborújáig (pontosabban a Nerva alatti győzelemig és Traianus új rendezéséig 98-ban), 98-tól a 136-ban vagy előtte kitört sueb háborúig, és végül a körülbelül 140—144-ben kötött békétől a nagy háború

kitöréséig 167-ben mindig körülbelül 3 évtized, tehát mindig egy emberöltőnyi idő telt el. A válságok vagy háborúk kirobbanásában valószínűleg germán uralomváltozások is szerepet játszottak; az új barbár királyok tárgyalásokat kezdtek Rómával új és kedvezőbb szerződések reményében. Minden háború egy germán király Róma kegyelméből történő beiktatásával végződött, aki míg élt, a békét is biztosította. A római – szarmata kapcsolatokban is megállapíthatunk ilyen periódusokat, ezek azonban hosszabbnak látszanak: az 1. század elején lezajlott jazig bevándorlástól a domitianusi háborúig nem kevesebb, mint 8–9 évtized telt el, a 119-es békekötéstől 167-ig pedig közel 5 évtized. Közös germán – jazig fellépésre csak Domitianus alatt került sor.

A Hadrianus uralkodásának utolsó éveiben kitört germán háború is investitúrával végződött. E háború kitörésének időpontját nem ismerjük. A felső-pannoniai limesen elásott éremkincsek záróveretei a 130–131. 132–134. és 137-es évekből származnak, aquincumi égési rétegeket is vonatkoztatnak erre a háborúra. Látni fogjuk, hogy éremleletek záróveretei alapján a földbe kerülés pontos időpontját nem állapíthatjuk meg. Annyi bizonyos, hogy a Hadrianus utódjául kijelölt L. Aelius Caesart 136-ban a két pannoniai provincia együttes helytartójává nevezték ki. A *Historia Augustában* található életrajza szerint (3,2) számos sikert könyvelhetett el, aminek következtében „egy közép-szerű hadvezér hírnevére tett szert.” Amikor Aelius Caesar 138-ban meghalt, az egyesített helytartóságot megszüntették, amiből talán levonhatjuk azt a következtetést, hogy a legnagyobb veszély már elmúlt. A háborút Felső-Pannonia új helytartója, Ti. Haterius Nepos folytatta, akit ugyancsak még 138-ban, a római történelemben utolsóként, az ornamenta triumphaliával tüntettek ki. Nepos győzelmét az egyéb szokásos tárgyalások követték, amelyek a quad király beiktatásával végződtek. Antoninus Pius császár 140–144. évekből származó pénzének hátlapja investitúrát ábrázol; a csá-

szár koronát nyújt át a quadok királyának, a felirat pedig hirdeti: REX QVADIS DATUS. Annak a ténynek, hogy ilyen ábrázolások meglehetősen ritkán fordulnak elő pénzekben, bizonyos jelentőséget kell tulajdonítani: talán elhúzódtak a tárgyalások, és a veret ezért egy régen várt eseményt adott tudtul.

Hadrianus és Antoninus Pius alatt tehát csak egy-egy, a szarmatákkal és a quadokkal vívott háború zavarta meg a békét Pannoniában. Nemrég többen is feltételezték, hogy a 150-es évekkel nyugtalan időszak kezdődött. A *Historia Augusta* szerint ugyanis a 167 és 180 között lezajlott háború nem hirtelen tört ki, hanem az érintett provinciák helytartói „sokáig” halogatták. Meglehetősen szép számú éremleletünk van, amelyek legutolsó veretei a 150-es évekből származnak. Ebből csakugyan hosszabb nyugtalan időszakra következtethetnénk Pius alatt és Marcus első éveiben; a lakosság a földre ásta el értékes dolgait, s mivel a zavargásokban számos elrejtett kincs tulajdonosa életét vesztette, a kincsek a földben maradtak. Ha következetesen végigvesszük ezt a gondolatmenetet, akkor az éremkincsek elterjedése alapján több barbár támadásra kellene következtetnünk, amelyek mélyen behatoltak Pannonia és Noricum területére, sőt Közép-Itáliát is érintették. Ezt a következtetést le is vonták; a markomann háborúk kitörése előtti másfél évtizedet ezért az egyre növekvő bizonytalanságok korának és a markomann háborúk előtörténetének tekintették.

Azt, hogy a háború nem hirtelen és még kevésbé nem váratlanul tört ki, aligha fogja valaki is kétségbe vonni. Barbár csapatok meg-megújuló portyázásainak a dunai tartományok területén épp a Pius alatti általános béke idejében mégis nyomot kellett volna hagyniok a korabeli és későbbi irodalomban. A dunai germánok betörése Itáliába a markomann háborúk első éveiben olyan mély hatást keltett, hogy nemcsak a kortársak (pl. Lukianos pseudom. 48.), hanem még Ammianus Marcellinus is (XXVIII, 6, 1) említésre méltónak találta. Ezért a 2.

század közepéről származó záróvereteket tartalmazó éremkincseket inkább a későbbi háborúkkal hozhatjuk kapcsolatba. Ha valaki évtizedeken át pénzt teaurált, nem feltétlenül szükséges, hogy a legutolsó évek veretei is előforduljanak a kincsben. A pénzforgalom különösen a provinciák félreeső területein és a lakosság mezőgazdasággal foglalkozó alsó rétegeiben meglehetősen lassú volt, és ha valaki új pénz birtokába jutott, egyáltalán nem biztos, hogy az aprópénzt is teaurálta. Nemrégén mutattak rá, hogy két, Carnuntumtól délre előkerült éremkincset, amelyek záróveretei különböző évekből származnak, ugyanarra a barbár támadásra kell visszavezetnünk, csak a teaurálás lehetőségei és tulajdonosaik jövedelmei különböztek egymástól. A második század közepéről származó éremkincseket ezért valószínűleg csak Marcus alatt, a 167-el kezdődő katasztrofális években rejtették földbe. Gondolnunk kell arra is, hogy a pénz még nem volt olyan értéktelen, mint a 3. vagy 4. században. Ha, mint látni fogjuk, különböző záróvereteket tartalmazó éremkincseket még a 3. században is ugyanarra a háborúra vezethetünk vissza, akkor még inkább ez a helyzet a 2. századi jó vereteket tartalmazó éremkincsekkel. Ezt a pénzt a későbbi évszázadokban is előszeretettel gyűjtötték, a 3—4. századi szarmata sírok pénzmellékletei pl. többnyire a 2. század ezüstdenárjait tartalmazzák.

5. A LIMES

A Hadrianus és Pius alatti békés évek a Duna-határ történetében a végleges kiépítés, de egyben a megmerevedés évei is voltak. Mint mondtuk, a Duna-parti limes-erődítményeket kis kivétellel 89 és 102 között építették, ugyanakkor a provincia belsejében a legiótáborokat megszüntették. A 2. század elejétől kezdve sem régészeti, sem epigráfiai adataink nincsenek arra vonatkozólag, hogy római csapatok állomásoztak volna

a hátországban a pannoniai limes mögött. Pannonia Superior és Inferior feliratokon és katonai diplomákon megnevezett auxiliáris csapatait könnyen a limes menti erődítményekhez kapcsolhatjuk: több mint harminc limes-erőddel kell számolnunk, a 2. századi diplomák pedig Felső-Pannoniában átlagosan kb. 10–12 csapatot, Alsó-Pannoniában kb. 13–18 csapatot sorolnak fel. Az eddig megásott limes-táborokban a 2. és 3. században állandóan tartózkodtak csapatok; auxiliáris katonák, veteránok és csapatok számos felirata ugyanezt a következtetést teszi lehetővé a dunai limes többi táboraira nézve is.

A pannoniai limes-táborokat a noricum határtól a Dráva-torkolatig terjedő szakaszon lényegében mind lokalizálták és azonosították, bár elképzelhető, hogy ez a szám még néhány táborral gyarapodni fog. A kutatás hosszú ideig hallgatólagosan feltételezte, hogy a pannoniai Duna-limes táborhelyeit az Itinerarium Antonini és a Tabula Peutingeriana kivétel nélkül felsorolja, hiszen terepbejárások és ásások ezeket, és csak ezeket a helyeket bizonyították. A közelmúltban azonban Albertfalván is felfedeztek egy auxiliáris tábor; minden bizonnyal ez volt az első limestábor az aquincumi legió-tábortól délre, holott az itinerariumokban szereplő első castellum Campona, az ugyancsak jól kutatott nagytétényi tábor. Az albertfalvai tábor nem nevezik meg az itinerariumokban, valószínűleg azért, mert a 3. században, bizonyára Gallienus alatt, elpusztult.

A Dráva-torkolattól lefelé az itinerariumok és a feliratos emlékek alapján megközelítőleg jól ismerjük a táborhelyeket, de ásások hiányában még egyáltalán nem tudjuk, hogy ezek közül melyeket tekinthetjük a 2. és 3. század limes-táborainak. A későantik időkben különösen sokat építkeztek ezen a Duna-szakaszon. Az itinerariumokban megnevezett helységek ezért nem voltak szükségképpen korábbi táborhelyek.

Az auxiliáris táborok elosztása a pannoniai Duna-limesen mechanikus, írásztalnál kidolgozott sémát tük-

röz. A kiindulópontul szolgáló séma az egyenletes elosztás alapelve volt: a táborok megközelítőleg 20 km vagy 15 római mérföld távolságra álltak egymástól, elmozsarasodott és széles árterületeken is, ahol a táborok kevésbé sűrű láncolata is elegendő lett volna (pl. Carnuntum alatt vagy a mai Tolna megyében). A tábor helyét úgy választották ki, hogy az erőd minél hosszabb Duna-szakaszt ellenőrizhessen; más táborokat egy völgynyílásban helyeztek el. Ezek a szempontok még nem egészen tisztázottak. Pannonia Inferior limesén a löszfennsík gyakran magas és meredek fallal szakad le a Dunába, amelyet a közvetlenül a fal tövében folyó Duna tartósan alámos; a löszplató meredek partja állandóan omlik. Néhányat a legfontosabb auxiliáris castellumok közül mégis a magas part szélére építettek. Ezeket a castellumokat a praetoria-frontról, vagyis a Duna felől egyáltalán nem lehetett megközelíteni, de a limes-útnak is, amely az erődöket kötötte össze a Duna mentén, gyakran tekintélyes szintkülönbségeket kellett áthidalnia. A partomlás miatt az erődöket néhányszor hátrább kellett vonni. Az intercisai castellumot pl. Hadrianus alatt 20 méterrel eltolták nyugatra, nyilvánvalóan, mert a praetoria-frontot már alámosta a víz, esetleg már le is szakadt. Néhány, a löszplatón épült erődnek ma már csak a retenturája van meg (Annamatia és Lugio). A löszplatón épült erődök sem defenzív, sem offenzív stratégiai előnyökkel nem rendelkeztek, tulajdonképpen csak kedvező fekvésű megfigyelőhelyek voltak. Erre azonban őrtornyok is ugyanannyira megfeleltek volna. Castellumokat csak akkor építettek a platón, ha a löszplató közvetlenül a Duna-parton emelkedett. Ott, ahol a löszfal meredek széle nem közvetlenül a Duna-parton emelkedik, hanem a plató meredéye és a Duna-part között sík terület, általában völgy nyílása van, az erődöket lent, a Duna-parton építették. Ilyen esetben az erődök többnyire a völgy nyílásának egyik végén, nem pedig a közepén álltak. A mozsaras árterületeken az erődök számára kis, szigetszerűen kiemelkedő

dombokat választottak ki, az is előfordult, hogy a limes-utat nem tudták a mocsárvidéken átvezetni, és így elágazás kötötte össze az úttól félreeső castellummal. Így feküdt Alisca (Ócsény—Szigetpuszta) tábora az Itinerarium Antonini szerint „ad latus”; a limes-úttól távolabb. A sík partrészekén a castellumok meglehetősen közel álltak a parthoz, amiért ezeket is gyakran elmosta a Duna. Vetus Salina (Adony) auxiliáris erődjéből csak a decumana-front maradt meg, néhány tábor pedig bizonyára már teljesen eltűnt. Poigen falu, ahol a Tabula Peutingeriana Villa Gai nevű állomása volt, a XVI. században a Duna eróziós tevékenysége következtében teljesen elpusztult.

Az eddig kutatott erődök legkorábbi szakaszai olyan sok közös vonást mutatnak, hogy az első építési periódusok általános jellemzése már nem tűnik elhamarkodottnak. Brigetiótól Intercisáig minden erődben folytattak ásatásokat, újabb ásatások számos adatot eredményeztek néhány erődről a mai Magyarország területén Brigetio fölött. Mindegyik bizonyos mértékig modern ásatási technikával feltárt erődben (szerencsére ilyenek vannak többségben) fa- és földerődítmények nyomait sikerült kimutatni, mégpedig árkokat, sáncfölhordást és cölöplyukakat, ritkábban vályog- vagy faépítmények alapjait. Intercisán kívül, ahol a palánktábor és a kőerőd nem fedik egymást, a palánktábor maradványait a kőtábor építményei tönkretették, mert a kőtábor nagysága a korábbi palánktáborral pontosan megegyezett. Intercisában csak egyetlen palánktábort lehetett megállapítani, de a kőtábor sáncárka és falrendszere alatt megmaradt nyomok a többi erődben is csak egy föld- vagy palánkperiódusra engednek következtetni. Ez nem lehet véletlen. A flaviusi időben épített föld- és faerődök semmiképpen sem állhattak fenn három, sőt esetleg öt évtizedig átépítés nélkül, amíg Hadrianus alatt vagy még később kőbe nem épültek. Ezért a kőtáborokat megelőző palánktáborok Traianusnál régebbi időre nem mehetnek vissza; következésképp a flaviusi vagy

még korábbi táborok nem a kőtáborok helyén voltak. Ezt a feltevést erősíti, hogy Vetus Salinában, a kőtábor alatt kivételesen több korábbi periódust sikerült megállapítani, míg más, különben jól kutatott táborhelyeken az utóbbi évek leletmentései során a kőerődötől délre kerültek napvilágra földtáborok nyomai, mint például Matricában és Intercisában.

Ez azonban azt jelenti, hogy a limes-erődök helyét csak Traianus alatt határozták meg véglegesen. A csapatok és táborok a Traianus előtti időkben sokkal mozgékonyabbak voltak. Traianus építőtevékenysége a limesen már a limes-táborok szempontjából is az új politika kezdetét jelezte, Hadrianus ennek a politikának csak a végső következtetéseit vonta le, amennyiben kőbe építette át a táborokat. Ezt a nagyszabású építőmunkát több helyen még Pius alatt sem tudták befejezni.

Míg a föld- és fatáborok típusait egyelőre nem ismerjük, a kőerődök alaprajzát és építésmódját lényegében már tisztázták. A Britanniában és a Rajnánál is jól ismert hadrianusi típustól nem térnek el lényegesen. A hadrianusi, vagy a 2. század közepén épült táboroknak lekerekített sarkaik, négyszögletes kaputornyai és trapéz alakú belső saroktornyai voltak. A táborfalak általában 1,2 m-nél nem voltak szélesebbek, de 0,8 m vastagságú falak sem ritkák. Belső építményeket eddig nem tártak fel, annyi azonban biztos, hogy a falakat belülről sánccal erősítették meg. A limes menti építkezéseket valószínűleg csak Hadrianus 124-ben lezajlott látogatása után indították meg. A limes-utat is, amely az erődöket kötötte össze, ekkor kövezték ki. A matricai castellumtól északra a vastag kőburkolat alatt Hadrianus kopott veretét találták COS III felirattal (i. sz. 119.). Nagyon valószínű, hogy a limes-út kikövezése az erődépítkezéseket megelőzte, így nem tévedünk, ha az erődépítkezéseket a 2. század közepére tesszük. A felső-pannoniai Quadrata nemrégén kutatott kőerődjének vallumát (sáncát) egyes pontokon sokkal később hordták fel.

Castellumokon kívül már az első nagy limes-építkezések idején is építettek kisebb erődöket, elsősorban toronyokat. Hogy Traianus alatt a Dunánál voltak ilyenek, bizonyítja a Traianus-oszlop, amelynek reliefje Duna-parti burgusok ábrázolásával kezdődik. Ilyen burgusokat eddig csak ritkán sikerült kimutatni, így például Fischamendnél, Dunaalmásnál és Nyergesújfalunál, mindegyiket a felső-pannoniai limesen. A nyergesújfalusi burgus már kőből épült. Az eddig kutatott korai burgusok száma azonban olyan kicsi, hogy általános következtetéseket nem vonhatunk le.

Nem véletlen, hogy Pannonia provinciában a legkorábbi mérföldkövek Hadrianus és Pius idejéből származnak. A provincia úthálózatának kiépítése nyilvánvalóan csak a 2. század közepe táján fejeződött be, ekkorra azonban föltétlenül. A limes-építkezések tömegtelen munkát és építőanyagot igényeltek; gondoljunk arra, hogy a limesen folyó erődépítkezésekhez gyakran olyan kőbányákból kellett szállítani a kőanyagot, amelyek az építkezés helyétől több napi útra voltak. A követ, téglát, meszet és fát lehetőleg vízi úton szállították. Erősen igénybe vették a Classis Flavia Pannonicát és privát hajókat is, de utak nélkül nem tudták volna elvégezni az építkezéseket. Ezenkívül ezt az építőtevékenységet, amely legalább egy évtizedig tartott, nem képzelhetjük el központi tervezés és az ennek alapjául szolgáló koncepció nélkül. A kortársi és a modern történetírás Hadrianusnak tulajdonította ezt a koncepciót. Hadrianus elődje hódításaival szemben tartózkodó magatartása ilyen feltevés számára valóban kedvező, feltűnő azonban, hogy a határvédelem rendszerét valószínűleg már Traianus alatt meghatározták, és Hadrianus ebből csak az elkerülhetetlen következtetéseket vonta le azáltal, hogy a táborokat kőbe építette át, azaz véglegesítette. Amikor az alexandriai Appianos (prooim. 7.) nem sokkal később arról ír, hogy a birodalmat erődítmények sűrű láncolata veszi körül, amelyek a birodalmat „mint egy gazdaságot” védik — Aelius

Aristeides (Rom. 80—84.) kifejezetten a „birodalom faláról” beszél —, akkor ezt a Traianus által megalkotott és Hadrianus által megvalósított koncepciót fejezi ki tömören. Talán hiábavaló próbálkozás lenne, ha az új koncepció fejlődésének szakaszait Vespasianustól Hadrianusig meg akarnánk különböztetni. A pillanatnyi külpolitikai helyzet és az évtizedes tapasztalatok egyaránt ahhoz vezettek, hogy hódító politikája ellenére, vagy éppen ennek következtében mégis Traianus volt az, aki a birodalom számára a lehető legkedvezőbb határokat és védelmi rendszert akarta megteremteni, és Hadrianus volt az, aki ezt az új, Vespasianustól kezdve fokozatosan kialakuló koncepciót bizonyos módosításokkal megvalósította.

A dunai seregnek a Flaviusok alatt megkezdett és Traianus alatt befejezett koncentrálása a Duna-parton a Dunát a birodalom egyik legfontosabb közlekedési útjává tette. Érthető, hogy Traianus különös figyelmet szentelt a hajózásnak is. A Kazán-szoros híres Traianus-táblája a sziklaúton végzett felújítási munkákat bizonyítja. Traianus építette meg a Vaskapu első hajózácsatornáját is.

A dunai kikötőkről nem állnak rendelkezésünkre használható adatok. A közvetlenül a víz mellett épített kikötőhelyeket a Duna már rég elmosta. Egyes későantik kikötőhelyek azonban megmaradtak, így meg kell kockáztatnunk azt az általános következtetést, hogy a korábbi, nagyobbrészt bizonyára Flavius—Traianus-i kikötők valószínűleg úszó kikötők voltak. Ilyenekre nemcsak a tekintélyes vízi szállítás miatt volt szükség, hanem azért is, mert legkésőbb Traianus óta a Duna-balparton is voltak római támaszpontok, amelyeket a jobb parttal csak ritkán kötött össze hajóhíd. Az aquincumi legio-tábornak a Rákospatak torkolatánál fekvő ellenerőddel híd kötötte össze; pilléreit a múlt században találták meg a Duna-mederben. A pillérek vagy fahídhöz tartoztak, amelyet valamilyen célból egy nyárra építettek, vagy hajóhídhöz, amelyet rendkívül erős pillérekhez

kötöttek. Fahíd az erős jégsodrás miatt aligha bírt ki egy telet. A legtöbb dunai átkelőhely bizonyára csak rév volt.

A bal parti erődökből sok nyomtalanul eltűnt. Egyedül a brigetiói auxiliáris táborral szemben tártak fel egy szabályos 175×176 méter területű auxiliáris táborot, a carnuntumi legio-táborral szemben csak egy építmény maradványait találták (Ödes Kloster), amely eredetileg talán nem is a bal parton állt, a Rákos-patak melletti erőd pedig egy falakkal körülvett négyszög volt, három oldalán belső porticussal. Celamantia, Brigetio ellen-erődje (Izsa — Leányvár), nem feküdt pontosan szemben a legio-táborral, hanem a vízfolyás irányában kissé lejjebb, és Aquincumban is számolhatunk azzal, hogy a legio-tábortól lefelé, a gellérthegyi késő-La Tène oppidummal szemben a révnél egy castellum állt. Ezen a helyen ugyanis a későantik erőd területén kívül római hypocaustum-maradványokat találtak. További ellen-erődöt fedeztek fel Lussonium (Dunakömlőd) és Lugio (Dunaszekcső) auxiliáris erődjével szemben. Datálásuk azonban még nem eldöntött kérdés. A lugiói ellenerőd falába Severus-kori feliratokat építettek be, amelyek az erőd késői létesítéséről tanúskodhatnának, de épp Lugio esetében, ahonnan a szegedi felirattal bizonyított út kiindult, az átkelőt a bal parton is őrizni kellett. Egyes auxiliáris táborokkal szemben ezért már a 2. században ellenerődöket kell feltételeznünk. Nagyon valószínű, hogy szabályos auxiliáris castellumot ellenerődnek csak néhány helyen, mindenekelőtt legio-táborokkal szemben építettek. A többi ellenerődök beépítetlen, falakkal körülvett négyszögek lehettek, átlagos nagyságuk 0,5 hektár. — A leányvári castellum sigillatái a flaviusi kor ún. Pó-vidéki árujával indulnak meg, ami talán arra enged következtetni, hogy a castellumot a sueb háború idején építették, amikor Brigetióban még nem állomásozott legio. A dunai háborúk után az ellenerődök egészen más szerephez jutottak. A limesrendszer organikus részei voltak, nem pedig egy expan-

ziós politika hadjáratainak támaszpontjai, mert ilyenről Traianus után többé nem volt szó a Dunánál. Magától értetődik, hogy Róma továbbra is tanácsosnak tartotta „katonai jelenlétét” demonstrálni, nem utolsósorban a kliens fejedelmek hatalmának alátámasztása végett. Erre azonban az erődök sűrű sora a jobb parton éppoly alkalmas volt. Az átkelőhelyeknél épült ellenerődök a barbaricummal való békés kereskedelem biztosítását szolgálták, a biztonságot azonban nem a szállítmányok állandó katonai kíséretének, hanem körültekintő szerződésrendszernek kellett szavatolnia. A kereskedelem ellenőrzése ilyen körülmények mellett inkább rendőri feladat volt.

Mi sem vet élesebb fényt a rómaiak magabiztosságára és a csak ritkán megzavart békés viszonyokra, mint Pannonia Inferior helytartói palotája, amelyet legkésőbb a 2. század közepén építettek. A palota a Duna-parton állt, az aquincumi legio-tábor *előtt*. Mozaikokkal, stukkóval, falfestményekkel díszített termeinek sora úgyszólván pontosan a birodalom határvonalával esett egybe; az impozáns épület homlokzata a barbaricum felé nézett. Ez az építkezési mód semmiképp sem lehet az építető figyelmetlenségének következménye. Sokkal inkább tudatos demonstrációja volt kifelé és befelé annak a biztonságérzetnek, amit a kortársak (pl. Aelius Aristeidész) irodalmilag is kifejeztek. Éppen a helytartói palota esetében az ilyen építésmód azt az átgondolt és jól megfontolt politikai magatartást tükrözte, amelyet a provinciában elsősorban a helytartónak kellett megtestesítenie.

V. AZ ELSŐ VIRÁGKOR

1. ÚJ COLONIAK AZ UTOLSÓ VETERÁNTELEPÍTÉSEK

A négy császár évétől a markomann háborúk kitöréséig eltelt kerek egy évszázadot nagyjából két egyenlő hosszúságú periódusra oszthatjuk, amelyek egy tervszerű politika két, logikusan egymásra következő szakaszaként jelennek meg. Ez a tervszerűség természetesen csupán annak a következménye volt, hogy a Flaviusok és Traianus alatt kialakult helyzet tanulságait a Traianus utáni békés időszakban le is lehetett vonni. A Vespasianustól a Duna-limesen a csapatelosztás konszolidálódásáig tartó első periódust általában mint a háborús konjunktúra időszakát értékeljük, a második periódusban — kb. Traianus uralkodásának utolsó éveitől a markomann háborúig — a konjunktúra által teremtett kereteket töltötték ki.

A flaviusi dinasztia új politikája Vespasianus trónra lépése után hamarosan megmutatkozott két colonia alapításában. Az idősebb Plinius Sisciát coloniának nevezi, a másik pannoniai colonia Flaviát, Sirmiumot még nem. Egy i. sz. 71-ből származó katonai diplomát a ravennai flotta katonájának állítottak ki (CIL XVI 18.) aki az ott megadott formula szerint — *et sunt deducti in Pannoniam* — a *missio honestával* együtt *deductióban* is részt vett. A ravennai és misenumi flotta katonáival ezúttal bizonyára azért bántak ilyen kiváltságosan, mert a négy császár évében Vespasianushoz csatlakoztak. Sem Sisciából, sem Sirmiumból nem ismerünk eddig legiós veteránokat, ezzel szemben Sisciából ismerjük egy kiszolgált flottakatonáé sírkövét. Siscia és bizonyára Sirmium

colonia deductiója is 71-ben történt, amikor kiszolgált flottakatonáknak osztottak földet. A „sunt deducti” formulából ugyanis coloniában történt földkiutalás következik. A flottakatonák, akik a flaviusi párt oldalán tüntették ki magukat, többnyire pannon és dalmát bennszülöttek voltak, akik a Száva-völgyben való letelepítésük után a két új colonia romanizálásához nem járulhattak hozzá jelentős mértékben. Sirmiumban és Sisciában az újonnan beköltözött polgárok vagy utódjaik sírköveit nem is ismerjük olyan nagy számban, mint Savariában, ami a telepések romanizáltságának alacsony fokáról tanúskodik. A kivételesen flottakatonákkal történt sisciai és sirmiumi deductio oka nem egyszerűen az, hogy Vespasianus a pártjához csatlakozott classariusokat valami módon meg akarta jutalmazni, és ezeket a hatalompolitikai megfontolásokból következő intézkedéseket épp a katonák hazájában hajtotta végre. A flottakatonák egy részét ugyanis Itáliában telepítették le. A választás bizonyára nem véletlenül esett Sisciára és Sirmiumra. Az itáliai vállalkozók előrenyomulása a Száva völgyében a folyó felső szakaszára korlátozódott. Ezért valószínű, hogy Vespasianus a Száva-völgy két legfontosabb pontján a flottakatonák deductiójával a szávai hajózást is fel akarta lendíteni. A volt tengerészeket talán a Száva kikötőiben speciális, a szávai hajózást és kereskedelmet érintő privilégiumokkal is ellátták. Ebből a szempontból az sem egészen közömbös, hogy a már korábban fennálló pannon flotta a Flaviusok óta a Flavia jelzöt viselte. Már mérlegeltük annak lehetőségét, hogy a classis újjászervezése Vespasianus műve volt. A két colonia alapítása a Szávánál valamiképp kapcsolatban áll a legio V. Alaudae áthelyezésével is Moesiába, és a dunai táborok megkezdett kiépítésével a Szávatorkolat alatti Duna-határon. Ezt a Duna-szakaszt ugyanis Itáliából a legjobban a Száván közelíthették meg. Az utánpótlást biztosító hálózat kiépítésében a Száva és ezzel a sisciai és sirmiumi kiszolgált flottakatonák is elsőrangú szerepet kaptak.

Siscia és Sirmium topográfiáját még nem ismerjük annyira, hogy az eredeti városképet rekonstruáljuk. Sirmiumban az utóbbi évtized nagy ásatásai ugyan lényegében tisztázták a későrómai székváros kiterjedését, a főutakat, számos középületet, a városfal vonalát és az ókeresztény temetők helyét, az így nyert kép azonban csak a késő antik időkre érvényes, amikor Sirmium a sokszorosára növekedett. Az egykori városmagból, a flaviusi coloniából az eddigi ásatások még nem tártak fel semmit. Az ásatások során előkerült vagy már korábban gyűjtött sigillata-anyag (amely a Sremska Mitrovica-i múzeumban feldolgozatlanul fekszik) mennyisége az 1—2. században élénk kereskedelmi életre és jómódú lakosságra enged következtetni. A város valószínűleg kissé távolabb feküdt a Száva-parttól, mert a kikötőt egy kettős fal kötötte össze a várossal. — Siscia a Colapis (Kulpa) torkolatánál feküdt, ahol a Száva és a Kulpa egyaránt kanyart alkotnak, így a várost három oldalról folyó vette körül, akár a Kulpa bal, akár a jobb partján feküdt. Máig eldöntetlen, hogy a flaviusi colonia, továbbá a pannonok megerősített városa, Segestiké, amelyet Octavianus i. e. 35-ben vett be, hol feküdt. Ha a kiváló hadmérnököt, Marsigli grófot követjük (1658—1730), aki Sisciáról is készített vázlatot, a várost a Kulpa bal partján, tehát a Kulpa és a Száva között Stari Sisak területén kell keresnünk, ahol Marsigli a római városfalakat és kapukat is megjelöli. Stari Sisakkal szemben a Kulpa jobb partján egy magaslaton fekszik Novi Sisak, ahol a felszíni formák Segestikére engednének következtetni, ha Stari Sisak körül nem lennének ma is csatornák, amelyeket Tiberius csatornáival azonosíthatunk. A topográfia még zavarosabb lesz, ha meggondoljuk, hogy Segestikét, Tiberius főhadiszállását, a gyanított legio-tábort és végül a flaviusi coloniát nem feltétlenül ugyanazon a helyen kell keresnünk.

Siscia és Sirmium területén a colapianusok, ill. az amantinusok pannon törzse lakott. E népek civitas peregrinái 71-ben valószínűleg megszűntek, törzsi arisztokrá-

ciájuk bizonyára fokozatosan felszívódott a colonia városi arisztokráciájába. Olyan polgárokat, akik a Flaviusok alatt kaptak polgárjogot, mindkét városból ismerünk. A föld egy részét természetesen a flottakatonák között osztották föl, de nagyobb birtoktesteket is kiosztottak magas rangú tisztek között. Egy határkő (AE 1911, 237.) tanúsága szerint Ti. Claudius Priscus lovagrendű tiszt egy falut kapott, és ezért a nagybirtokok kialakulását Sirmium környékén — amiről még szó lesz — az 1. századra tehetjük. A további flaviusi városok municipiumok voltak, amelyekre más összefüggésben még visszatérünk. Itt csak azt a tényt kell kiemelnünk, hogy Pannonia három flaviusi municipiuma, Neviodunum, Andautonia és Scarbantia azok mellett az utak mellett feküdt, amelyek a Flaviusok alatt a provincia legfontosabb útjai voltak. Neviodunum és Andautonia alapításával a Felső-Szávánál municipális közösségek láncolata jött létre, további városalapításokra többé nem is volt itt szükség. Mindez nyilvánvalóan a fentebb már ábrázolt törekvéseknek felel meg, amelyek célja a szávai forgalom fellendítése volt. Scarbantia, amely mint oppidum Tiberius óta bizonyos testületi szervezetekkel rendelkezett (Scarbantia Iulia), a borostyánút mellett feküdt a claudiusi colonia Savaria és Carnuntum legiotábor között. A már meglevő polgárcsoport municipalizálása a település történetében nem volt olyan nagy fordulópont, mintha deductio történt volna. Mindenekelőtt az új politika a fontos, amely létrehozta az első municipiumokat Pannoniában, mégpedig rögtön három. Municipális jog adományozása Scarbantia esetében már Nero, sőt akár Claudius alatt is ugyanolyan aktuális lett volna. Ezért csak az új flaviusi politika keretében érthető, amely Pannoniában 5 várost létesített; a Iulius–Claudius-i városoknak több mint kétszeresét.

A flaviusi municipalizáció és kolonizáció bizonyára mindent megtett, amit adott esetben tenni lehetett. A pannoniai kereskedelem és közlekedés akkori két ütőerének, a borostyánútnak és a Száva-útnak az urba-

nizációja lényegében lezárult; ezek mellett az utak mellett később már nem jöttek létre a szó igazi értelmében vett városok. Amit Traianus a kolonizáció érdekében tett Pannoniában, azt részben a flaviusi politika folytatásaként értékelhetjük, részben pedig a katonai politika keretébe tartozik, és így a helyi viszonyokkal és adottságokkal csak közvetve függ össze. Ha elfogadjuk, hogy Traianus alatt minden provinciában annyi colonia volt, ahány legio, és ha arra gondolunk, hogy a legiók számát minden provinciában lényegében Traianus alatt állapították meg, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy Traianus az új coloniákat a provinciális hadsereg számára szükséges sorozási körzetekül hozta létre; Pannoniában Poetoviót.

Poetovio az I. század folyamán végig legio-tábor volt, és csak röviddel a colonia deductiója előtt ürítették ki. Poetovióban az I. és II. Adiutrix és talán a IIII. Flavia veteránjai jelentkeznek a feliratos anyagban, akiket föld- vagy pénzzuttatásos telepítéssel (*missio agraria*, *missio nummaria*) vettek fel az új város polgárainak sorába. Arra, hogy egy colonia deductiója veteránok nem egyszeri tömeges letelepítésével történt, Poetovióból pozitív adatunk van, mert egy veterán sírfelirata szerint a második *missio agraria* révén kapott földet Poetovióban. A coloniát valószínűleg a felhagyott legio-tábor helyén építették, amely a Dráva déli partján (a mai Zgornja és Spodnja Hajdina területén) feküdt. Itt hidat is építettek a Dráván, az északi parton pedig hamarosan kialakult egy új városnegyed.

Traianus deductiójával az egész birodalomban megszűntek a deductiós városalapítások. Traianus alatt a colonia-alapításokat még összekapcsolták veteránparcellák osztásával. Hyginus *gromaticus* (földmérnök) szakmunkájában említést tesz Traianus pannoniai veterántelepítéséről. Ezzel szemben bizonytalan, hogy Hadrianus colonia-alapítása Mursában veterán-deductióval járt-e. A Duna-vidéken, de talán az egész birodalomban is ez volt az utolsó colonia-alapítás, amely új várost

hozott létre. A későbbi időkben a colonia rangját már városi rangú municipiumok kapták kitüntetésként. A Colonia Aelia Mursa ezzel szemben nem korábbi municipiumból jött létre. Ez Hadrianus Aulus Gelliusnál (XVI, 13, 5.) megőrzött híres kijelentését tekintve is valószínűtlen lenne, amely szerint a császár a colonia-rang jelentőségét kétségbevonta. Mursát egybehangzó forrásadatok szerint Hadrianus alapította. Mursában deductióval telepített veteránokat nem ismerünk; a város eddig még nem tisztázott topográfiája sem ad felvilágosítást a város létrejöttéről.

2. ÚJ PIACOK ÉS ÚJ BEVÁNDORLÓK A DUNAI KERESKEDELEM GYŐZELME

Az eddigiekben tárgyalt városokat vagy kiszolgált katonák telepítésével, vagy pedig idegen eredetű római polgárok már létező településein alapították. A Flavius—Traianus-i kor Pannoniában a nagy bevándorlás időszakára volt, a bevándorlás urbanizációs következményeit azonban csak Hadrianus vonta le. A Flaviusok és a Traianus által alapított városok kivétel nélkül a borostyánút mentén és a Száva völgyében feküdtek; ez a két útvonal épp a Flavius—Traianus-i korban szorult háttérbe a Duna vízi útja mögött. A Flavius—Traianus-i kor bevándorlásai ezzel szemben főleg a dunai határvidéket érintették, amelynek urbanizációja akkor még el sem kezdődött.

Tulajdonképpen jogos második bevándorlási hullámról beszélni Pannoniában. Az első hullám, amelyet a 3. fejezetben már röviden ábrázoltunk, itáliai, többnyire észak-itáliai és mindenekelőtt aquileiai vállalkozók bevándorlása volt, akik a borostyánútnál és a felső Száva-völgyben újonnan feltárult piacokat, a külkereskedelmet és ennek legfontosabb átrakódóhelyét, Carnuntumot vették birtokukba. A flaviusi kor elején ezeknek a kereskedőknek a kereskedelmi hálózata teljes virág-

jában volt, az új igényeknek azonban már nem tudott megfelelni. A Dunánál kis számban állomásozó auxiliáris csapatok igénytelen és kevésbé romanizált katonáinak ellátását a bennszülöttek helyi termelése és az állami hadseregellátás biztosítani tudta. A dunai hadsereg a Flaviusok előtti időkben alig használt importcikkeket. Míg a Iulius—Claudius-i erődöket a Rajnánál arezzói sigillatákkal és egyéb, tulajdonképpen luxuscikknek számító használati tárgyakkal datálni tudjuk, addig a dunai táborokban teljesen hiányoznak ezek az áruk, és az itáliai kereskedelem számára jobban hozzáférhető nyugat-pannoniai területen sem túl gyakoriak. Domitianus alatt azután hirtelen csapatok jelentek meg, amelyek legénysége egyrészt olyan provinciákból jött, ahol a kereskedelem fejlettebb volt, másrészt pedig olyan nagyszámú volt, hogy már ez is teljesen új helyzetet teremtett a Dunánál. Gondoljunk arra, hogy néhány 500 vagy 1000 fős cohors és ala helyett rövid időn belül több, egyenként 6000 főt számláló legióval és egy többszörösére duzzadt auxiliáris hadsereggel kellett számolni, mégpedig olyan vidéken, amely korábban az ellátás terén ilyen nagy tehernek nem volt kitéve.

Magától értetődik, hogy az új piacokon, amelyek új táborhelyek létesítésével jöttek létre, először az itáliaiak jelentek meg, az aquileiai kereskedőházak képviselői, akiknek Nyugat-Pannoniában már voltak fióküzleteik. A személynevek elemzése az 1. század végéről és a 2. század első feléből származó sírköveken néhány alkalommal a kereskedelmi hálózat kialakulásáról is részletes felvilágosítást ad. Vegyük példaként a Caniusok és Caeserniusok családját: mindkét család aquileiai volt, tagjai az 1. század folyamán Pannoniában is megtelepedtek, a Caeserniusok már az 1. század elején Emonában, a Caniusok csak később Savariában. További elterjedésük a Flaviusoktól kezdve a provincia belsejének diagonális útjait követte, amelyek a Dunánál végződtek; Caeserniusok Brigetióban, Aquincumban, Sopianae-ban és a Zala torkolatától nem messze fordulnak elő, Caniusok a Balaton környé-

kén és Aquincumban. A Balaton déli csücskénél volt az egyetlen jó átkelőhely az elmocsarasodott Zalán; Zalavárott és Fenékpusztánál, ahol a korán kialakult római települést sírkövek és egy gazdag hamvasztásos temető mutatja. Ezeken az egyszerű sírköveken Tiberius Iuliosokon kívül az ugyancsak aquileiai Opponiusokat is megnevezik. Savariából Mursába út vezetett Fenékpusztán át, és Sopianae volt a legfontosabb állomás Fenékpusztá és Mursa között. Hogy a Caeserniusok Sopianae-ban a család savariai ágából származtak, azt a velük rokon Marcusok bizonyítják, akiket épp Savariában találunk meg feliratokon, és mind Zalavárott Fenékpusztá közelében, mind Sopianae-ban a Caeserniusok rokonaiként említik őket a sírköveken. Aquincumban a századfordulón egy C(a)esernius Zosimus natione Cilix bukkan fel, aki nyilvánvalóan a Caeserniusok kilikiai eredetű felszabadított rabszolgája volt. Brigetióba a Caeserniusok az Arabo folyó (Rába) mentén haladó rövid diagonális út mentén jutottak el. Nem ez volt az egyetlen itáliai család, amelynek útja Savarián keresztül ehhez a legio-táborhoz vezetett. A Savariai Antonius Firmuson kívül a 2. század első felében még néhány személynél sejthetjük, hogy Savariából költözött át Brigetióba. A Caniusok ugyancsak Savariából indultak el. A Pelso lacustól északra és délre, illetve Aquincumban jelennek meg, ezért egy másik fontos diagonális útra hívják fel figyelmünket, amelyik a Pelso lacustól északra futott, a Savaria—Mursa diagonálist Fenékpusztánál keresztezte és Poetoviót kötötte össze Aquincummal.

Nem sorolhatjuk fel a sok itáliai családot, amely Brigetióban, Aquincumban és a Duna néhány kevésbé jelentős pontján az 1. század vége felé jelent meg. Bizonyára nem véletlen, hogy a késői itáliai sigillaták és az ún. Pó-vidéki áru elterjedése is egybeesik a csak példaként felhozott Caeserniusok, Marcusok és Caniusok itt vázolt elterjedésével. A Pó-vidéki áru a provincia belsőjében ritka, de épp a Pelso környékén több helyen elő-

fordul, így a fenékpuszta közelében elhelyezkedő temetőben is (Keszthely—Újmajor), és Ságváron, amely a Pelsótól délre haladó út és a Mursából Brigetióba vezető út metszéspontjánál feküdt. A késő-itáliai barbotindízes sigillaták elterjedése is világosan kirajzolja a borostyánutat, a Savaria—Brigetio és a Poetovio—Aquincum utat.

A nyugat-pannoniai városok és Aquincum, illetőleg Brigetio között a közvetlen összeköttetést a leletek sokféle módon igazolják. Brigetio sírkőplasztikája valószínűleg a savariai sírkőplasztikára vezethető vissza, talán savariai kőfaragók telepedtek meg Brigetióban a 2. század elején. Tipikus jelenség, hogy még egyszerű használati tárgyak, mint pl. az agyaglámpák előállításában is, az aquincumi műhelyek a poetoviói műhelyekhez kapcsolódnak. Domitianus alatt a kereslet az ipari cikkek iránt a dunai táborokban ugrásszerűen megnövekedett, aminek következtében élénk kereskedelem jött létre azokon a szárazföldi utakon, amelyek Nyugat-Pannonia iparilag fejlettebb városait a dunai táborokkal kötötték össze. A második lépés a nyugat-pannoniai (észak-itáliai) vállalkozók áttelepülése volt a Duna mellé; így nem kellett az árut hosszú szárazföldi úton szállítani, hanem helyben előállíthatták. Az ásatási rétegek leletanyaga Domitianus korától kb. Hadrianusig egy sem korábban, sem később nem tapasztalt gazdagságot mutat importtárgyakban.

Ezek az importcikkek azonban csak részben származtak itáliai vagy nyugat-pannoniai műhelyekből. Miután a Dunát teljes hosszában nagyszámú katonaság szállta meg, felvirágozott a kereskedelmi hajózás is, amely hamarosan erősebbnek bizonyult a szárazföldi kereskedelemnél. Gallia és Germania ipari központjai felismerték, hogy áruikat a Dunán biztonságosan és olcsón szállíthatják Pannoniába. A dél-galliai műhelyek már korábban megkísérelték áruikat Aquileia közvetítésével eljuttatni Pannoniába, a nagy távolság miatt azonban ezek az áruk nem hódíthatták meg a dunai piacokat.

A Duna mentén azok a galliai és germániai ipari centrumok hódították meg a piacot, amelyek közelebb voltak a Duna felső folyásához. A századforduló tájékán Gallia és Germánia dunai kereskedelme már teljes virágjában volt, és a 2. század elején Itáliát mindenütt sikerült a piacról kiszorítania, ahol csak a nagy szárazföldi távolságok nem tették konkurenciaképtelenné a nyugati árut.

Ennek az irányváltozásnak az eredményeit nem lehet elég magasra értékelni. Először a folyamat árnyoldaláról kell szólnunk. A Balaton környéke, amely a két legfontosabb diagonális út (Savaria – Mursa és Poetovio – Aquincum) metszéspontjánál feküdt, a felvirágzó kereskedelemből kimaradt, többé nem volt arra szükség, hogy az importcikkeket hosszú szárazföldi úton szállítsák Nyugat-Pannoniából a Dunához. A gazdasági és kulturális életben bekövetkezett visszaesést a Balaton környékén meglehetősen jól követhetjük. A sírkövek, amelyek végső soron poetoviói és savariai műhelyekre mennek vissza, a Pelsótól északra szinte kivétel nélkül a 2. század első feléből származnak. A temetők szegényebbek lettek, és a felvirágzás helyett, mely épp akkor kezdődött a Dunánál, nagy, olykor fényűző villák tanúskodnak a nagybirtokrendszer kialakulásáról. Ezek a villák gazdag földbirtokosok vagy jószágkormányzók lakóhelyei voltak. A legismertebb a balácai villa, amelyet igen magas szintű, a pompeji falfestészet stílusához közelálló felfogású falfestmények díszítenek. Arról egyáltalán nincs adatunk, hogy ebben a gazdagságban valami módon a bennszülött lakosság is részesült volna, noha a villagazdaságok felvirágzása a Pelsótól északra épp arra az időre esik, amikor Észak- és Kelet-Pannoniában a bennszülött lakosság sírköveket kezdett állítani, arisztokráciája pedig a kocsitemetkezés költséges szokását vezette be. Annál inkább feltűnő ez a visszaesés a provincia belsejében, mivel az őslakosság ezen a területen meglehetősen korán elsajátította a római életmód bizonyos tartozékait, aminek szép példája egy bennszülött

temetőben, Cserszegtomajon előkerült késő La Tène-típusú, kétfülvű edény a latin „da bibere” felirattal.

A Balaton környéki villagazdaságok tulajdonosai bizonyára itálikusok voltak, akik a Flavius—Traianus-i kor konjunktúrája idején itt telepedtek le, és nagybirtokokat szerveztek. Gazdaságaikat talán felszabadított rabszolgáikkal mint intézőkkel (vilicus) irányították. Ilyen felszabadított rabszolga lehetett L. Petronius Licco, aki egy Galla Cnodavi filia nevű bennszülött nőt vett feleségül. Nem valószínűtlen, hogy azonos egy aquileiai libertus-listán szereplő azonos nevű felszabadított rabszolgával. A vidék vagyonos felső rétegének másik részét a veteránok alkották, akik a konjunktúra idején ugyancsak szívesen megtelepedtek a diagonális utak mentén.

Miután a nyugati kereskedelem a Dunán megerősödött, nemcsak a gall—germán importcikkek, hanem természetesen a galliai és germániai vállalkozók is megjelentek a pannoniai Duna-parton. Bár azokban a városokban is megvetették lábukat, amelyek hagyományosan az itáliai érdekszférákba tartoztak (Carnuntum, Savaria és Brigetio), mégis mindenekelőtt Aquincumban kerekedtek számszerűen is az itáliaiak fölé. Ne felejtjük el azt sem, hogy a Domitianus és Traianus alatt Pannoniába helyezett legiókat többnyire a rajnai seregből vonták el, és épp a X. Gemina, amely hosszabb ideig állomásozott Aquincumban, az Alsó-Rajnától jött. Rajnai hatások az aquincumi sírkőplasztikában már korábban is érezhetők voltak, egy rajnai motívum pedig éppen a rajnai bevándorlók sírkövein tűnik fel, ami szépen példázza ezt a hirtelen fellépő Rajna-vidéki hatást.

Az Aquincumban megjelent Rajna-vidékiek már Traianus alatt létrehoztak egy szervezetet, amely cives Agrippinenses Transalpini néven temetkezési collegium szerepét töltötte be. Az Aquincumban a 2. század elején létrejött collegiumok tagjai a konjunktúra idején ott letelepedett idegenek voltak. Caesernius Zosimust a col-

legium fabrum et centonariorum temettette el, ugyanez a collegium gondoskodott a galliai C. Secconius Paternus és a trák (bessus) felszabadított rabszolga, L. Valerius Seutes temetéséről is. Jellemző, hogy a kereskedők collegiuma (collegium negotiantium) Juppiternek, Neptunusnak és Marsnak állított oltárt (C 10430.), ami pragnánsan fejezi ki, hogy ezek a kereskedők jómódjukat a birodalom főistenén kívül a hajózásnak és a katonaságnak köszönhették.

A Brigetióban és Aquincumban összegyűlt idegenek collegiumaikon kívül közigazgatási testülettel is rendelkeztek, amelynek neve Aquincumban veterani et cives Romani consistentes ad legionem II. adiutricem volt. Brigetióban csak a rövidebb cives Romani elnevezést ismerjük. A cives Romani testületi szervezetéhez a decuriók tanácsa is hozzátartozott, amelynek élén két magister állt; Brigetióban ezt a szerepet eleinte a curator civium Romanorum töltötte be. Jogi szempontból ezek a testületek nem különböztek azoktól a hasonló nevű szervezetektől, amelyeket a késői köztársaság és a korai császárság korában a birodalom számos helyén önkormányzat és képviselőlet céljából létesítettek az idegenben tartósan letelepült római kereskedők. Ez volt a feladatuk Pannoniában is, késői feltűnésük és továbbélésük a Severusok koráig azonban egészen más okokra vezethető vissza. A legio-táboroknál gyakran bámulatosan nagy civil települések jöttek létre, amelyek a tábort többnyire három oldalról vették körül. A vállalkozók: kis- és nagykereskedők, kézművesek és természetesen sok veterán is, akik a missio nummariával kapott pénzt a legio-tábor mellett akarták befektetni, olyan földön telepedtek le, amely sem valamely municipális autonómiával rendelkező területhez, sem valamely civitas peregrinához nem tartozott, hanem katonai felügyelet alatt állt. Azok a római polgárok, akiknek települése ezen a tábor körüli területen épült, sem egy számunkra idegen római közösség tagjai (incolae) nem voltak, sem pedig privilegizált idegenek egy civitas peregrinában.

Mihelyt azonban ez a civil település egy bizonyos nagyságot elért, amely már nem létezhetett valamilyen szervezet nélkül, szükségessé vált egy testületi forma megteremtése. Az eredeti cives Romani consistentes ad legionem megnevezés, amelyet más provinciákban is gyakran használtak, világosan és jogilag szabatosan fejezi ki ezt a sajátos állapotot: „a legio mellett települt római polgárok”.

Ezeknek a civil településeknek a kiterjedését mindkét Pannonia legio-táborában ismerjük, de csak Carnuntumban és Aquincumban végeztek bennük számottevő kutatásokat. Annyi bizonyos, hogy ezeknek a településeknek csatornázása, vízvezetéke és minden más olyan létesítménye megvolt, ami az antik városi életmód kialakításához elengedhetetlen volt, de a szabályos utcarendszer nem volt rájuk jellemző, és városfalaik sem voltak a principátus idején. Carnuntumban a legiotábor mögött egy négyszögletes piactér volt, amelyet porticus vett körül üzletekkel. E piactéren több kutat találtak, amiből arra következtethetünk, hogy ez a feltűnően nagy piactér mindenekelőtt az állatokkal való kereskedés céljait szolgálta. Tudjuk, hogy a Duna-vidéki barbárokkal folytatott külkereskedelemben a marha és a különféle nyersanyag volt a legfontosabb behozatali cikk. Nagyon valószínű, hogy a külkereskedelmet épp a legiók szomszédságában és felügyelete alatt szervezték meg. Ennek következtében azonban a legio-táborok még jobban a kereskedelmi élet központjaivá váltak. Mindenféle vállalkozóra vonzerőt gyakoroltak, és így jelentős mértékben hozzájárultak sok dunai település felvirágzásához.

Az egyik legfontosabb külkereskedelmi cikk a rabszolga volt. A Domitianus és Traianus alatt lezajlott háborúk valószínűleg fellendítették a rabszolgakereskedelmet; a barbaricumból származó meglehetősen nagy számú rabszolga Pannoniában főleg a Flaviusoktól Hadrianusig jelentkezik a feliratokon, mindenekelőtt Carnuntum környékén és Aquincumban: pl. Peregrinus

sutor caligarius natione Dacus, Naevius Primigenus Naristus, Vibius Logus Hermundurur, Tudrus és Strubilo Carnuntumban és környékén; Scorilo Resati lib. Aquincumban. Érdekes módon szarmata rabszolgákat nem ismerünk, azonban római export is alig volt szarmata földre Marcusig.

3. ÚJ BENNSZÜLÖTT-POLITIKA: AUTONÓM CIVITASOK, MUNICIPIUMOK ÉS POLGÁRJOGADÁS

A kolonizáció és a nagymérvű bevándorlás ellenére az idegenek az új Flavius–Traianus-i politikában nem jutottak kizárólagos vezető szerephez. Alapjaiban új volt a bennszülöttekkel szemben alkalmazott politika. A pannoniai civitas peregrinák a Flaviusok alatt vagy legkésőbb Traianus alatt autonómiát kaptak, megszüntették a katonai felügyeletet, és a törzsi arisztokrácia (principes) soraiból választott praefectusok alá helyezték őket. Nem tudjuk, hogy pontosan mikor következett be ez a változás, és még kevésbé biztos, hogy az önkormányzatnak ezt a formáját minden civitas egyidőben kapta meg. Nem kizárt, hogy egyes észak-pannoniai civitasokat csak Traianus uralkodása idején mentesítettek a katonai praefectusok felügyelete alól. Bennszülött praefectusok beiktatása ugyanis minden jel szerint meglehetősen nagy mértékű polgárjog-adományozással függ össze, nagyobb számú flaviusi újpolgárt azonban csak néhány dél- és nyugat-pannoniai civitasban ismerünk. Egyes vidékeken a polgárjog-adományozások csak Traianus idején kezdődtek meg. Dalmáciai analógiákra hivatkozva a kutatás már korábban feltételezte, hogy körülbelül az I. század végén a katonai praefecturákat megszüntették, és helyükre bennszülött funkcionáriusok léptek. Pozitív bizonyítékot azonban csak T. Flavius Proculus pr(inceps) praef(ectus) Scord(iscorum) sírköve szolgáltatott, aki valamelyik Flaviustól

kapott polgárjogot. Ez a sírkő azt is bebizonyította, hogy a civitasok bennszülött főnökeit a dalmáciai bennszülött praepositusokkal ellentétben ugyanúgy praefectusoknak hívták, mint katonai elődjeiket. — A civitas Scordis-
corumon kívül még egy civitasról tudjuk biztosan, hogy a Flaviusok alatt kapott autonómiát. A hatalmas parndorfi villában a Lajta közelében egy másodlagosan felhasznált sírkövet találtak, amelyet M. Cocceius Caupianus PR. C. B. állított feleségének. Nevéből következik, hogy Nerva alatt kapott polgárjogot. Neve után a rövidítés feloldása pr(aefectus) vagy pr(inceps) c(ivitalis) B(oiorum). Mindkettő lehetséges lenne, ha a civitas Boiorum területén nem lennének meglepően nagy számban bennszülött Flaviusok, akik már Nerva előtt polgárjogot kaptak. Ezek a Flaviusok megőrizték hagyományos kelta névadásukat (T. Fl. Cobromarus, T. Fl. Biturix, T. F. Samio), és nyilvánvalóan igen gazdagok voltak, mert rabszolgáikat és felszabadított rabszolgáikat nagy számban ismerjük sírkövekről. Ezek szerint a Flaviusok alatt a boi törzsi arisztokráciát felvették a római polgárok soraiba. Ezért nem valószínű, hogy egyik legtekintélyesebb tagja csak Nerva alatt kapott volna polgárjogot. A PR. rövidítést ezért inkább princepsre oldhatjuk fel. A Flaviusok alatti tömeges polgárjog-adományozásból következik, hogy a civitas Boiorumnak autonómiát is kellett kapnia ekkor. Vespasianus első éveiben a civitas még katonai ellenőrzés alatt állt, amelyet akkor Volcacius Primus gyakorolt mint a cohors I. Noricorum praefectura. Székhelye a cohors táborában, Arrabonában volt, ahol a boiok és az azalusok civitasának határa lehetett.

Lehetséges, hogy a katonai közigazgatás megszüntetése a dél- és nyugat-pannoniai civitasokban valamilyen képp a flaviusi városalapításokkal is összefügg. A civitas Colapianorum területén (amelynek praefectura Nero alatt Antonius Naso volt) hozták létre Siscia coloniát, aminek következtében a civitas területe beolvadt a flaviusi coloniába. A civitas Amantinorum területén

alapították a flaviusi Sirmium coloniát, a flaviusi Scarbantia municipium területét minden bizonnyal a civitas Boiorum területéből hasították ki, úgy mint korábban a colonia Savaria területét is. A Flaviusok alatt két délpannon civitast emeltek municipium rangra. Ezek a municipiumok egy új municipalizációs politika első jelei, amely Traianus után a kolonizáción vagy idegen telepeseken nyugvó municipalizációt teljesen kiszorította. A Municipium Flavium Latobicorumot a Korkoras (Krka) folyó torkolatánál alapították (Drnovo). A panoniai municipiumok ilyen elnevezésére („a latobicusok flaviusi municipiuma”) a későbbi időből még további példát fogunk hozni. Nagyon valószínű, hogy az új flaviusi municipiumot egyszerűen a civitas Latobicorum területéből alakították ki, mégpedig úgy, hogy a megszüntetett civitas princepei az új város decuriói lettek, amit nagymértékű polgárjog-adományozással kötöttek egybe. Néhány Flavius valóban kimutatható a környék meglehetősen csekély feliratos anyagában. A municipium Latobicorum név hamarosan divatját múlta; a későbbi feliratokon a város neve Neviodunum, és így említik az itineráriumok is. Ez gyakran előforduló névváltozás, amelyre a Közép-Duna térségében számos példánk van. A Drnovo melletti települést a helyi kelta nyelvben Neviodunumnak hívták, ezt a nevet a köznyelvben továbbra is használták, miután a közösség, amelynek központja Neviodunum lett, új hivatalos nevet kapott. Ez a hivatalos név azonban éppen úgy nem tudott meghonosodni, mint később a municipium Iasorum neve Pannoniában, vagy mint a Colonia Ulpia Traiana Dacica (Sarmizegethusa), Colonia Flavia Felix Domitiana (Scupi) nevek.

A felső Száva-völgy másik flaviusi municipiuma Andautonia volt, amelyet a civitas Varcianorum területén alapítottak (Sčitarjevo Zagreb közelében). Nem tudjuk, hogy a város kapott-e új nevet, de nem lehetetlen. Mindenesetre már Traianus alatt újra Andautoniának nevezik. — Neviodunum és Andautonia viszonylag korai

felvirágzásukat a szávai hajózásnak köszönhatték. Noha flaviusi és korábbi polgárjog-adományozásról is tudunk a felső Száva-völgy kelta bennszülöttei körében, és noha a municipium Latobiorum név a közösség bennszülött eredetét fejezte ki, a városi vezetőréteg egy része itáliai vállalkozóktól származott, akik az 1. században telepedtek meg a Száva mentén. Neviodunumból az észak-itáliai (aquileiai) Marciusokat, Rustiusokat, Capeniusokat, Annaeusokat, Trotediusokat, Firmidiusokat stb. ismerjük feliratokról, Andautoniából az ugyancsak észak-itáliai Iuventiusokat, Caeserniusokat, Aconiusokat, Lusiusokat stb. Sok közöttük a felszabadított rabszolga. Jellemző módon gyakran a hajózás isteneinek állítottak oltárokot: Neptunusnak vagy Savusnak, mint pl. M. Iuventius Primigenius, aki üzlettársaival hódolt Savus előtt. Az észak-itáliaiak és néhány dél-galliai (Eppiusok) felirata Neviodunum és Andautonia városának környékéről származik, míg a bennszülött feliratok többnyire a territóriumok szélén kerülnek elő.

Ezek a flaviusi municipiumok tehát egyaránt nyugodtak az őslakosságon és az idegeneken. Az a törekvés azonban tisztán kifejezésre jut, hogy a peregrinus civitasokból municipális közösségeket hozzanak létre. Ez a törekvés, amint még látni fogjuk, Hadrianus alatt és után minden városalapítás fő szempontjává vált. A Flaviusok korában azonban még nem mindenütt voltak meg ennek a feltételei. Nyilvánvaló feltétel volt egy többé vagy kevésbé városias jellegű település kialakulása, amihez a döntő lökést természetesen többnyire az idegen jövevények adták, továbbá egy helyi vezetőréteg megléte, amely nemcsak számbelileg, hanem mindenekelőtt vagyoniilag és politikailag is alkalmas volt municipális arisztokrácia létrehozására, és végül bizonyos számú római polgár, akik nélkül egy római polgárokból álló közösség nem állhatott fenn. Ezek közül a feltételek közül a legtöbb csak Pannonia nyugati és déli peremén volt meg, ahol a legfontosabb közlekedési útvonalak futottak a korai időkben. Siscia és Sirmium colonia ala-

pításánál már láttuk, hogy rendszabályokhoz is kellett folyamodni a szávai forgalom megindítása végett.

A felsorolt feltételek a Duna-parton csak a késő Flavius—Traianus-i korban jöttek létre, a provincia belsejében pedig még később. A Duna mellett, mint már láttuk, az idegen vállalkozók nagy települései a legio-táboroknál alakultak ki. A Poetovio—Aquincum ill. Mursa—Savaria diagonális út egyes pontjain (pl. Sopianæban) ugyancsak feltételezhetjük hasonló fejlődés csíráit, habár ezt a folyamatot kezdettől fogva akadályozta és végül meg is állította a dunai kereskedelem kialakulása. A céltudatos polgárjog-adományozási politika kezdetei a provincia belsejében és a Duna-parton ugyancsak a késő flaviusi-traianusi korra nyúlnak vissza. A Flaviusok csak korlátozott mértékben adományoztak polgárjogot a törzsi arisztokráciának.

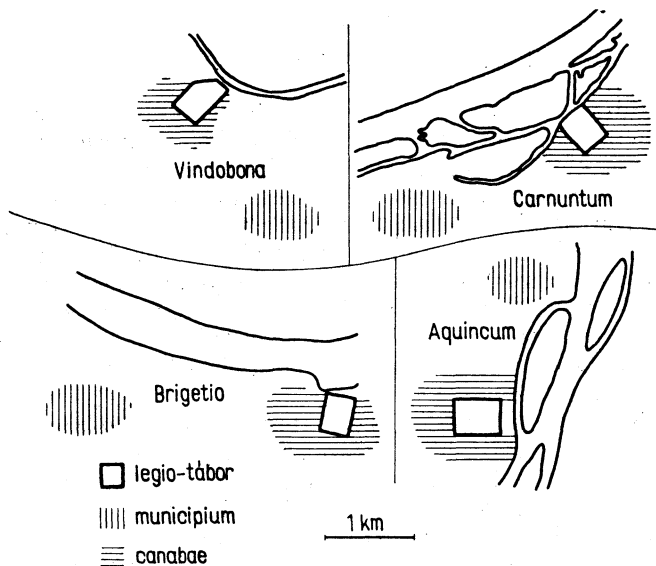
Magában a flaviusi Municipium Latobicorumban is peregrinus helyzetben maradt a bennszülöttek többsége; a város területének nyugati felén számos feliraton nevezik meg őket. Csak a bennszülött Ulpusok elterjedése enged arra következtetni, hogy Traianus gyökeresen új polgárjog-politikát indított el. A Traianustól polgárjogot nyert Ulpusok a tartománynak csaknem minden vidékén megtalálhatók. Az első lépéseket már Nerva megtette, aki nemcsak az említett Caupianus boi princepsnek, hanem az eraviscusok egyik princepsének, Florusnak, Matumarus fiának is polgárjogot adott. Gyakran nem tudunk azonban különbséget tenni azon polgárok között, akik a helyi vezetőréteg civil tagjaiként kaptak polgárjogot és a polgárjogot kapott auxiliáris veteránok között. Északkelet-Pannoniából mindenesetre egyértelmű adataink vannak civil személyeknek történt polgárjogadományozásról. Végső soron természetesen mindegy, hogy a bennszülött polgárok, akiknek száma napról napra nőtt, civilek vagy veteránok voltak-e. Traianusi polgárokat (Ulpusok) minden területen ismerünk, ahol Hadrianus municipiumot hozott létre.

4. HADRIANUS VÁROSAI: MUNICIPIUMOK ÉS CANABAEK

Hadrianus provinciális politikája a Duna-térségben annak a fejlődésnek folytatása és egyben lezárása is volt, amely elődjei alatt indult el a Duna mentén. Még ha csak a municipium Aeliumok számát vesszük, akkor is tisztán látjuk a császár jelentőségét Pannonia provincia történetében. Jelenlegi ismereteink szerint Hadrianus 8 municipiumot hozott létre, hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ez a szám semmi esetre sem végleges. A 8-ból 2 csak az utóbbi években vált ismertté; nem tarthatjuk kizártnak további hadrianusi (és még későbbi) municipiumok felfedezését.

Könnyen lehetséges, hogy Hadrianus városalapításai 124-es látogatása idejére estek Pannoniában. A császár keletről, Trákián keresztül jött a Dunához, 124-ben Pannoniában volt, és Dalmácia irányában hagyta el a provinciát. A magas látogatás néhány epizódjáról feliratok tudósítanak; így a kedvenc alán lova számára szerkesztett sírfelirat szerint Hadrianus vadkanvadászaton vett részt a pannoniai erdőkben, egy másik felirat szerint a cohors Batavorum egyik lovaskatonájával előadatta híres mutatványait. Egy Hadrianusnak állított szobor talapzatának felirata sejteni engedi, hogy Aquincum municipium alapítása a császár jelenlétében történt. Bizonyára ugyanígy alapították a másik Dunaparti municipiumot, Carnuntumot. Ezek a városok helytartói székhelyek is voltak, amelyeket Hadrianus kétségkívül meglátogatott.

Ameddig a rajnai és dunai „táborvárosok” topográfiáját nem ismertük eléggé, a legio-táboroknál alapított municipiumokat azokkal a városias településekkel azonosították, amelyek a legio-táborok körül jöttek létre. E telepek municipium előtti önkormányzati formáját a cives Romani consistentes vagy a „canabae” testületeiben vélték felismerni. Csak azután vált a kérdés bonyolultabbá és maradt sok szempontból máig megoldatlan,

Legio-táborok, canabaeak és municipiumok a Dunánál

miután kiderült, hogy csaknem mindegyik rajnai és dunai tábornál nem egy, hanem két civil település volt. A dunai legio-táborokra jellemző topográfiai helyzet ugyanis a következő volt: a legio-tábor körül egy polgári település terült el, melynek fejlődése párhuzamosan haladt a legio-tábor kialakulásával és fejlődésével. Az itt megtelepedett római polgárok alkották a civēs Romani consistentes ad legionem korai autonóm területét. Ennek a később canabaenak nevezett polgári településnek mindenütt közös temetője volt a katonasággal. Ettől a polgári településtől, illetve a legio-tábortól legalább egy római mérföld távolságra alakult ki egy másik polgári település, amelynek saját temetői voltak, a két település között pedig egy beépítetlen, temetkezésre sem használt terület feküdt. Ez a legio-tábortól és a canabae-tól távolabb fekvő másik polgári település kapott muni-

cipium rangot, míg a legio-tábor melletti település továbbra is félmunicipiális önkormányzattal rendelkezett, amelynek jogilag semmi köze sem volt a municipiumhoz. Minden pannoniai legio-tábor mellett két, területileg is elkülönülő polgári település volt. Erre a kettősségre könnyen találhatnánk magyarázatot, ha a hadrianusi municipiumok települései csak Hadrianus alatt jöttek volna létre. Ebben az esetben a kettős települést arra vezethetnénk vissza, hogy mivel a legio-tábornál elterülő településeket nem municipalizálhatták, mert katonai területen feküdtek, Hadrianus a legio-tábortól bizonyos távolságra alapított volna várost, amelyet municipális joggal ruházott fel; talán ily módon akarta az „ad legionem” települések fejlődése alól a talajt kihúzni. — A kérdés azonban nem ilyen egyszerű. A municipiumokban végzett újabb kutatások bebizonyították, hogy a Hadrianus alatt vagy később municipium rangra emelt települések jóval korábban, mégpedig valószínűleg az „ad legionem” településekkel egyidőben jöttek létre.

Általában feltételezik, hogy az „ad legionem” települések olyan területen alakultak ki, amely ugyanúgy, mint maga a legio-tábor, nemcsak birtokjogilag, hanem igazgatásilag is a katonasághoz tartozott. Ilyen katonai territoriumot ismerünk *prata legionis* néven az 1. században Hispaniában, Dalmáciában és talán Alsó-Germániában is. Azon a területen, ahol a területi felségjogot a katonaság képviselte, municipális autonómia nem jöhetett létre, következésképp az itt élő római polgárok csak olyan testületi közösséget alkothattak, mint a *cives Romani consistentes*. A Duna menti *prata legionisok* nagyságát sajnos nem ismerjük. Nagyon valószínű azonban, hogy azok a települések, amelyeket előbb vagy utóbb municipalizáltak, kezdettől fogva nem feküdtek katonai területen. A legio-táborok közelében létrejött két települést ugyanis úgy magyarázhatjuk meg a legkönnyebben, hogy a letelepedés és a közösségi élet körülményei a két településen kezdettől fogva mások voltak, és a vállalkozók, a katonák hozzátartozói, a veteránok

és egyéb idegenek ott telepedtek le, ahol jövőbeli életmódjuk számára a magánjogi és adminisztratív feltételeket kedvezőbbnek találták. Amikor Hadrianus a legio-táboroknál a municipális fejlődésnek államjogi kereteket adott, csak azt a települést emelhetette municipális rangra, amely a legio-tábortól távolabb feküdt, különben a legio-tábor közvetlen környékét ki kellett volna vonnia a katonai ellenőrzés alól. Erre csak Septimius Severus alatt került sor.

A Hadrianus alatt municipium rangra emelt települések a szomszédos civitas peregrina területén feküdtek, és sok szól amellett, hogy Hadrianus a municipális kiváltság adományozásakor azt a civitas peregrinát is municipalizálta, amelynek területén a kérdéses municipium feküdt. A municipium Aelium Carnuntum decurióinak feliratai az egykori civitas Boiorum területén kerülnek elő, és olyan decurióval is találkozunk, aki a Flaviusoktól vagy Traianustól kapott polgárjogot. A carnuntumi ordo (városi tanács) nagyobbik része azonban valószínűleg azokból a jövevényekből tevődött össze, akik már régebben megtelepedtek a tábor mellett. Újonnan érkezett idegeneket is kimutathatunk az ordóban: pl. C. Domitius Zmaragdus, aki olyan gazdag volt, hogy Carnuntum municipium amphitheatrumát saját költségén építette fel, antiochiai bevándorló volt, az egyik legkorábban megtelepedett szíriai kereskedő Pannoniában (C 14359.²).

Egészen másképp alakult a helyzet Aquincumban. Hadrianus itt is az „ad legionem” település leggazdagabb polgárait igyekezett felépíteni az új város municipális életét, pontosabban gazdagságukat akarta az új municipium javára fordítani, ez azonban valószínűleg nem sikerült. A municipium feliratokról ismert elég szép számú decuriója Hadrianustól Marcusig csaknem kivétel nélkül bennszülött volt, akik Traianus vagy utódjai, Hadrianus és Pius alatt kaptak polgárjogot. Az idegenek részt vettek a városi életben, pl. a város meglehetősen sok collegiumának a tagjai jövevények voltak, közöttük

a legio II. Adiutrix katonái is, az ordóban azonban alig foglaltak helyet. Mindezek ellenére a civitas Eraviscorumot nem szüntették meg, nem tűnt el nyomtalanul az újonnan alapított municipium Aelium Aquincumban, hanem Hadrianus után is fennállt, sőt még a 3. században is megnevezik egy feliraton. Az Aquincum környékéről származó gazdag feliratos anyagban rendelkezésünkre állnak bizonyos kiindulási pontok, amelyek lehetővé teszik e nagyon bonyolult közjogi helyzet rekonstruálását. A civitas Eraviscorumnak az 1. században princepsei voltak, akiket Traianus alatt decurióknak neveztek. Hadrianus korából és az őt követő időkből ezzel szemben a civitasnak tabulariusa és egy másutt sehol nem található arm. rövidítésben megnevezett tisztségviselője volt, a princepsek (decuriók) eltűntek. Ezért a civitas állapotában Hadrianus alatt mindenképp valamilyen változásnak kellett bekövetkeznie. Ugyanazon a területen, ahol a civitas Eraviscorum princepsei, ill. decuriói, tabulariusai és egyszerű polgárai jelentkeztek a feliratokon, a municipium decurióinak feliratai is előkerültek. A municipium decurióinak következképp olyan területen voltak birtokaik, amely Hadrianusig a civitas Eraviscorumhoz tartozott. Ennek ellenére sem tételezhetjük fel, hogy a civitas területe beolvadt a municipium területébe, mert maga a közösség, a civitas, ha megváltozott helyzetben is, de Hadrianus után is fennállt. Mivel az aquincumi decuriók a civitas területéről származtak, a municipium és a civitas között bizonyos függőségi viszonyt kell feltételeznünk. A civitas vezetését valószínűleg a municipium ordoja vette át, amelynek tagjai a civitast annál inkább képviselni tudták, mivel részben a civitas területéről származtak. A területileg külön tartott civitas csak egy-két adminisztratív hivatalnokkal rendelkezett, és egy vagy két tiszteletből választott főnökkel (arm. . . .), aki egyben bizonyára decurio is volt. A civitas lakói a latin jogú municipiumokhoz hasonlóan az ordóba lépéssel kaptak polgárjogot, mások mint auxiliáris veteránok váltak

polgárrá. Az auxiliáris sorozás ugyanis tovább folyt: a Hadrianus utáni időből sok eraviscus katona számára kiállított diplomát ismerünk. Alapjában véve a municipium és a civitas viszonya az attributióhoz volt hasonló, habár ez a terminus szó szerint nem fordul elő. Így válik érthetővé, hogy két aquincumi duovir, mindkettő frissen polgárjogot kapott bennszülött, a civitas Eraviscorumnak állított oltárt (AE 1953, 14.), és mivel a civitast formálisan sohasem szüntették meg, egy augur a 3. században is megemlékezhetett a civitas Eraviscorumról egy oltáron. Akkor azonban már bizonyára csak mint kultikus közösség létezett, mert Hadrianustól legkésőbb Caracalláig a két közösség között gyakorlatilag minden jogi és adminisztratív különbség eltűnt.

Hadrianus talán az „ad legionem” települések igazgatását is megreformálta. E települések testületi önkormányzati formájában épp Hadrianus alatt bizonyos változás következett be. Hadrianus után ezt a települést Aquincumban canabaenak nevezik, amely kifejezést a 2. században ha nem is alkalmazták szabályszerűen mindenütt ezekre a településekre, azonban gyakrabban fordul elő, mint a régi cives Romani consistentes elnevezés. A consistentes élén curatorok vagy magisterek álltak, míg a canabaeban általában decuriók és más tipikus municipális magisztrátusok. Ez a pseudo-municipális forma tulajdonképpen annak volt a következménye, hogy a „barakk-település” (= canabae) városias jellegét elismerték, egyben azonban kompromisszum is volt, amelyre amiatt volt szükség, mert a canabae-k katonai territoriumon álltak. Ezért a 2. században minden dunai legio-tábornál két külön álló autonóm területről beszélhetünk, sőt Aquincumban háromról, mert a municipium, a civitas Eraviscorum és a katonaság külön területtel rendelkezett.

Aquincumban a municipium területe valószínűleg a várostól nyugatra és északra feküdt, a civitas peregrina területe pedig dél-délnyugatra. A katonai területek nagyságáról nincsenek adataink. Annyit azonban ennek

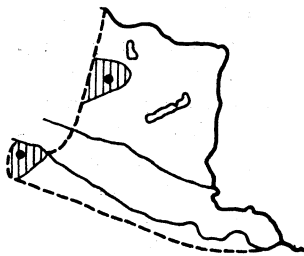
ellenére is sejthetünk, hogy az auxiliáris táborok környéke a katonai területhez tartozott. A civis Romani consistentest Vetus Salina auxiliáris táboránál felirat említi (C 10305.).

Hadrianus többi municipiuma a provincia belsejében feküdt, és ezért tisztán polgári fejlődésre vezethető vissza. Két csoportot különböztethetünk meg; voltak municipiumok, amelyek egyszerűen egy civitas peregrinából jöttek létre, és decurióik minden jel szerint bennszülött származású újpolgárok voltak, továbbá olyan municipiumok, amelyek már létező, legalább részben idegen eredetű polgárcsoportokból jöttek létre. A megkülönböztetés következetes végigvezetése természetesen nem lenne helyes: jelenleg még nem dönthetjük el biztosan, hogy az idegenek is szóhoz jutottak-e az első csoportba tartozó municipiumokban. A pannoniai városok közül a municipium Iasorum, Cibalae és Bassiana tartoznak az első csoportba. Az említett pannoniai városok a Sisciából kiinduló és Mursán át Singidunumba vezető út mentén feküdtek. Alapításukkal az egész Szerémséget és a Dráva—Száva-köze legnagyobb részét municipalizálták. A municipium Iasorum kb. félúton feküdt Siscia és Mursa között Aquae Balizae fürdőhelyénél (Daruvár). Az új municipium hivatalos neve kétségkívül arra enged következtetni, hogy az új municipiumot a civitas Iasorumból hozták létre. Területe meglehetősen nagy lehetett, mert egy Rómában szolgáló katona szülőhelyének megjelöléséből kiderül, hogy a vicus Iosista a Dráva-partján még Aquae Balizae területéhez, vagyis a municipium Iasorumhoz tartozott (CIL VI, 3297.). A municipium Iasorum elnevezés egy decurio sírfeliratán maradt ránk, és bizonyára éppoly kevésbé honosodott meg, mint a municipium Latobico-rum elnevezése. Az Itinerarum Antoniniben a város neve Aquae Balissae. — Cibalae Mursától délre feküdt több út metszéspontjánál (ma Vinkovce), környékén vívták majdnem az összes jelentős pannoniai csatát. Területe a civitas Cornacatumhoz tartozott, amelynek egy-

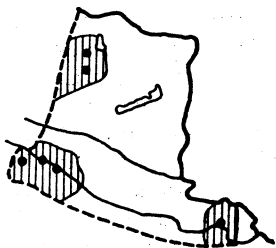
kori központja Cornacum (Sotin) Cibalae közelében a Dunánál feküdt. Bassiana (Petrovci) Sirmium és Singidunum között feküdt a civitas Scordischorum területén.

E három hadrianusi municipium decuriói közül csak egyet-egyét ismerünk: P. Aelius P. fil. Laelianus scribát, a municipium Iasorum decurióját és III virjét, M. Ulpus Fronto Aemilianus, Cibalae decurióját és P. Aelius Dasius, Bassiana decurióját. A kevés adat ellenére sem tarthatjuk véletlennek, hogy a decuriók Traianus vagy még inkább Hadrianus uralkodása idején kaptak polgárjogot: ezt nevük mutatja (Ulpus, Aelius). Ezeknek a municipiumoknak az ordoját nyilvánvalóan a civitas peregrinák arisztokráciájából állították össze. Ebből a szempontból Mogentiana municipiumot is ide sorolhatjuk, mert decuriói között szintén találunk Aeliusokat. E város territóriuma a Pelso lacustól északra terült el. Ezen a területen idegen telepések már korán megjelentek, akiknek tulajdonában nagybirtokokat mutathatunk ki. Egy mogentianai decuriót Cassiusnak hívtak és egy scribát talán Dubiusnak. Sajnos Mogentiana városát eddig még nem sikerült biztosan megtalálni; a Savariából Aquincumba vezető út mentén feküdt. Az Itinerarium Antonini egymásnak ellentmondó távolsági adatai szerint a Bakonytól északnyugatra kell keresnünk. A Somlóvásárhellyel való azonosítás a legvalószínűbb. A Mogentianát említő feliratok egy sírkő kivételével, melynek olvasata kétségbe vonható (scriba municipii M.), olyan vidéken kerültek elő, amely biztosan nem tartozott Mogentiana területéhez: Brigetio környékén és Tokod mellett a Duna mentén Brigetiótól keletre.

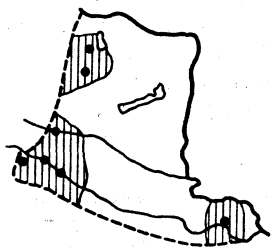
Az ugyancsak hadrianusi municipium Mursella (Móricshida—Kisárpás) szintén olyan területen feküdt, ahol idegen telepések és veteránok már az 1. században megjelentek. Territóriuma valószínűleg az Arabo folyó (Rába) két partján terült el, Arrabonától (Győr) délre. A municipium tisztségviselői közül egy Gallonius nevű scribát ismerünk, és egy decuriót, név szerint Iulius,

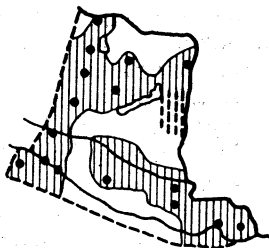
Julius-Claudius dinasztia

Flaviusok

Traianus

Hadrianus

A városalapítások a 2. sz. közepéig

aki lovagi rangú volt. Egy nemrég napvilágra került feliraton találjuk az ugyancsak hadrianusi Salla municipium első említését. Ez a helység mint a borostyánút Poetovio — Savaria közötti szakaszának állomása szerepel az itineráriumokban. Minden jel szerint Zalalövővel azonos.

Valószínűleg feltűnt, hogy ezekből a belső-pannoniai városokból csaknem annyi scribát ismerünk, mint decuriót. Már maga az a tény is figyelemre méltó, hogy a municipium Iasorum scribája decurio is volt, sőt a quattuorvirségig vitte. A scribák szabály szerint a városok fizetett alkalmazottai voltak, tehát nem tartoztak a vagyonos municipális arisztokráciához. Ha ezekben a panno-

niai városokban nemcsak a módosabbakhoz, hanem a municipális arisztokráciához is tartoztak, akkor kivételes helyzetüknek nyomós okai is voltak. Mint láttuk, a hadrianusi municipalizáció célja az volt, hogy a municipiumok igazgatásába a helyi bennszülött arisztokráciát is bevonja, sőt még általánosabban; a bennszülött társadalmat a municipális fejlődés útjára terelje. A helyi arisztokrácia talán még nem érett meg erre a feladatra. Ilyen körülmények között a scribáknak, akiknek a városi közigazgatás legfontosabb feladatait kellett ellátniuk, nagyobb szerep jutott. A város igazgatásának tulajdonképpen vezetői ők voltak. Ennek következtében társadalmilag is előnyösebb helyzetet élveztek, mint azokban a nagyobb városokban, ahol a scribák egy náluk lényegesen magasabban álló társadalmi réteg alkalmazottai voltak. Ebből a szempontból figyelmet érdemel az is, hogy Mursella, Mogentiana és Salla decurióinak feliratai nem a városban, sőt még nem is a territoriumán kerültek napvilágra. Talán arra vezethető vissza ez a paradox helyzet, hogy a város közéletében a decuriók alig vettek részt. Ha meggondoljuk, hogy Mursella és Mogentiana környékén a pénz és a gazdagság egy idegen eredetű réteg kezében volt, amely már a municipium alapítása előtt szilárdan megvetette lábát birtokain, akkor azt is megértjük, hogy nem állt érdekében részt venni a város életében, amelynek alapítása számára lényeges előnyöket nem hozott.

Nem municipalizált civitas peregrinák Hadrianus terjedelmes municipalizációja után is maradtak. Pannonia Superiorban a cotinusok (Kytnoi), az azalusok, a serapillusok és az Oseriates, Inferiorban a Hercuniates és a breucusok továbbra is civitas peregrinában éltek, mindenesetre pillanatnyilag semmi sem utal arra, hogy ezeket a közösségeket is municipalizálták volna Hadrianus alatt.

5. AZ ŐSLAKOSSÁG KULTÚRÁJA ÉS A ROMANIZÁCIÓ

A pannoniai bennszülött lakosság 1. század végi és 2. századi régészeti anyaga igen sokrétű, amely mindekelőtt azért érdemel különleges figyelmet, mert bizonyos területek között jelentős eltéréseket állapíthatunk meg, amelyek nem esnek egybe a municipalizáció itt ábrázolt előrehaladásával. Bizonyos római szokások olyan területek bennszülöttjei között honosodtak meg, amelyeket csak a 2. század folyamán vagy még később municipalizáltak, míg a flaviusi municipiumok városainak területéről alig-alig ismerünk erre vonatkozó adatot. Mielőtt ezt a problémát behatóbban szemügyre vennénk, egy másik, látszólag szintén paradox jelenséget kell megvizsgálnunk. A helyi (nem latin) névadás, a helyi viselet és néhány régi temetkezési szokás éppen ott fogható meg, ahol az őslakosságra gyakorolt római befolyás a legerősebb volt. Ezekre a helyi sajátosságokra a kutatók gyakran csak azért utalnak, hogy velük bizonyítsák a római hatások gyengeségét és felületességét. A névadás pl. azért élhetett volna olyan szívósan tovább, mert a római hatás nem volt elég erős. Azonban épp ennek ellenkezője a helytálló. A kelta, vagy illir (pannon) névadás a latin feliratokon válik számunkra megfoghatóvá. Ha a bennszülöttek a sírkőállítás római szokását nem vették volna át, nem lenne lehetőségünk a hagyományos vagy a latin névadás meglétének bizonyítására. Ugyanígy a bennszülött női viselet továbbélését azért bizonyíthatjuk minden kétséget kizáróan, mert a bennszülöttek sírköveiken az elhunytakat domborművön ábrázolták. Nyugodtan feltételezhetjük, hogy a helyi élet- és gondolkodásmód ott romanizálódott a legkevésbé, ahol nem állítottak római sírköveket, és ahol a római kultúra egyéb nyomai is hiányoznak.

Ugyanez érvényes egyes helyi túlvilág képzetekre és temetkezési szokásokra is. Az ún. asztrális szimbólumok, amelyekről már szó volt, bizonyára nagyon régi szimbó-

lumok, számunkra mégis csak azáltal válnak megfoghatóvá, hogy a sírköveken ornamentumként megjelennek. A legjellemzőbb azonban a kocsitemetkezések példája. A halott elutazása kocsin, csónakon, lovon régi és mindenütt kimutatható elképzelés. Kocsi formájú edények, a sírba helyezett kocsialkatrészek, részleges vagy teljes kocsitemetkezések bizonyíthatják a hiedelem meglétét Pannonia területén a korai és késő vaskorban. Ezzel a hiedelemmel római sírköveken is találkozunk: az elhunytat általában négykerekű kocsin, ló-, vagy ökörfogattal, mint utast ábrázolják. Ezek a sírkövek már az 1. század végén megjelennek, a 2. században meglehetősen gyakoriak, és csak a Severus-korban szűnnek meg. A legtöbb ilyen sírkövön, különösen a koraiakon kelta bennszülöttek neveit olvashatjuk, mégpedig leggyakrabban egynevű peregrinus kelta bennszülöttek neveit. A 2. században terjedt el a kocsitemetkezés szokása. A halottat, akit a kocsitemetkezések tanúsága szerint utasnak képzeltek, az ilyen sírokban négykerekű kocsival, lovakkal, áldozati garnitúrával (tripus, kancsó, patera) és bizonyos luxuscikkekkel, mint palesztrafelszerelés (aryballos és strigilis), összecsukható vasszék stb. temették el. Meglepően nagy luxusról tanúskodik minden; a kocsin bronzplasztikákat és gazdagon díszített vereteket találunk, a lószerszám kimondottan ünnepi volt, és az egyéb mellékletek is importból származnak, Rajna-vidéki bronzműhelyekből, vagy a keleti provinciákból. A képes ábrázolások témáját többnyire a dionysikus mondakörből merítették. Hogy ezekbe a sírokba gazdag bennszülötteket temettek, azt nemcsak az bizonyítja, hogy a túlvilági utazás képzete a bennszülötteknél már korábban is kimutatható (kocsisíroknál korábbi kocsijelenetes sírkövek és a római kort megelőző leletek), hanem az is, hogy ezek a temetkezések ugyanott fordulnak elő, ahol a kocsiábrázolásos sírkövek, ellenben olyan területeken teljesen hiányoznak, ahol az idegenek játszották a vezető szerepet.

Ezek a kocsitemetkezések feltétlenül egy nagyon gaz-

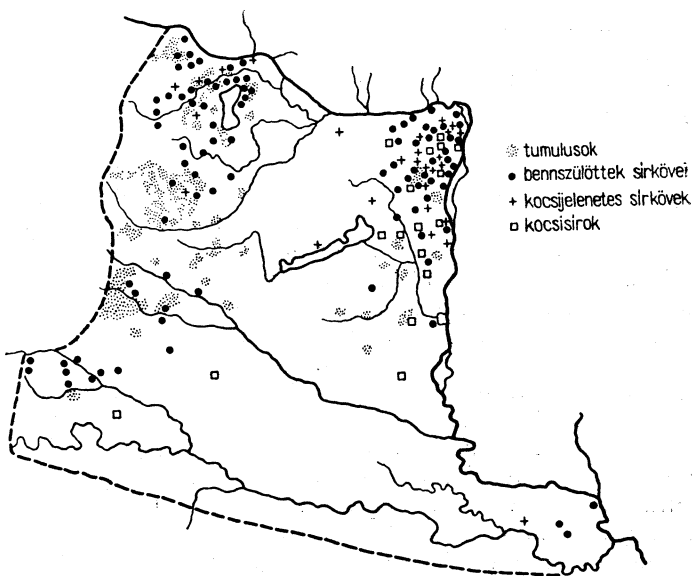
dag, de nagyon hagyományhű bennszülött arisztokráciától származnak, amely külsőleg, életmódjában ugyan messzemenően romanizálódott, régi túlvilágképzeteit azonban nem adta fel. Azt mondhatjuk, hogy ezek a kocsitemetkezések csak azáltal válnak megfoghatóvá, hogy a római uralom ennek az arisztokráciának jólétet és civilizált „római” életmódot biztosított. A sárszentmiklósi kocsisírba a civitas Eraviscorum egyik legmagasabb rangú tisztviselőjét temethették el, mert sírjából egy lándzsa formájú bronz jelvény (hasta) is előkerült, amely csak a hivatalos hatalom képviselőinek járt. A bennszülött sírkőállítás szokásával együtt a túlvilági kocsiutazás képszerű ábrázolása is megjelenik, azonban az elképzelés gyakorlatba való átültetése, a kocsi temetkezés, csak a leggazdagabbaknak adatott meg. Míg a kocsin való túlvilági utazás valószínűleg kezdetről fogva a kocsin járó törzsi arisztokráciához kapcsolódó képzet volt, a halmok alá temetkezés társadalmilag kevésbé volt kötött. A sír megjelölése kerek dombbal annyira kézenfekvő gondolat, hogy mindenkor és mindenütt felmerülhetett. A halmos temetkezés Pannónia területén is szokás volt a korai, szórványosan a késői vas korban is. A kb. 1—3 m magas, 5—12 m átmérőjű halmok, amelyeket hamvasztásos sírok fölé emeltek, Nyugat-Pannoniában az 1. század közepe táján, Kelet-Pannoniában a 2. század első felében terjednek el. Ezt a szokást is arra vezethetjük vissza, hogy a konszolidált viszonyok a régi szokásokat nemcsak felélesztették, de a korábbinál sokkal jobban el is terjesztették. Természetesen csak olyan területeken, amelyeken a bennszülött lakosság bizonyos jólétnek örvendhetett. Így ismét arra a következtetésre jutunk, hogy nem közömbös, hol tudjuk kimutatni ezeket a szokásokat.

A helyi kultúra néhány sajátosságát annak alátámasztására soroltuk fel, hogy bár régi, helyi szokásokon nyugszanak, mégis csak a római uralom idején válnak számunkra igazán megfoghatóvá. Különbséget kell azonban tennünk. A helyi, nem római kultúra néhány vonása

mindenütt elterjedt, de úgy, hogy csak római formák közvetítésével ismerhetjük meg. Hogy a helyi (kelta, illir stb.) névadással a bennszülött lakosság az 1–2. században sehol sem hagyott fel, elsősorban abból következik, hogy ott is megtartották, ahol a bennszülöttek latin sírfeliratokat állítottak. Hasonlóképp általánosan elterjedt a kocsin való túlvilági utazás képzete, számunkra azonban csak a sírkövek ábrázolásain vagy tényleges kivitelezés esetén válik megfoghatóvá. A bennszülött női viselet nyilvánvalóan mindenütt továbbélt, ezt azonban csak a sírkövek portréábrázolásai bizonyítják. A sírkövek minden esetben római szokások átvételéről tanúskodnak, amelyek révén helyi szokásokat ismerhetünk meg. Másfelől egyes hagyományos kultúrjavak épp a római kultúrának köszönhetik elterjedésüket; a kocsitemetkezések és a halomsírok ősi képzeteket tükröznek, megvalósulásuk azonban csak a római uralom alatt vált lehetségessé, mégpedig ott, ahol a bennszülött lakosságot társadalmilag nem szorították háttérbe.

A provinciális római kultúra helyi sajátosságait bennszülött hagyományokra vezethetjük vissza. Ezeket a sajátosságokat gyakran a 2. századi úgynevezett „kelta (és illir) reneszánsz” néven foglalják össze. A mondottak alapján ez nem elmaradottság, vagy a római kultúra viszonylagos gyengeségének következménye volt, hanem annak eredménye, hogy a római befolyás képes volt helyi sajátosságok felélesztésére és kifejezésére.

Rendkívül fontos, hogy ezek a helyi sajátosságok Pannoniában többnyire együtt és ugyanazon a területen lépnek fel. Ezért feltételezhetjük, hogy a bennszülött lakosságot ezeken a területeken társadalmilag vagy nem szorították háttérbe, vagy — ami ugyanezzel a következménnyel járt — a bennszülött arisztokrácia érdekeit a római uralom érdekeivel tudta azonosítani. A római provinciális politika követelményeit, amelyeket a helyi uralkodó réteggel szemben támasztott, többször és egybehangzóan a gazdagságban és a lojalításban jelölték meg. A provinciális arisztokrácia e kritériumait kultúrájának

Az őslakosság romanizációjának emlékei

említett sajátosságai is jelzik. A sírfeliratok egyrészt feltételezik a készítettő család jómódját, másrészt azonban a sírkőállítás római szokásának igénylését is. A kocsi-temetkezések gazdagságról és a római életforma néhány jellegzetességének átvételéről (palesztra-felszerelés, áldozati garnitúra stb.) tanúskodnak, miközben azonban az élet- és gondolkodásmód számos tradicionális vonása sem merült feledésbe.

Bizonyos eltéréseket természetesen azokon a területeken belül sem tagadhatunk, ahol ezt a lojális bennszülött réteget találjuk. A kocsiábrázolásos sírkövek és a kocsi-temetkezések elterjedése csak megközelítőleg fedi egymást. A Lajta-vidéken csak kocsiábrázolások fordulnak elő, kocsi-temetkezések nem. A boi arisztokrácia körében is élt az elképzelés a halott túlvilági utazásáról, mégis távol állt ettől az arisztokráciától, hogy ezt az elképzelést

a kocsitemetkezések barbár módon pazarló szokásával fejezze ki, bizonyára azért, mert Carnuntum vidékén már régen érintkezésbe került a római kultúrával. A boi arisztokrácia már az 1. század első felében hozzászokott a római importtárgyak használatához, importált rab-szolgái voltak, legkésőbb az 1. század végén villákat építtetett, a Flaviusok alatt polgárjogot és autonómiát kapott, és végül Hadrianus alatt felvették Carnuntum ordójába. Tehát hosszú római múltra tekintett vissza, míg az eraviscusok, akik csak az 1. század vége felé kerültek a római kereskedelem vérkeringésébe és a provinciális politika előterébe, hagyományaikhoz szilárdabban ragaszkodtak. A legtöbb kocsitemetkezést épp a civitas Eraviscorum területéről ismerjük. Az ettől délre fekvő területen, a civitas Hercuniatium területén kocsitemetkezések még előfordulnak, bennszülött sírkövek azonban nem. Ezen a területen a leggazdagabb törzstagok kulturálisan érettek és anyagilag képesek voltak a kocsitemetkezés luxusára, a felső réteg nagyobbik részének azonban vagy a gazdagsága vagy a kulturális és politikai igénye hiányzott, hogy római sírköveket állítson. Azok a területek, ahol a mondottak szerint a bennszülött törzsi arisztokrácia provinciális római arisztokráciává kezdett átalakulni, különösképp nem annyira a flaviusi—traianusi municipiumok voltak, hanem bizonyos zónák, amelyek határai nem estek feltétlenül egybe az autonóm közösségek (civitasok és municipiumok) határaival.

A municipium Latobicorum nyugati részén egy kisebb sírkőcsoport a kelta latobicusoktól származik. Ettől valamivel északabbra kezdődik a nyugat-pannoniai halomsírok széles sávja, amely a Dráva-völgytől a Dunáig az egész nor-pannon határvidéket magába foglalja. A halomsírok ezen a zónán belül csak olyan területeken hiányoznak, amelyekről biztosan tudjuk, hogy ott az 1. században idegen telepések jelentek meg, tehát Poetovio (colonia Ulpia), Savaria (colonia Claudia) közvetlen környékén és a flaviusi municipium, Scarbantia vidékén. A halomsírok nem szegényes temetkezések, hanem gyak-

ran igen gazdag leletanyagot tartalmaznak; gyakoriak a falazott sírkamrák és az a klasszikus forma is előfordul, hogy a kamrához falazott folyosó (dromos) vezetett. Néhány sírkamrát felirattal is elláttak, amelyek peregrinusokat vagy polgárjoggal kitüntetett keltákat neveznek meg. A halomsírok zónájából csak szórványosan ismerünk bennszülött sírköveket; ezek szobrászati kivitelezésükben nem térnek el a városi sírkövektől. Szép példa Savaria közelében Quartus Adnati filius sírköve a római anyafarkas és az ikrek ábrázolásával. A Lajta-vidéken a halomsírok megritkulnak, annál gyakoribbak a boi arisztokrácia sírsztéléi, amelyek plasztikai kivitelezésük tekintetében is külön csoportot képeznek. Kompozíciójukat ugyanis az 1. századi carnuntumi sírkőplasztikából merítették, az elhunytakat azonban helyi viseletben ábrázolják. A kőfaragók helyi kézművesek voltak. Ez a nyugat-pannoniai zóna nem véletlenül esik egybe a borostyánút körzetével, ahol élénk kereskedelem bonyolódott Itália és a barbaricum, illetve Carnuntum között. Ebben a bennszülöttek is érdekeltek voltak: Atta Bataionis filius bennszülött kereskedő (negotiator) Savariától északra állíttatott sírkövet. A sírkő egy savariai műhely meglehetősen jól sikerült munkája.

A másik zóna, ahol a bennszülöttek sírköveket állítottak, ugyancsak egy halomsírzónával esik egybe. Ez a zóna északon az azalus-eraviscus határvidék északi részén kezdődik, és magába foglalja egész Északkelet-Pannoniát a Duna-kanyartól körülbelül a Mecsekig. Halomsírok, kocsitemetkezések az 1. század végénél korábban nem tűnnek fel ezen a területen, és csak a 2. század első felében válnak gyakorivá. A leletanyag ezért a nyugat-pannoniaival összehasonlítva körülbelül 50 éves késésre enged következtetni, ami a vidék történeti viszonyainak is megfelel. A fellendülés itt csak a késő-flaviusi időben kezdődött, amikor a kereskedelem a Dunán és a Poetovio—Aquincum diagonális úton felvirágzott, és amikor a két legio-tábort számos auxiliájával együtt a Duna mentén helyezték el.

A kereskedelem és a katonaság a romanizációnak csak egyik tényezője volt. A 3. fejezetben már szóltunk arról, hogy Pannonia kelta, vagy keltizálódott bennszülöttjei jobban ki tudták használni a római uralom előnyeit. Az okok bizonyára a kelta törzsek társadalmi struktúrájában rejlenek. A romanizálódott bennszülött lakosság két zónája nem véletlenül esik egybe Pannonia kelta lakosságú területeivel, és az sem véletlen, hogy az azalus területnek — ahol Tiberius dél-pannonokat telepített le — csak az eraviscusok szomszédságában fekvő keleti sávja vett részt ebben a folyamatban. Az a leletanyag, amely a bennszülött lakosság romanizálódásáról tanúskodik, másutt rendkívül szórványos, vagy teljesen hiányzik. Nem kell csodálkoznunk, hogy azokban a municipiumokban, ahol idegen telepések már az alapítás előtt megtelepedtek (Andautonia, Mogentiana, Mursella), a jövevények a közösségek hangadó és vezető elemei lettek, azokban a municipiumokban pedig, ahol ez az eset nem állt fenn, a bennszülött társadalom elmaradottságára kell visszavezetnünk, hogy a bennszülöttek a római emléktanyagban nem foghatók meg. Ezek a municipiumok az illir—pannon területen feküdtek (municipium Iasorum, Cibalae, Bassiana), és amint már láttuk, még ordóik tagjai is gyakran igen kevésbé romanizálódtak. A városi ügyeket vagy az idegen eredetű városi arisztokrácia vezette, vagy pedig az e célra alkalmazott scribákra bízta, a magas politika fáradozásai pedig hiábavalóak voltak, hogy a törzsi arisztokráciából municipális arisztokrácia jöjjön létre.

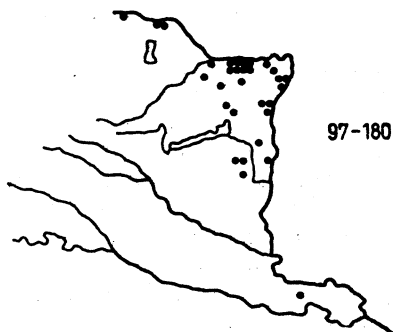
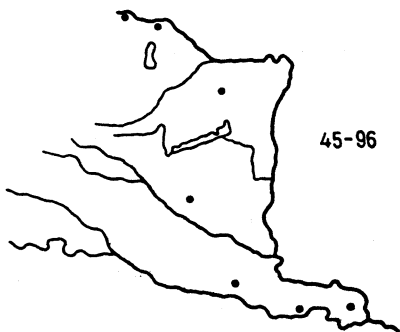
6. A HADSEREG ÖSSZETÉTELE

A pannoniai legiókban a Flavius—Traianus-i időben még sok itáliai, galliai, hispániai, noricum stb. szolgált; az auxiliák összetétele még tarkább volt, mindegyik annak megfelelően, hogy honnan jött a csapat, vagy később hol egészítették ki. Szírek, trákok, dalmátok, alpesiek, britanniaiak, hispániaiak és germánok az auxi-

liáris legénység nem lebecsülendő hányadát alkották. Ezeknek a katonáknak a többsége csapatával együtt jött Pannoniába, azonban az utánpótlás a névadó provinciából vagy népből csak egyes speciális taktikájú csapatoknál volt szokásban, így pl. a szír ala I. Ityraeorum és egyes trák csapatok esetében. A helyi sorozásra való áttérés időpontját nem lehet megállapítani, mert úgy tűnik, nem egyszeri rendelet alapján történt. A pannoniai coloniák polgárai már a Flaviusok alatt legiókban szolgáltak, az idegen legénységet azonban sohasem szorították ki teljes mértékben. Gyakran előfordult, hogy a legiót vagy vexillatióját másik provinciába küldték hadjáratra, ahonnan azután az ott sorozott katonákkal tért vissza. Így kerültek keletiek a legio XV. Apollinarisba hosszú keleti tartózkodása idején (kb. 62–71), nagyobb számú makedóniai, kisázsiai és szíriai legionárius lépett a legio II. adiutrixba, amikor a zsidók ellen vetették be Hadrianus uralkodása idején stb. Ezenkívül a legio nélküli dunai és balkáni provinciák is adtak újoncokat. A legénység többségét fokozatosan, de Hadrianus óta biztosan a pannoniai coloniák polgárai tették ki, amikor már mind Pannonia Superior, mind pedig Inferior el tudta látni saját legióinak utánpótlását.

Pannonia bennszülött lakossága legkésőbb Claudiustól a Pannoniában állomásozó auxiliákban is szolgált. A Flavius–Traianus-i időben Pannoniába helyezett csapatoknak még túlsúlyban idegen legénysége volt, mivel azonban az utánpótlás többnyire az állomáshelyül szolgáló provinciából történt, a nagy csapatáthelyezések megszűnése után a pannoniaiak kerültek túlsúlyba. A bizonyítékok mindenesetre rendkívül szórványosak. Kevés auxiliáris katona feliratát ismerjük a 2. századból, meglehetősen nagy ezzel szemben a katonai diplomák száma. Azok a pannoniaiak, akik a 2. században kaptak diplomát, kivétel nélkül azalusok vagy eraviscusok voltak, amit nem tekinthetünk véletlennek, mivel ebből az időből épp Pannoniából sok diplomát ismerünk. A 2. században még mindkét törzs civitas peregrinája fenn-

állt, amelyek egyben sorozási kerületek is voltak, csak az nem világos, hogy a 2. században még létező többi civitasból miért nem soroztak az auxiliákba (és még kevésbé a legiókba). A Hercuniates, Breuci, Oseriates, Serapilli stb. részére kiállított diplomát még nem ismerünk. A breucusok a Iulius—Claudius-i korban rendkívül nagyszámú auxiliáris katonát adtak, szórványos adatok a Hercuniates körében is utalnak I. századi újoncozásra. A századfordulón még magukban a flaviusi municipiumokban, sőt Sisciában is soroztak az auxiliákba: T. Flavius Bonio Andautoniából az ala Frontoniana lovaskatonája volt, a cives Siscii et Varciani et Latobici, akik felső-pannoniai cohorsokban szolgáltak, valószínűleg Traianus alatt Szíriában mutathatók ki egy vexillatióban. Nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy Traianus után a municipiumok lakóit már legiókba is sorozták, biztos adatunk azonban nincs erre. Bár Hadrianus alatt már nem kevesebb mint 10 municipium volt Pannoniában, a legionáriusok, akik felirataikon szülővárosukat is megjelölik, mind coloniák polgárai voltak. Már utaltunk arra, hogy Traianus alatt a coloniák és legiók újoncozása a coloniákra korlátozódott. A problematikus csupán az, hogy a municipiumok és több civitas peregrina polgárai auxiliákban sem szolgáltak. Az ok talán egyszerűen az auxiliáris csapatok helyi kiegészítésére való áttérés volt. A pannoniai auxiliáris csapatok zöme azon a limes-szakaszon állomásozott, amely az azalusok és eraviscusok civitasával volt határos. A két törzs civitasai adták a legtöbb újoncot, míg a többi Duna menti civitas területén csak egy-két auxiliáris tábor volt. Ezek szerint az Aquincumtól lefelé elterülő hosszú Duna-szakasz, amely egyben az eraviscusok keleti határa is volt, arra is magyarázatot adna, hogy a civitas Eraviscorum miért állt fenn továbbra is, és miért nem tűnt el nyomtalanul; egyedül a civitas Eraviscorum limes-szakaszán nem kevesebb mint kb. 9—10 auxiliáris tábor csapatainak utánpótlását kellett helyben biztosítani.

Katonai diplomák az 1. és a 2. sz.-ban

A mondottak semmi esetre sem zárják ki azt, hogy a legio-táborok canabaeinak lakóit nagyobb számban vették fel a legiókba. A canabaeokban újoncokként csak azok a katonafiak jöhettek számításba, akik formálisan és jogilag polgárai voltak valamely coloniának, ahonnan szüleik származtak, és ahova jog szerint tartoztak. Statisztikailag nem tudjuk bizonyítani, azonban nagyon valószínű, hogy a hadseregben egyre nagyobb szerephez jutottak ezek a katonafiak. A 2. századra már kialakult egy örökletes katonai réteg; a 2. században azok a legiónáriusok teszik ki a legio-katonák többségét, akik sír-

köveiken származásukat nem tüntetik fel, és e katonarétegre jellemző színtelen katonaneveket viseltek.

Az örökletes katonai réteg szerepének növekedése ellenére a 2. századi hadseregnek volt bizonyos társadalmi jellege, ha ez nem is könnyen határozható meg. Figyelembe kell vennünk, hogy az auxiliáris katonák kb. a 2. század utolsó negyedéig — amikor többnyire már római polgárok lettek, és egyre kevesebb katonai diplomát kaptak — a peregrinus jogú bennszülött lakosság köréből kerültek ki, akik, amint ez a diplomák lehelhelyéből következik, gyakran visszatértek falvaikba. Más részük a táborok mellett maradt, bizonyára azért, mert fiaik is ott szolgáltak. Az auxiliáris újoncok kiválasztásánál követett szempontokat nem ismerjük, de nagyon valószínű, hogy nem a törzsi arisztokráciából származtak. Ennek a felső társadalmi rétegnek a tagjai a 2. században már nagyrészt római polgárok voltak, fiaiknak tehát nem állt érdekében, hogy hosszú katonai szolgálatba lépjenek a polgárjog megszerzése végett. Ezért fel kell tételeznünk, hogy az auxiliáris katonák a civitasok köznépéből kerültek ki.

A coloniákból származó legionáriusok is közösségük egyszerű tagjai voltak. A coloniákban letelepedett veteránok elég gazdagok voltak, hogy fiaikat ne kelljen a katonasághoz küldeni. A coloniákban azonban vagyonszámolással is számolnunk kell, aminek következtében a legiók utánpótlásának egy részét az elszegényedett családok biztosíthatták. A coloniákból származó katonák másik része csak a legiókba való lépéskor kapott polgárjogot, s ezért társadalmilag semmi esetre sem állt magasabban, mint egy civitas peregrinából származó auxiliáris katona.

Mindezt egybevetve a hadsereg társadalmi összetétele kimondottan falusias és népi volt, azzal a megkötéssel, hogy az utánpótlás egy részét a tábor mellett maradt sok veterán biztosította fiai révén. Bizonyára az újoncozás érdekeire vezethetjük vissza, hogy a canabaekat mint speciális közösségi formát a 2. században nemcsak meg-

túrték, hanem szervezetileg is szabályozták. Önkormányzatuk eredeti neve *veterani et cives Romani* volt, amelyben a veteránok kiemelése, akik amúgy is római polgárok voltak, csak azáltal válik érthetővé, hogy a veteránoknak a canabaekben speciális szerepet szántak. A kormányzat tudatában volt, hogy egy hazájától elszakadt és minden szállal a hadsereghez kötődő réteg az évenkénti újonc-szükségletet biztosabban ki tudja elégíteni, mint a más közösségekben végzett sorozások, ahol az újoncok szükségképpen bizonytalan megélhetési alappal rendelkező egyének voltak, ami természetesen beláthatatlan politikai és társadalmi következményekkel járhatott.

A katonai szolgálat gyakorlati, törvényesen nem szabályozott öröklődése egy kimondottan katonai réteget hozott létre a határzónában, amely azonban nem volt elszigetelt és független a provincia lakóitól. Ennek a rétegnek a gazdagabb tagjai gyakran a közeli városok decuriói lettek, míg a polgári lakosság szegényebb elemeinek mindig módjában állott kiutat találni a katonaságnál. A katonaság így összekötőkapoccsá vált a határlakosság alsó és felső rétegei között. Amikor a határprovinciák „katonai társadalmáról” beszélünk, akkor a katonaságnak ezt a közvetítő szerepét értjük. Ennek a 2. században megindult fejlődésnek a következményei csak a 3. században váltak nyilvánvalóvá.

Ilyen körülmények között nem volt olyan „veteránkérdés”, mint a késő köztársasági és kora császárkori politikában. A veteránok vagy a közelben fekvő otthonukba tértek vissza, vagy a tábornál telepedtek le. Problematikus viszont az auxiliáris katonák szerepe a civitas peregrinák története szempontjából. A probléma abban áll, hogy a veteránok, akik polgárjoggal és ezért privilégiumokkal rendelkeztek egy peregrinus közösségen belül, nem tartoztak a törzsi arisztokráciához, amely születésénél fogva volt római polgár, és nyilvánvalóan régtől fogva vagyonos és tekintélyes volt. Jelenleg még azt sem tudjuk, hogyan szabályozták ezeknek az embereknek a jogait, mivel egy nem római közös-

ség római polgárjoggal rendelkező tagjai voltak. Ha összehasonlítjuk az auxiliáris veteránok anyagi helyzetét az eraviscusok princepseinek és decurióinak jólétével, akik kocsitemetkezéseket engedhettek meg maguknak, feszültséget kell feltételeznünk a születésénél fogva polgár törzsi arisztokrácia és az auxiliáris veteránok között. Érthető, hogy ilyen körülmények között az auxiliáris veteránoknak sokszor kedvezőbb volt a régi állomáshely közelében maradni, annak ellenére, hogy az auxiliáris táborok melletti életkörülményeket sem lehetett éppen romanizálni tekinteni.

Ezzel el is jutunk az 1. és 2. századi élet- és lakáskörülmények kérdéséhez. Ezt a komplex kérdést ma még csak megközelítően tudjuk megválaszolni. Az eddig nyert adatokra kis számuk miatt nem lehet biztosan építeni. Néhány településtípuson, amelynek létét csak sejthetjük, még nem végeztek ásatásokat, a régi ásatások pedig, amelyek gyakran igen nagy lakóterületet tártak fel, ásatástechnikailag nem voltak kielégítőek. A fa- és agyagépítmények nyomaira nem ügyeltek, és építési periódusokat sem tudtak megkülönböztetni. A régebbi ásatások a nagyobb villák lakó- és fürdőépületeire szorítkoztak, amelyek a vidéki településformára és a kimondottan falusi településekre semmiféle adatot nem nyújtottak. Az újabb, ásatástechnikailag jobban megalapozott feltárások általában meglehetősen kis területre terjedtek ki. Így a településforma és a településtípusok tekintetében csak feltételezésekre vagyunk utalva. Ismertetésünket a városokkal kezdjük, amelyek közül néhányat már régtől fogva rendszeresen kutatnak, és legfontosabb kérdéseik már közelebb állnak a megoldáshoz.

7. PANNONIA VÁROSAI A II. SZ. KÖZEPÉN

Az eddigi tapasztalatok alapján a coloniák és a municipiumok között a városépítészet szempontjából is különbséget kell tennünk. A flaviusi és traianusi coloniák

utcarendszerének kialakulását még nem ismerjük, de Emona és Savaria úgynevezett hippodamosi utcarendszere sejteni engedi, hogy a többi colonia is eszerint épült éppúgy, mint a birodalom más tartományainak coloniái. A municipiumok utcarendszere más. Eddig csak Aquincum municipiumának keleti felét és Carnuntum municipiumának egy kisebb részét tárták fel. Ezen kívül Scarbantiáról és Bassianáról áll rendelkezésünkre több-kevesebb adat. Aquincumnak trapéz alakban beépített területe volt, amelynek nyugat-keleti hosszúsága kb. 650 m, észak-déli szélessége pedig kb. 440 m. A nagyjából középen, észak-déli irányban futó vízvezeték pilléreként nyugvó magasvezeték volt, amely a „Római Fürdő” ma is használt forrásainak vizét a legió táboráig juttatta el. A vízvezetéktől nyugatra csak az utóbbi években indultak ásatások, keletre azonban egy kb. 200 m széles terület teljesen fel van tárva. Ezen a területen két, lényegében párhuzamos, de korántsem egyenes utcát kisebb, keskeny észak-déli utcák kötöttek össze. Az egész várost átszelő utcát eddig még nem találtak. A hippodamoszi elvnek megfelelő, a város egyik szélétől a másikig futó egyenes utcák rendszerét nem tudjuk kimutatni, habár az utcák nagyjából derékszögű hálózatot alkottak. A város központját eddig nem találták meg, azonban a déli kaputól kiinduló, észak-déli irányú úttól keletre fekvő városrész közepe táján feltárták az üzleti és közélet egyik centrumát: boltsort, közfürdőt, és a macellumot: egy négy oldalról oszlopos üzlethelyiségekkel körülvett piacteret, amelynek közepén egy kör alakú építmény állt. Ettől északra találjuk az ún. „Nagy fürdőt”. A macellumtól délkeletre fekvő házak nagyobb belső udvaros épületek, amelyek egyedül vagy több házzal együtt megközelítőleg négyszögletes házcsoportokat képeznek. A feltárt városrész északi részén észak-déli irányban elhelyezkedő keskeny házak vannak, amelyeket többnyire szűk sikátorok választanak el egymástól. Ezekben a házakban különböző fém-, bőr- és kerámia árut készítő kis műhelyeket tártak fel.

Itt-ott talán a macellumtól délre fekvő házakban is találunk ilyeneket. A városon kívül a déli kapunál egy fogadó (diversorium) állt nagy udvarral és istállóval. Nem tudjuk, hogy ezek közül az építmények közül mi tartozott a város korai szakaszához. Az utcarendszer arra enged következtetni, hogy a település fokozatosan, minden előre lefektetett terv nélkül jött létre. Ezt a feltevést az is alátámasztja, hogy az első településnyomok a flaviusi korból, tehát a városalapítást fél évszázaddal megelőző időből származnak.

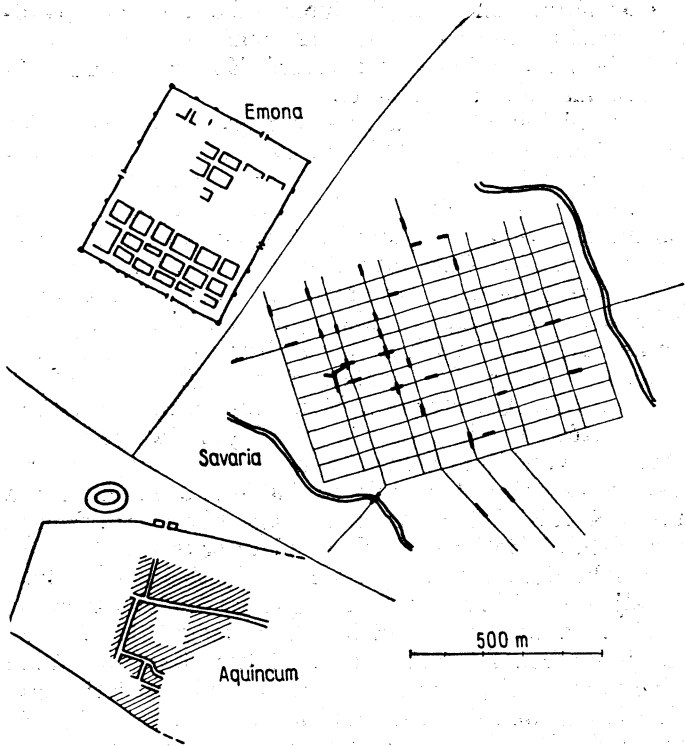
A városfalakat eddig az északi, nyugati és déli oldalon határozták meg; valószínű, hogy Hadrianus alatt vagy legalábbis a 2. században épültek. A városfal egy teljesen beépített területet fog közre, amelyet azonban — amennyire ezt ma meg tudjuk állapítani — csak a városfal megépítése után építettek be teljesen. A város déli szegélyén találunk olyan házakat, amelyek kerítőfalai a városfal irányát követik, míg a ház maga nem a városfalhoz, hanem a városrész irányához igazodik. — A város közszolgáltatási intézményei legkésőbb Hadrianus korából származnak. A vízvezeték nem a municipium, hanem a legio-tábor számára építették, azonban a municipium is használhatta vizét. A Római fürdőnél nemrég feltárt kútból áldozati kövek is előkerültek. Az egyik oltárkő állítója egy személyben a municipium és a canabae decuriója volt. A csatornázás a szűk utcák kanyarulatait követi, tehát csak akkor jöhetett létre, amikor az utcairányok már adottak voltak. — Az amphitheatrum egy kis földamphitheatrum volt kő kerítőfállal és támpillérekkel. Pius korában már állnia kellett, mert Nemesis-szentélyének egyik oltára 162-ből származik. A 90 évvel ezelőtti ásatások során nem derült ki, hogy az amphitheatrum egy korábbi fa-amphitheatrum helyén épült-e.

A municipium temetője a várostól nyugatra, a municipiumot az Aquincum-Brigetio diagonálissal összekötő út mentén feküdt. A hamvasztásos temetőt a sírkövek és a temetkezések tanúsága szerint már Hadrianus előtt

is használták, pl. az Agrippinenses Transalpini egyesülete néhány temetkezéshez 72 denárral járul hozzá. A legio X. Gemina egyik veteránját ugyancsak még Hadrianus előtt temették el.

A municipiumtól keletre egy nagy fazekasnegyedtet tártak fel, amely legkésőbb a 2. század közepe óta működött. Erre a következőkben még visszatérünk.

Aquincum municipiumot kissé részletesebben kellett leírnunk, mivel a többi municipium területén alig végeztek kutatásokat. Carnuntumban az ún. „Állatkertben” (Tiergarten) ugyan nagy területet tártak fel a múlt században, de felmérési rajz sajnos nem áll rendelkezésünkre. A második világháború kitörése előtt egy nagy középület feltárását kezdték meg a „Tiergarten”-tól északra (ún. Palastruine). E monumentális építmény rendeltetésére csak nemrég derült fény: hatalmas méretű közfürdő volt. Tőle délkeletre a város egy nagyobb részét szakszerűen feltárták az 1950-es években. Ez a három ásatási felület feltűnően nagy távolságra fekszik egymástól. Tájolási irányuk azonban egyezik. Ha a három feltárást egy nyugat-keleti tájolású négyszögbe foglaljuk, egy kb. 950 × 600m nagyságú területet kapunk, amely az aquincumi municipium nagyságát (kb. 29–30 ha) jelentősen felülmúlja (kb. 50 ha). Ez önmagában véve nem meglepő, mert Savaria colonia eredeti nagysága is legalább 40 ha-t tett ki. Carnuntum pedig már az 1. században Pannonia egyik legnagyobb városa volt. Az 1950-es években feltárt igen egyszerű házak az Aquincum északi peremén feltárt házakhoz annyiban hasonlítanak, hogy ugyanúgy keskeny, hosszú parcellákon épültek. Carnuntum e városrészében az utcák nem egyenlő szélesek; két nyugat-keleti irányú párhuzamos utcát két nem egészen párhuzamos utca kötött össze, amelyek dél felé nem folytatódtak. A hozzávetőlegesen derékszögű utcarendszer tehát itt sem felel meg a hippodamoszi elvnek. A municipium feltételezett négyszögének kb. délnyugati sarkában volt az amphitheatrum, amely legkésőbb a 2. század közepén épült. Még nem bizonyított,

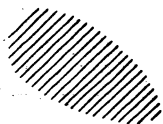

Városalaprakzok

de valószínű, hogy a városnak volt városfala. Kérdéses, hogy hol futott, mert bizonyos megfontolások alapján nem lehetetlen, hogy nem egyidőben lakták a város egész beépített területét.

Néhány carnuntumi ház a pannoniai háztípusokra fordította a kutatás figyelmét. Két szomszédos carnuntumi ház ugyanis feltűnő rokonságot mutatott egy Lajta-vidéki villával (Winden am See, és talán Aquincumban is előfordul ez a típus. A ház rövidebbik frontján

Carnuntum

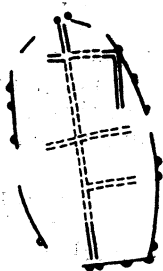

„Tiergarten“
(régi ásások)

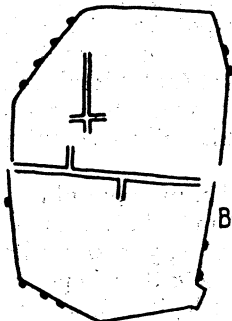

amphitheatrum

új ásások

Scarbantia

Bassiana

500 m

Városalaprakzok

egy porticus vagy tornác van, közepén belső folyosó fut, amely a házat két részre osztja. Ez a T-folyosós háztípus már az őskorban is megvolt, de hogy valóban helyi; a római hódítás előtti előzményekre nyúlik-e vissza, nem tudjuk eldönteni, Az sem lenne helyes, ha ezt a háztípust mint a pannoniai ház típusát tartanánk számon. Az Aquincumban eddig feltárt legalább 30 ház közül ezt a típust legfeljebb kettő képviseli, a villák között is csak egyszer vagy kétszer fordul elő, és magában Car-

nuntumban is a házak többsége inkább egy másik, nehezen meghatározható aquincumi típussal mutat rokonságot. Ezeket a házakat eddig még nem sikerült jellemezni. Egyetlen közös vonásuk, hogy szabálytalan alakú belső udvaruk csak ritkán négyzetes vagy négyszögletes. Az a szembetűnő ezeken az igénytelen kis házakon, hogy meglehetősen kis telket foglalnak el, amelyet kívülről befelé építettek be, aminek következtében a belső udvarnak szükségszerűen szabálytalan alakot kellett felvennie. Ha a telek nagyon keskeny volt, az udvar el is maradt, vagy pedig alárendelt szerepet játszott. Egy vagy több típus képviselőinek ezek a házak nem tarthatók.

Ezekben a kis házakban a város szegényebb lakói éltek, akiknek műhelyei is ezekben a házakban voltak. A gazdag polgárok házai is mutatnak bizonyos rokonságot a vidéki lakóházak típusaival. Eddig kevés ilyen városi lakóházat tártak fel, így pl. az ún. „nagy lakóházat” Aquincumban, melynek központi udvara végső soron a klasszikus római ház atriumára megy vissza.

A többi municipiumban még nem végeztek nagyobb méretű ásatásokat. Neviodunumban az üzleti negyed és a kikötő egy részét tárták fel a Korkoras partján. Ásatások nélkül is képet alkothatunk magunknak egy jól sikerült légifelvétel alapján Bassianáról. E városnak egyetlen nyugat-keleti irányú utcája volt, amely az egész várost átszelte, néhány észak-déli irányú utca pedig vagy csak a város déli, vagy csak északi felét szelte át. A város központjától távolabb néhány építménynek eltérő tájolása volt. A hippodamosi elvet tehát ebben az esetben sem vették figyelembe. Természetesen nem tudjuk, hogy az épületek és az utcák közül melyek a késő római és bizánci eredetűek, mivel Bassiana a 6. század végéig szerepet játszott (civitas Bacensis), azonban nem valószínű, hogy a későbbi építkezéseknél ne lettek volna tekintettel a régi utcairányokra.

Bassiana városfalai nagyjából ovális felületet zárnak közre, amelynek déli és keleti pereme vagy nem volt

beépítve, vagy pedig csak föld- és faépítmények álltak ott. A központban is találunk látszólag beépítetlen felületeket. Valószínű, hogy a város házak laza halmazából állt, és csak a központnak volt városias külseje, ahol a középületek álltak. Bassiana az egyik legkisebb város volt (kb. 19 ha), amely Sirmium és Singidunum között nem közlekedési csomópont, hanem csak közigazgatási központ volt. Bizonyára ilyenek lehettek Pannonia többi kis municipiumai is, a provincia belsejében. Ezek a municipiumok gyakran olyan kis települések voltak, hogy lokalizálásuk napjainkig megoldatlan problémát jelent a kutatás számára (Mogentiana), ezenkívül olyan területen feküdtek, amelyen sem a közép-, sem az újkorban nem alakultak ki városok, mivel hiányoztak azok a földrajzi adottságok, amelyek nélkülözhetetlenek egy város létrejötte számára. Valószínű, hogy ezek a municipiumok csak a 3–4. században kaptak városfalat. Scarbantia municipium városfalait a középkori Sopron városa is felhasználta és tovább építette. A falak még ma is állnak, az utóbbi évek ásatásai bizonyították római eredetüket. Kiderült, hogy Scarbantiát csak a 3. század végén vagy a 4. század elején vették körül fallal, amely nem az egész beépített területet fogta körül, hanem csak a sűrűn beépített belső részt. Scarbantia kezdetei a iuliusi időig nyúlnak vissza, ezért nem kell csodálkoznunk, hogy a 3. században meglehetősen nagy, szórványtelepülésekkel körülvett város volt, nyilvánvalóan nagyobb és jelentősebb, mint Bassiana. Kimondott hasonlóságot tapasztalhatunk a városfal tekintetében, amely mindkét városban egy szabálytalan sokszöget, megközelítőleg oválist fogott közre. Bassiana városfalait is bizonyára csak a késő római időben építették.

Ha összehasonlítjuk ezeket a városfalakat az emonai és aquincumi városfalakkal, amelyek többé vagy kevésbé négyszögletes területet kerítették körül, és amelyeket biztosan (Emona) vagy gyaníthatóan (Aquincum) a városalapítással egyidőben építettek, akkor feltételez-

hetjük, hogy a négyszögletes városfalak többnyire a korábbi, a szabálytalan területet kerítő városfalak pedig későbbi időből származnak.

Az 1—2. században városi kiváltsággal nem rendelkező, de városias településeket nem ismerünk, mivel még azoknak a városoknak sem volt szükségszerűen városias külseje, amelyek a Flaviusoktól vagy Hadriánustól kaptak városi jogot. Egyedül a legio-táborok mellett fekvő canabaek kivételek, amelyek városias fejlődése a legio-tábor megépülésével kezdődött, és a 2. században semmiben sem maradtak el a municipiumok mögött. Kiterjedésüket tekintve minden dunai legio-tábor mellett nagyobbak voltak, mint az ugyanott létrejött municipiumok, az eddigi aquincumi ásatások azonban kézenfekvővé tették azt a feltevést, hogy az ilyen nagy települések lakottsága nem egyenlően oszlott meg, még kevésbé volt egyenletes az épületek elhelyezkedése. Nem csekély luxussal épült nagy lakóházak álltak primitív kis kunyhók és műhelyek mellett; fa- és földépítmények a 2. században még gyakoribbak voltak, mint a szomszédos municipiumokban. Ez azonban nem zárja ki, hogy a canabaekben ne lettek volna közszolgáltatási létesítmények, amelyek nélkülözhetetlenek voltak egy római városban. Az utcákat részben kikövezték és csatornázták, egyes városrészeknek kimondottan városias jellege volt. A canabaekben legkésőbb Hadriánus óta nemcsak decuriók, hanem olyan magistratusok is voltak, akik a közszolgáltatási létesítményekről gondoskodtak. A carnuntumi piactéren kívül a canabaekben középületet még nem találtak, ami véletlen is lehet. Az ún. katonai amphitheatrumok, amelyeket ezeknek a településeknek a szélén építettek, valószínűleg kizárólag katonai építmények voltak. A legio II. Adiutrix egy Pius-kori építési feliratát lelőhelye alapján joggal vonatkoztathatjuk az aquincumi katonai amphitheatrumra. Az amphitheatrumi játékokat azonban bizonyára a canabaek civil lakói is látogathatták. A katonai amphitheatrum mind Carnuntumban, mind Aquincumban na-

gyobb, mint a municipium amphitheatruma, tehát nagyobb közönség számára készült.

Nem tudunk arról, és nem is valószínű, hogy a canabaeknek lett volna városfala. Minden taktikai alapelvek ellentmondana, ha a legio-tábort körös-körül még egy második fal erősítette volna meg, amely igen nagy, nem katonai embertömeget zárt magába.

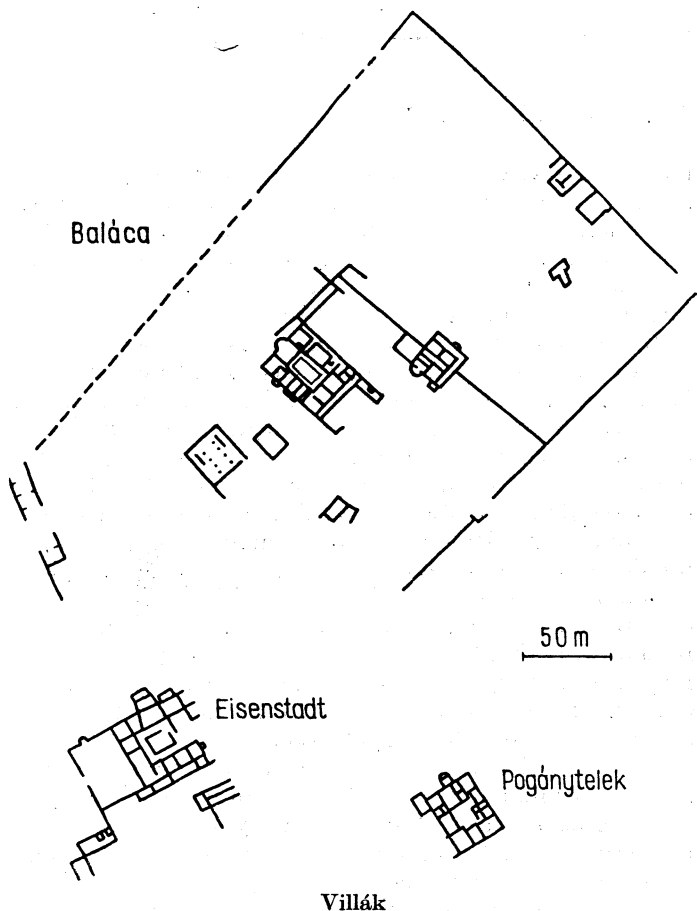
8. VILLÁK ÉS FALVAK

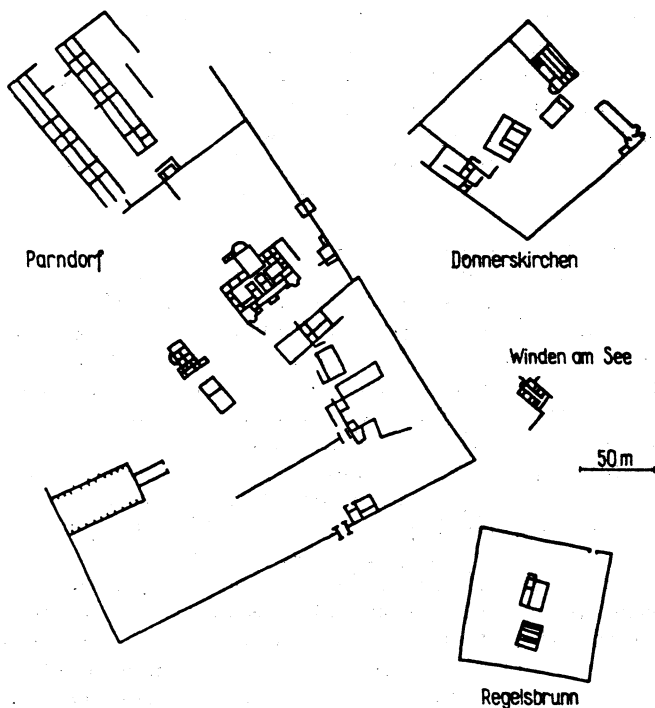
Míg a városi települések településtörténetéről már mondhatunk valamit, nagyon távol állunk attól, hogy a vidéki településeket csak megközelítőleg is jellemezzük. Jelenleg csak néhány fő típusra utalhatunk, azonban elkülönítésük és földrajzi elterjedésük meghatározása már megenged néhány következtetést.

Biztosan I—II. századi villát csak keveset, és csak a provincia egyes részeiből ismerünk. „Villá”-n olyan lakóházakat vagy épületcsoportokat értünk, amelyek bizonyíthatóan mezőgazdasági jellegű épületkomplexushoz (majorsághoz) tartoztak, vagy amelyekről sejthető, hogy egy még feltáratlan majorság részei voltak. Látszólag egyedül álló épületek falusi település kis házai is lehettek, vagy útmenti állomás tartozékai és még sok minden egyéb. Ezzel szemben fontos, hogy római építéstechnikával épült vidéki házakat (kőfal, habarcs, tetőcserép stb.), amelyek biztosan nem tekinthetők villák részeinek, csak a 3—4. századból ismerünk; úgy látszik, hogy a római építkezési mód csak a villákra, a katonai és középületekre korlátozódott; csak később terjedt el a nem villákból álló településeken.

A korai császárkorban azokon a területeken mutatunk ki villákat Pannoniában, ahol idegenek telepedtek meg az 1. század folyamán, vagy ahol ugyan itáliai telepések nem jelentek meg, a bennszülött arisztokrácia azonban korán megtalálta a kompromisszum útját a római uralommal, és ahol ezt a kompromisszumot felül-

ről polgárjog-adományozással siettették is. Ez annyit jelent, hogy jelenleg csak Pannónia nyugati szegélyén, a Lajta-vidéken (boiok) és a Balatontól északra ismerünk kora császárkori villákat. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a Dráva és a Száva közötti területen keveset

Villák

ásattak, így ott a villák hiánya nem hozható fel érvként. Annál inkább a provincia északi és keleti területein, ahol számos, nem városi településen folytak ásatások anélkül, hogy kora császárkori villát találtak volna.

Jól elkülöníthető típust képviselnek azok a villák, amelyeknek lakóépülete egy központi, bizonyára fedetlen udvarral rendelkezett. Ezt az udvart a klasszikus atriumra vezethetjük vissza. Néhány esetben az impluviumot is megtartották. A kis udvar körül csoportosuló helyiségeket nem kell szükségképpen mint *alaet*, *tablinumot*, *faucet* stb. értelmeznünk. Hogy az ilyen követ-

kezetesség eleve nem célszerű, már az mutatja, hogy a bejárat nem szabályosan az apszisos főteremmel szemben, a rövidebb oldalon helyezkedett el. Ez az apszisos helyiség hiányozhat is, vagy szervesen, kívülről kapcsolódik az épülethez (Eisenstadt). Ezeknek a lakóházaknak a fürdőhelyiségei vagy külön álló fürdőházban voltak, vagy magában a lakóházban. Ez mindig a villa nagyságától függ.

Tekintettel a kis számban ismert alaprajzra, további típusokat nem lenne tanácsos megkülönböztetni, mivel típus és egyedi eset között nem tehetünk különbséget. „Típusként” nagy paloták jönnének számításba két központi teremmel, hosszanti négyszög alakú házak egy szobasorral és egy belső teremmel, a T-folyosós ház stb. Fontosabb a lakóépületek és a körülkerített udvar nagysága szerinti csoportosítás. Néhány esetben ugyanis kiásták a gazdasági épületeket és a négyszögben futó falat is, amely a gazdasági udvart vette körül. A falakat nem védelmi célból építették, mert többnyire igen vékonyak, és erősített kapukat, árkokat stb. sem találunk. Az volt a rendeltetésük, hogy az udvart, illetve az ott őrzött terményeket, eszközöket és különösen az állatokat együtt tartsák. Az udvar egy részét a lakóháztól egy belső fal választotta el, bizonyára a gyümölcsös, zöldséges vagy virágos kert megvédése végett, és talán, hogy a ház lakóinak nyugalmat és elszigeteltséget biztosítsanak.

A legnagyobb villáknak kb. 200×200 m nagyságú vagy még nagyobb udvara volt (Baláca, Parndorf, Šmarje) nem kisebb lakóházzal mint 30×40 m; minden ilyen esetben egy külön álló fürdőházat is találunk. A gazdasági épületek mai tudásunk szerint az udvar fala mentén sorakoztak, és csak ritkán épültek az udvar közepére; rendeltetésüket nem állapították meg teljes biztonsággal, de néhány esetben többé vagy kevésbé jellegzetes magtárakat (horreum) is találunk ezek között az épületek között. Méreteik feltűnően nagyok, ami nagyüzemi gazdálkodásmódra utal. A legnagyobb udvar,

lakóház, fürdő és horreum Parndorfban található. Ez a villa a civitas Boiorum területén feküdt, és az 1. század végén épült. Alighanem megfelel a valóságnak az a feltételezés, hogy a nagyon gazdag boi arisztokrácia egyik tagjának urasági központja lehetett.

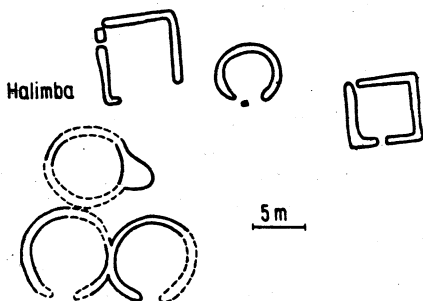
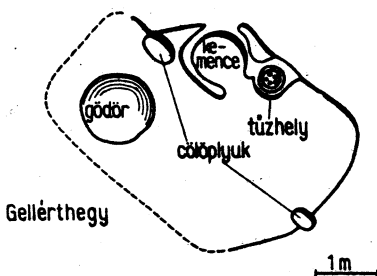
A kisebb villáknak négyszögletes udvara van kb. 90/100 m hosszú oldalakkal és többnyire kicsi (kb. 10×15 — 20×25 m) lakóházakkal, amelyek többnyire a fürdőhelyiségeket is magukba foglalták. Az atriumos házra visszavezethető építészeti típus (peristylumos villa) ennél a nagyságrendnél már ritkábban fordul elő, hiszen a központi udvar csak nagyobb épületkomplexusban volt lehetséges.

A kora császárkori villák etnikai és társadalmi háttere meglehetősen világos. A felső Száva-völgy és a Pelso vidékének villái és néhány villa Scarbantia környékén idegen telepesek birtokában volt, akik itt földbirtokokat szereztek és a birtokszervezés római formáját honosították meg. A Dráva-völgyben ez a gazdálkodási mód Traianus veterán-deductióira vezethető vissza; Scarbantia körül veteránok és észak-itáliai vállalkozók testületéről már Tiberius alatt tudunk, a Flavius — Traianus-i időben pedig a Pelso lacus körül is veteránok és vállalkozók jelennek meg. A Lajta-vidéken, ahol szintén ismerünk kisebb-nagyobb villákat, nyilvánvalóan a boi nagybirtokosok voltak azok, akik a római életformát és gazdálkodásmódot elsajátították. A boi arisztokrácia körében közepesen gazdagokat és igen gazdagokat is találunk. A kisebb boi gazdaságok gyakran felolvadtak a nagyobbakban, mert már az eddig kutatott kevés villa esetében is megfigyelhető, hogy néhány villát a 2. század vége után nem laktak, míg a hatalmas parndorfi villa és néhány más nagy villa a 4. századig állandó használatban volt, sőt jelentős átépítéseket is végeztek rajtuk.

A Winden am See-i T-folyosós villa a civitas Boiorum területén feküdt, s feltehetően egy kelta birtokosé volt. Mai ismereteink szerint azonban mégsem hozhatjuk

összefüggésbe ezt a háztípust a helyi, a római hódítást megelőző háztípusokkal. Sajnos nem tudjuk, hol és hogyan élt az a nép, amely a boi birtokokon dolgozott. A provincia más részeiben sikerült egyes olyan késő-La Tène és kora-római házakat feltárni, amelyek teljesen más háztípust képviselnek, mint a T-folyosós ház. Az eddig nyert adatok általánosítása talán elsietett lenne, de egy típus már elkülönül, mivel mind késő-La Tène, mind római kori környezetben előfordul. A gellérthegyi oppidumon Bónis Éva kissé földbe mélyített, lekerekített sarkú, nagyjából négyszögletes házakat tárt fel; a tűzhely vagy az agyagból épített és a használat során téglává égett kemence a házban az egyik hosszabb oldalon helyezkedett el. A házak hossza legalább 4 m volt, szélessége 2–3 m. A tetőt két faoszlop tartotta. Hasonló házak kerültek napvilágra Gorsiumban a 2. századból. Ez a típus a barbaricumban, Szlovákia és Morvaország császárkori kultúrájában is ismert. Matrica (Százhalombatta) auxiliáris tábor polgári települése ugyancsak ilyen gödrökből állt a 2. században, bár alaprajzukat nem sikerült biztosan meghatározni.

A föld felszínére épített házak eddig még nem kerültek elő. Az ilyen házak nyomait nem könnyű felfedezni. A vert földből készült vagy gerendából épített falak nyomtalanul eltűnnek, ha a mai felszín megegyezik az egykorival. Csak a halimbai alapozásokat lehet fagy- vagy földkunyhók nyomainak tartani. Amennyiben ez megfelel a valóságnak, akkor a bennszülött lakosság házainak egy másik típusát is megismertük. A halimbai alapozások kerek vagy négyzetes házakra engednek következtetni. Ezek a házak ugyancsak nem voltak nagyméretűek, a kerek házak átmérője 4–8 m, a négyzetesek szélessége 5–7 m volt. Megközelítőleg Hadrianus és Marcus közé eső datálásukat mind az itt előkerült szórványleletek, mind a közelben felfedezett hamvasztásos temető megerősíti. Kerek és négyzetes kunyhókat a barbaricum egyidejű kultúrájában is ismerünk; elegendő a Marcus-oszlop ábrázolásaira utalnunk.

Bennszülött lakóháztípusok

Ezeknek a házaknak a felfedezése nem hozta közelebb a megoldáshoz azt a problémát, hogy hol és hogyan lakott Észak- és Kelet-Pannónia törzsi arisztokráciája. Eleve nem valószínű, hogy egy princeps vagy decurio, aki megengedhette magának a pazarló kocsitemetkezést, nyomorúságos gödrökben lakott volna. Egy auxiliáris veterán talán még megelégedett ilyen építéstechnikával készült, noha nagyobb házakkal, hiszen az auxiliáris táborok vicusaiban is alig voltak jobb házak a 2. században. Az ászári kincslelet, amely a vele együtt talált diploma tanúsága szerint egy Atta Nivionis filius nevű azalusé volt, néhány bronzedényből és néhány egyszerű ezüstékszerből állt, tehát nem tanúskodik tulajdonosa gazdagságáról. A törzsi arisztokrácia sokkal gazdagabb

és igényesebb volt. Életmódjára talán a gorsiumi leletek adnak majd hozzávetőleges választ, ahol az ott előkerült feliratos leletek alapján az aquincumi municipium néhány bennszülött decuriója lakott. Egy decurió állított itt nagyszerű kivitelezésű, fényűző sírkövet, amely importált kőfajtából készült (kristályos mészkő). Az eddig feltárt 2. századra keltezhető épületek azonban (a legtöbb kőépítmény későrómai) ahhoz az impozánsan kiépített szentélyhez tartoztak, ahol az alsó-pannoniai császárkultusz szentélye, az Ara Augusti Provinciae állt, és ahol a tartományi gyűlés, a Concilium Provinciae ülésezett. E szentély neve Gorsiumban talán Templum Provinciae volt.

Kevés reményünk van arra, hogy a kelet-pannoniai törzsi arisztokrácia urasági lakhelyeit megtaláljuk, mivel a törzsi arisztokrácia számszerűleg nem volt nagy, és ezért csak kevés urasági központnak kellett lennie. Nem tudjuk, hogy a bennszülött arisztokrácia átformálta-e mezőgazdasági üzemeit és milyen mértékben. Mert ha ez nem történt meg, akkor lakóházakkal és urasági székhelyekkel számolnunk kell, villákkal azonban nem. A hagyományokhoz erősen kötődő és barbár módon pazarló kocsitemetkezéseket épp ez a törzsi arisztokrácia gyakorolta, a villákban lakó boi nagybirtokok nem hódoltak ennek a szokásnak. A bennszülött viselet és névadás sokkal tovább fennmaradt, mint a boioknál, ahol a 2. századi sírköveken egyre ritkábban találkozunk kelta nevekkal és helyi viseletben ábrázolt elhunytakkal, míg ezek Északkelet-Pannoniában a markomann háborúig nagy számban fordulnak elő. Annak a pusztta ténynek, hogy a bennszülöttek latin sírfeliratokat készítettek, nem kényszerű következménye, hogy hypocaustum-fűtéssel és fürdőhelyiségekkel ellátott házakban laktak; ezt a római lakás- és életmódot Északkelet-Pannoniában csak a törzsi arisztokrácia leggazdagabb tagjairól szabad feltételeznünk, akiknek kocsitemetkezéses sírjaiban palesztra-felszerelést és egyéb római luxustárgyakat találunk.

9. A HELYI IPAR ÁTALAKULÁSA ÉS A HELYI „MŰVÉSZET”

A széles tömegek életmódjában bekövetkezett radikális változásra abból sem szabad következtetnünk, hogy a helyi ipar a 2. században már mindenütt kielégítette a keresletet olyan készítményekkel, amelyek formájukban és technikájukban egyre inkább romanizálódtak. Egyfelől a késő-La Tène kerámia- és bronztárgyak technikailag nem maradtak el a rómaiak mögött, másfelől pedig a római formák elterjedése épp ezért elsősorban divatjelenség volt. Az északkelet-pannoniai településeken a „római” áruk a helyi hagyományokon nyugvó készítményekkel együtt fordulnak elő, tekintet nélkül arra, hogy a település kimondottan polgári település volt-e, vagy pedig auxiliáris tábor vicusa a limes vidékén. Nyugat- és Dél-Pannoniában a római formák már az 1. század végére túlsúlyba kerültek, ezzel szemben Északkelet-Pannoniában a késő-La Tène formák még a 2. században is elterjedtek voltak, különösen az eraviscus terület kerámiájában (az ún. „pátkai szürke” áru). A pannoniai kerámiaipart egyértelműen a késő vaskorira vezethetjük vissza; a késő vaskori eljárások és formák átnyúlnak a római korba. A római kori fazekasok a késő antik időig olyan fazekaskemencékben égették az agyagedényeket, amelyeneket a késő vaskorban is használtak. Az ún. római kemencetípust (falazott, téglaboltozatos, négyszögletes kemencék) sokkal ritkábban és főleg téglaegetésre használták.

A helyi fazekasok legjellegzetesebb termékei a pecsételt díszítésű edények voltak, amelyeket egész Pannoniában előállítottak és használtak. Ezt a technikát a késő vaskori pecsételt kerámiára vezethetjük vissza. A legkorábbi nyugat-pannoniai pecsételt edények azonban olyan észak-itáliai csészék utánezatai voltak, amelyeket a csésze közepén mesterjeggyel láttak el. Ezeket a csészéket a bennszülött fazekasok ugyanabban a formában, de egyszerű levélpecséttel utánozták. A századfordulón

hasznoló csészékre egy kelta fazekas — talán Aquincumban — saját nevét pecsételte (RIISATVSFLICIT), a 2. század első felében azonban a fazekasok már a galliai sigillatákat is utánozni kezdték; az edény közepén levélbélyegzővel ellátott csészék helyett öblös tálak külső oldalát látták el pecsétdísszel. Ezek a helyi sigillata-utánzatok a 2. században, sőt valószínűleg a Severus-korban is nagymértékben elterjedtek.

Más kerámia esetében nem tudunk mindig különbséget tenni import és helyi munka között. Már az ún. Pó-vidéki és késő észak-itáliai sigillaták között kiválik egy rosszabb mázzal készült egyszerűbb fajta, amelyet talán Pannoniában készítettek. Nem valószínű, hogy az egyszerű üveg- és agyagárukat nagy mennyiségben hozták volna be a provinciába. Helyben is előállíthatták őket, aminek következtében a magas szállítási költségeket meg tudták takarítani. Tömeges importot csak bizonyos rövid időszakokban mutathatunk ki, pl. a dunai táborokban a késő Flavius—Traianus-i időben. Amint a helyi ipar a keresletet kielégítette, az importcikkeket is kiszorította a piacról. A helyi termelés átvette az importáruk formáját és technikáját, és a behozatal csak bizonyos speciális készítményekre korlátozódott (sigillaták), amelyek azonban csak a fő közlekedési útvonalak mentén tudtak elterjedni. Félreeső vidékeken ezért az utánzatoknak — mint pl. a pecsételt sigillata-utánzatoknak — nagyobb szerep jutott.

A kereskedelmi utaktól távolabb eső területeket a helyi sigillata-műhelyek termékei sem érték el. A dunai kereskedelem és a pannoniai ipar egyik legérdekesebb vonása éppen az, hogy a sigillatákat is előállító pannoniai fazekasok készítményeit a provinciában ismerjük a legkevésbé. A kutatásnak eddig két pannoniai sigillata-műhelyt sikerült elkülönítenie; az aquincumit és az ún. Siscia-műhelyt. Aquincumban a Duna-parton a municipiumtól keletre nagy kiterjedésű fazekasnegyedet ástak ki, ahol házi kerámiát, téglát, terrakottát és sigillatát is készítettek. A sigillata-készítés agyagpecsételői, forma-

tálai és egyéb eszközei nagy számban kerültek napvilágra, és két mester, az ún. „első mester” és Pacatus mester megkülönböztetését is lehetővé tették. Az edények tipikus ornamentikáját szőlőlevelek, kézzel rajzolt szárral összekötött szőlőindák képezik, azonkívül a nyúl, kutya, vaddisznó, Pán-figura, egy tipikus Vulcanus-figura stb. a legjellegzetesebbek. A jól ismert formakincs segítségével a telepeken előkerült leleteket könnyen elkülöníthetnénk, azonban Pannoniából eddig még nem ismerjük ezeket a készítményeket. Annál feltűnőbb, hogy Mursában Pacatus egy formatálja és néhány edénytöredéke került elő, Singidunumtól keletre Tricorniumból (Ritopek) pedig Pacatus pecsétjével díszített stukkó-töredéket ismerünk. Ezek a lelőhelyek arra engednek következtetni, hogy a Pacatus-műhely a Duna mentén Moesiába exportált vagy akart exportálni. A mursai formatál azt a törvényszerű törekvést bizonyítja, hogy a műhelyt és a piacot egymáshoz közelebb akarták hozni. — A Sisciaműhely készítményeit csak Dél-Pannoniából és Moesiából ismerjük. Nagy Lajos, a műhely felismerője, hipotetikusán Sisciára gondolt, azonban más Száva-völgyi város is számításba jöhet.

Mindkét műhely megközelítőleg a 2. század közepe utáni évtizedekben működött, tehát amikor a nagy nyugati sigillata-műhelyek termékei (Lezoux, Rheinzabern és Westerndorf, hogy csak a legfontosabbakat említsük) — a pannoniai piacon csaknem monopolhelyzetben voltak. A helyi műhelyek a nyugati importárut nem tudták kiszorítani a piacról, az Al-Duna mentén azonban versenyképesek voltak, mivel kisebb szállítási költségekkel számolhattak, mint a nyugati műhelyek. Végezetül az is figyelemre méltó, hogy a helyi termelés a pannoniai igényeket nem tudta kielégíteni, noha Pacatus meglehetősen jól sikerült és jó mázzal készült árut kínált. Nem kerülhetjük el azt a következtetést, hogy a nyugati és a pannoniai sigillaták között fennálló árkülönbség nem volt olyan jelentős, hogy a helyi termelés a nyugati áruhoz nem jutó széles tömegek igényeit

ki tudta volna elégíteni. A helyi termelés csak abban az esetben tudta az importot kiszorítani, ha képes volt hasonló minőségű árut előállítani, vagy ha árai lényegesen kedvezőbbek voltak, mint az importáruké. Hogy Pacatus nem tudott elég olcsón termelni, műhelyének meglehetősen gyors hanyatlása is mutatja. Valószínűleg a moesia-i piacot sem sikerült megszereznie; Marcus alatt az Aquincumtól keletre elterülő műhely már csak házi kerámiát és terrakottát állított elő.

A helyi ipari termelés egyrészt a késő vaskori hagyományokon alapuló és az import utánzására csak fokozatosan áttérő készítményekből, másrészt a behozott áruk közvetlen utánzataiból állt, amelyek fokozatosan feleslegessé tették az importot. A helyi formák ezért az egyre halványuló késő vaskori hagyományokra és az import formáira nyúlnak vissza; a pannoniai termelés sajátosságait ez a két összetevő hozta létre. A nem késővaskori formák közül azok voltak a meghatározók, amelyek vagy import révén, vagy idegen mesterek áttelepülésével valamely kritikus időpontban kerültek a provinciába. Ilyen kritikus időpont az idegenek — katonák, polgárok — tömeges telepedése következtében többszörösére emelkedett kereslet időszaka volt. Ilyen időpont volt Nyugat-Pannoniában a deductiók és az északitáliai bevándorlás kora, Kelet-Pannoniában pedig a dunai erődláncolat létesítése a késő flaviusi — traianusi időben.

A mondottak a művészi tevékenységre is érvényesek, ha ez a kifejezés itt egyáltalán helyénvaló. Ahogy az egész ipari termelés jellemzésénél a kerámiára hivatkoztunk, úgy kell a művészetben a kőszobrászatnak, mindenekelőtt a sírkőplasztikának példaként szolgálnia. Az ipari termelés és a kőfaragás között csupán annyi a különbség, hogy a bennszülött lakosság a kőfaragásban, különösen a sírkőplasztikában helyi hagyományokkal nem rendelkezett. Nem meggyőzőek azok a próbálkozások, amelyek a korai kőfaragás néhány vonását a római kor előtti művészetre akarják visszavezetni.

Az ügyetlenségről és gyakorlatlanságról tanúskodó sírkő arra enged következtetni, hogy a bennszülött faragók vagy fafaragáshoz voltak szokva, vagy pedig semmiféle szobrászati munkában nem volt hagyományuk. A fafaragáshoz szokott, vagy egyáltalán nem iskolázott szobrászkéz elsősorban az asztrális szimbólumokkal díszített sírköveken jut kifejezésre. Az egész pannoniai kőfaragás a kritikus időpontokban megjelenő formákra vezethető vissza. Mivel síremlékek állítása is csak római ösztönzésre vált szokássá, a kőfaragásban — talán az asztrális szimbólumok kivételével — helyi vonások nem jelentkeznek. Az Észak-Itáliából származó első kőfaragók az Észak-Itáliában szokásos kompozíciós megoldásokat és ornamentikát vezették be. A bennszülöttek első sírköveiket a már működő városi műhelyekben rendelték meg. Amennyiben ezek a központok távol feküdtek, helybeli, eleinte valóban ügyetlen kőfaragókkal készítették el a városi sírkövek utánzatait. A bennszülött mesterek a Pannoniában már működő műhelyek készítményeit utánozták, aminek következtében érdekes és igen jellegzetes „vidéki” sírkőcsoportok jöttek létre, amelyek kompozíciójukban és ornamentikájukban a városi műhelyek készítményeihez közvetlenül kapcsolódnak. Ezeknek a csoportoknak az emlékei a flaviusi — traianusi időben a Lajta-vidéken, a késő flaviusi kortól Hadrianusig pedig Északkelet-Pannoniában gyakoriak.

A pannoniai kőfaragók ezért körülbelül Hadrianusig kettős „művészeti” tevékenységet fejtettek ki. A nagy központokban a kereslet által életrehívott műhelyek észak-itáliai hagyományok szerint és olyan kézművesekkel dolgoztak, akik vagy Észak-Itáliából települtek át, vagy észak-itáliai mesterek tanítványai voltak; a bennszülött kőfaragók bennszülöttek részére dolgoztak olyan területeken, ahova a „római” műhelyek nem tudtak szállítani. A különbség tehát nem abban van, hogy ki volt a megrendelő, hanem abban, hogy hol készítették a sírkövet. Hadrianustól kezdve fokozatosan nivellálódás kezdődött. Jobban iskolázott mesterek már minde-

nütt műhelyeket létesítettek, ahol kereslet mutatkozott, a bennszülött mesterek munkái pedig fokozatosan eltűntek. A kőfaragás „speciális pannoniai” vonásai ezért az észak-itáliai mesterek által bevezetett és utódjaik által felhasznált formák. A kezdeti formák és díszítőelemek mindvégig meghatározóak maradtak.

Minden város és terület sírkőplasztikájának leglényesebb vonása, hogy a kezdetben kapott ösztönzések végig döntőnek bizonyultak; a helyi specialitások csupán bizonyos, semmi esetre sem eredeti vonások mennyiségi túlsúlyából adódtak. Így a dél- és nyugat-pannoniai tympanonos sírköveken a képmező alárendelt szerepet játszik vagy hiányzik, és csak ritkán tartalmaz portréábrázolást. Az összbenyomás uralkodó eleme maga a kompozíció, amely legtöbbször oszlopokon vagy féloszlopokon nyugvó tympanon volt. Észak-Pannoniában ugyancsak kizárólag a tympanonos sztélét találjuk, amelyen azonban a portré-mellképekkel díszített képmező az uralkodó elem.

A kőfaragók készítményeit csak ritkán tekinthetjük műalkotásoknak. A legtöbb sírkő sorozatgyártmány, mint pl. a collegiumok számára készített aquincumi koszorús sztélék a 2. század első feléből, amelyeket a környék bennszülött kőfaragói is utánoztak. Csak Savaria esetében fedezhetünk fel bizonyos művészi kvalitást. Abban az esetben, ha egy város polgárai valóban művészi alkotást akartak készíttetni, idegen művészt hozattak. A 2. század közepe tájékán állították Savaria és Scarbantia capitoliumi triászának szobrait. A készítő művészek valószínűleg észak-itáliai szobrászok voltak. A szobrok importált kőből készültek.

10. A KULTUSZOK ÉS AZ ÓSLAKOSSÁG

A capitolium megépítését két nyugat-pannoniai városban nemcsak a virágzás és jólét jelének, hanem szimbólumának is kell tekintenünk. Ez a kor volt az amphithe-

atrumok megépítésének vagy kőbe építésének is a kora; ekkor épült ki a kőerődökből álló limes-rendszer; nemrégén alapította Hadrianus a pannoniai városok többségét stb. Azt mondhatjuk, hogy a provinciát a városi arisztokrácia „késznek” és rómainak tekintette a 2. század közepén. Az érettség és beteljesedés érzésének ez a ritka pillanata birodalmi méretekben is kifejezésre jutott: a kor írói szívesen hangsúlyozták az általános békét és biztonságot, amelyet a világ Rómának köszönhetett.

Savaria és Scarbantia capitoliuma vallástörténetileg is jelentős. A nyugat-európai provinciákkal ellentétben, ahol a bennszülött lakosság kultuszhelyeit nagy gallo-római és britannorómai szentélyekké építették ki, Pannoniában a legnagyobb szentélyeket a hivatalos római isteneknek állították, és ennek megfelelően alig ismerünk olyan istenséget, amelynek helyi neve vagy legalább helyi mellékneve lett volna, vagy bizonyos helyi vonásokat mutatott volna. Az 1. és 2. századi emlékek alapján kirajzolódó pannoniai vallás színtelenül római. Némi szint csak a nyugat-pannoniai, különösen savariai municipális arisztokrácia által tisztelt egyiptomi istenek kultusza jelent, amely aquileiai közvetítéssel került ide. A Traianus és Hadrianus alatt keleten harcoló legiók korán magukkal hozták Iuppiter Dolichenus tiszteletét is; legkorábbi európai emléke egy carnuntumi felirat. A Mithras-kultusz ugyancsak korán jelent meg Carnuntumban. Pannonia legkorábbi Mithraeumát Pius korára keltezik: ezt a Mithras-gyülekezetet a poetoviói vámtisztviselők hozták létre. A katonaság és a közigazgatás egyben vallástörténeti folyamatok tényezője is volt.

A bennszülött lakosság vallási képzetei sem római, sem saját helyi formában nem jutnak kifejezésre. Az emonai Aecorna (vagy Aequorna) istennőn kívül sem helyi istenséget, sem helyi kultuszt nem ismerünk. Ez ugyancsak a pannoniai romanizáció egyik jellemző vonása, okait azonban nehéz meghatározunk. Elsősorban a minden vallásban meglevő konzervativizmusra kell

utalnunk, amely a kultusz megnyilvánulásaiban is a régi szokások megtartását parancsolja. A bennszülöttek nem állítottak isteneiknek oltárokat — ha az „isten” szó itt egyáltalán helyénvaló —, de a bennszülöttek által a római isteneknek állított oltárok is igen ritkák; az ilyen oltárok többnyire hivatalos votumok: városi tisztségviselők és katonatisztek oltárai. A bennszülött lakosság tehát kevés érdeklődést tanúsított a hódítók vallása iránt, aminek következtében a helyi isteneket nem azonosították a klasszikus pantheon isteneivel. Ezt az azonosítást, az „interpretatio Romana”-t az idegenek kezdeményezték, akiknek azonban kevésbé állt érdekében, hogy a helyi vallási képzetekkel megismerkedjenek. Amikor egy kereskedő, egy katonatiszt vagy a birodalmi kormányzat egy helyi képviselője oltárt állított Savusnak, Danuviusnak vagy más „istennek”, voltaképp nem tett mást, mint elismerte a számára ismeretlen és idegen helyi istenségek hatalmát, azt az isteni erőt, amelyet a legtöbbször mégis csak a genius loci névvel tiszteltek, de név szerint nem neveztek meg.

Pannonia tudományos szintű kutatását a pesti egyetem két régészprofesszorának, Schönvisner Istvánnak (1738–1818) és utódjának, Katancsics M. Péternek (1750–1825) munkásságától számítjuk, nem feledkezhetünk meg azonban az őket megelőző évszázadok szorgalmas kutatóiról, Laziusról, Marsigliáról, Valvasorról; Verancsicsról és másokról sem. Az ő tudós figyelmüknek köszönhetjük, hogy sok, azóta elpusztult vagy elkallódott római emlék forrásanyagunk szerves részét alkotja.

A nagy múltra visszatekintő kutatás hatalmas irodalmából itt még a legfontosabbakat sem tudjuk felsorolni méltatlan mellőzések nélkül. Mégis említenünk kell azokat a magyar nyelvű összefoglalásokat, amelyek a tárgykör szempontjából e kis könyv elődeinek tekinthetők; a bennük való lapozgatás tanulságos abból a szempontból is, hogy hogyan fejlődött tudomány-szakunk biztos ismeretekben, gazdagodott szempontjaiban és finomodott módszereiben:

FRÖHLICH RÓBERT: Magyarország területe a római hódítás előtt és KUZSINSZKY BALINT: Pannonia és Dacia. Mindkettő a Szilágyi Sándor-féle tízkötetes „Magyar Nemzet Története” I. kötetében (Bp. 1895). ALFÖLDI ANDRÁS: Magyarország népei és a római birodalom (Bp. 1934). ALFÖLDI A.—NAGY L.—NAGY T.—SZILÁGYI J.: Budapest Története I. Budapest az Ókorban (Bp. 1942).

Kutatási segédeszköz a Pauly–Wissowa-féle Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft „Pannonia” című szava (Supplementband IX., Stuttgart 1962, 516–776) és „Pannonia-Forschung” címen megjelent három kiadás (Eirene 4, 1965, 133 skk., Acta Archaeologica 21, 1969, 340 skk., 25, 1973, 375 skk.). A régebbi, de a mainál gyakran nem kevésbé fontos irodalmat még az alábbi új munkákban idézik bőségesen (ez a felsorolás felment minket attól, hogy terjedelmes bibliográfiát adjunk):

BARKÓCZI L.—ERDÉLYI G.—FÜLEP F.—PÓCZY K.—R. ALFÖLDI M.—RADNÓTI A. és mások: Intercisa I–II. (Bp. 1954–1957.)

E. SWOBODA: Carnuntum. Seine Geschichte und seine Denkmäler. (4. kiadás, Graz—Köln 1964.)

NAGY T.: Buda régészeti emlékei. Bp. Műemlékei II. Szerk. Horler M. (Bp. 1962.)

J. DOBIÁŠ: Dějiny československého územi na vystoupením slovanů (Praha 1964).

T. KOLNIK: Prehľad a stáv badania v dobe rimske. Slovenska Archeológia 19(1971)499 skk.

J. FITZ: Les Syriens à Intercisa (Bruxelles 1972).

A könnyebb tájékozódás elősegítése céljából felsoroljuk még a nagyobb pannoniai városokról vagy feltárásokról, továbbá a fontosabb gyűjteményekről szóló könnyebben hozzáférhető könyveket.

Aquincum:

SZILÁGYI J.: Aquincum (Bp. 1956). NAGY T.—ÜRÖGDI Gy.: Vezető az aquincumi rommezőn és múzeumban (Bp. 1963).

NÉMETH M.: Vezető az Aquincumi Múzeum kőtárában (Bp. 1971). WELLNER I.: Az aquincumi Hercules-villa (Bp. é. n.).

Sz. PÓCZY K.: Aquincum (Bp. 1973).

Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum:

Vezető a Magyarország Népeinek Története a Honfoglalás Koráig c. kiállításához (Bp. 1962).

Carnuntum:

E. SWOBODA: Carnuntum (lásd fent).

Gorsium:

FITZ J.: Gorsium (Székesfehérvár 1970), és Gorsium (Bp. 1973).

Savaria:

BALLA L.—KÁDÁR Z.: Savaria (Bp. 1958). SZENTLÉLEKY T.: A szombathelyi Isis-szentély (Bp. 1965). BALLA L.—BUO CZ T.—KÁDÁR Z.—MÓCSY A.—SZENTLÉLEKY T.: Die römischen Steindenkmäler von Savaria (Bp. 1971).

Scarbantia:

Sz. PÓCZY K.: Sopron római emlékei (Bp. 1965).

Sopianae:

FÜLEP F.: Pécs rómaikori emlékei (Bp. 1964).

Veszprém:

B. THOMAS E.—SZENTLÉLEKY T.: Vezető a veszprémi Bako-nyai Múzeum régészeti kiállításában (Bp. 1959), v. ö. B. THOMAS E.: Pannoniáról (Veszprém 1970 — a tihanyi múzeum kiállításáról).

Vindobona:

A. NEUMANN: Vindobona. Die römische Vergangenheit Wiens (Wien—Köln—Graz 1972).

I. FEJEZET

1. A görögök ismereteit a Duna-vidékről BORZSÁK I. könyve tárgyalja: Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken (Bp. 1936). Az archaikus görög kereskedelemről SZILÁGYI J. Gy.: Antik Tanulmányok 13(1966) 102 skk. A szigünnákról HARMATTA J.: Archaeologiai Értesítő 94(1967)133 skk. A thrákokról összefoglalóan I. I. RUSSU: Die Sprache der Thrako-Daker (Bucuresti 1969), az illirekről legutóbb I. I. RUSSU: Illirii (Bucuresti 1969) és F. VON LOCHNER-HÜTTENBACH: Das Altertum 16 (1970) 216 skk. E fejezetben nagyrészt az Acta Antiqua 14 (1966) 387 skk. megjelent tanulmányunkra támaszkodunk, amihez lásd még F. PAPAZOGLU: Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba (Sarajevo 1969) az írott források hiánytalan összeállításával.

2. Az előzőekben felsoroltakon kívül SZABÓ M.: A kelták nyomában Magyarországon (Bp. 1971), továbbá két konferencia gazdag anyaga: Archeologické Rozhledy 23(1971)261—604, Acta Archaeologica 24(1972)349—397.

3. Az előbbieken kívül P. PETRU: Die Hausurnen der Latobiker (Ljubljana 1971).

4. A dákok magyarországi leleteiről legutóbb VISY Zs.: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1970, 5 skk. A dákok történetéről szóló legújabb munka H. DAICOVICIU könyve (Bucuresti 1972). A román kutatás nagyszámú tanulmánya közül kiemelendő C. DAICOVICIU: Dacica (Cluj 1970). A szlovákiai dák hatásról a 2. ponthoz idézettekén kívül M. LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ: Slovenská Archeológia 17(1969) 459 skk.

5. Az eddigieken kívül H. SCHMITTHENNER könyve Octavianusról (München 1973); Crassusról MÓCSY A.: *Historia* 15(1966)511 skk.

6. Az ún. barbár pénzverés máig legjobb összefoglalása K. PINK: *Die Münzprägung der Ostkelten* (Bp. 1939), vö. ugyane szerző két kiadásban megjelent bevezetését: *Einführung in die keltische Numismatik* (Wien 1950). A görög és korai római pénz balkáni és Duna vidéki elterjedéséről alapvető B. MITREA: *Ephemeris Dacoromana* 10(1945), az illir rabszolgákról J. ŠAŠEL: *Atti del III. Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina* (Roma 1959)143 skk. A nauportusi telepről J. ŠAŠEL: *Emona* címszó a *Pauly-Wissowa Realencyclopädie XI. pótkötetében*. A Salona-Sirmium útépitéséről ALFÖLDY G.: *Acta Archaeologica* 16(1964)247 skk.

II. FEJEZET

1. A magdalensbergi ásatásokról R. EGGER *Führer durch die Ausgrabungen und im Museum auf dem Magdalensberg* (Klagenfurt, számos kiadásban) és *Die Stadt auf dem Magdalensberg, ein Grosshandelsplatz* (Wien 1961). Róma adriai és keletalpesi politikájáról H. VETTERS: *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes* 46(1961–63)201 skk. és J. J. WILKES: *Dalmatia* (London 1969). Moesia kezdeteiről legutóbb MÓCSY A.: *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior* (Bp. 1970)47 skk. A keletalpesi törzsek szerepéről a korai kereskedelemben J. ŠAŠEL: *Corolla memoriae E. Swoboda dicata* (Graz 1966)198 skk.

2. Az itt tárgyalt eseményeket a kutatás lényegében egybehangzóan ítéli meg, a bőséges irodalmat a fent idézett munkákban találni meg. Azokon kívül MÓCSY A.: *Acta Archaeologica* 23(1971)41 skk. és J. HARMATTA: *Studies in the History and Language of the Sarmatians* (Szeged, 1970).

3. A felkelést legutóbb J. J. WILKES (lásd 1. pont) könyvében 69 skk. tárgyalta. *Dasmenus feltételezett makedoniai támadásáról* MÓCSY A.: *Gesellschaft und Romanisation* (1. itt 1. pont)48, 13. j. *A cohorts Breucorumról* legutóbb H. J. E. BOGAERS: *Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek* 19(1969)27 skk.

4. A legiók lázadásának okairól és Emona alapításáról J. ŠAŠEL: *Historia* 19(1970)122 skk. *Vannius királyságáról* legutóbb KOLNIK fent idézett munkája 553 sk. *Tampius Flavianusról* MÓCSY A.: *Archaeologiai Értesítő* 93(1966)203 skk.

5. A carnuntumi tábor megépítéséről legutóbb C. M. WELLS: *The German Policy of Augustus* (Oxford 1972) 159. A Dunáról mint vízi útról E. SWOBODA: *Forschungen am Obermösischen Limes* (Wien 1939). Adony táborairól L. BARKÓCZI—É. B. BÓNIS: *Acta Archaeologica* 4(1954)129 skk., a táci táborokról J. FITZ: *Acta Archaeologica* 24(1972)3 skk. A korai megszállás kérdéseiről D. GABLER: *Acta Arch.* 23(1971)83 skk. és MÓCSY uo. 41 skk.

III. FEJEZET

1. A civitasok nagyjábóli helyét illetően az újabb kutatásban nincsen lényegbevágó nézetkülönbség. Az Arabiates „törzs” helyéről MÓCSY A.: *Acta Archaeologica* 21(1969)348. A bulgáriai azalus-sírkövet közölte B. GEROV: *Acta Antiqua* 15(1967)91 skk. Az eraviszkusok denárveréséről legutóbb B. BÓNIS É.: *Die späteltische Siedlung Gellérthegy—Tabán* (Bp. 1969)225 skk. A Pannoniába telepített barbaricum csoportok régészeti problémáiról legutóbb K. HOREDZ: *Archaeologia Austriaca* 45(1969) 53 skk.

2. Az őslakosság kelta névadásáról SZABÓ M.: *Antik Tanulmányok* 10(1963)220 skk és *Archaeologiai Értesítő* 91(1964)165 skk., vö. R. KATIČIĆ: *Arheološki Vestnik* 17(1966)145 skk. Az illir(pannon) névadásról KATIČIĆ több munkája, különösen *Symposium sur la délimitation territoriale des Illyriens* (Sarajevo 1964) c. kötetben. A lingua Pannonicáról MÓCSY A.: *Symposium sur les Illyriens à l'époque antique* (Sarajevo 1966). Az asztrális szimbólumokról NAGY L.: *Laureae Aquincenses II.* (Bp. 1942)232 skk. A nő viselet alapos, de nem hiánytalan feldolgozása J. GARBSCH: *Die norisch-pannonische Frauentracht* (München 1965), vö. FITZ J.: *Gnomon* 37(1965)619 skk.

3. A civitas peregrinákról legutóbb A. MÓCSY: *Folia Archaeologica* 21(1970)59 skk., és itt az V. fejezet 4. pontjához idézett irodalom.

4. A korai bevándorlók feliratait lásd MÓCSY A.: *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen* (Bp. 1959) feliratkatalógusában. Az itáliai importtárgyak elterjedéséről GABLER fent idézett (II. fej. 5.) tanulmányán kívül I. MIKL-CURK: *Arheološki Vestnik* 19(1968)307 és B. VIKIĆ-BELANČIĆ: uo. 509. A markomannokhoz irányuló római exportról J. WIELOWIEJSKI: *Kontakty Noricum i Pannonii z ludami polnocnymi* (Wrocław — Kraków 1970)32 skk. Gellérthegy és Tabán késő-kelta telepeiről BÓNIS idézett (1. pont) könyvének kívül MÓCSY A.: *Antik Tanulmányok* 15(1968) 275 skk., az oppidumokról általában az I. fej. 2. pontjához idézett tanulmányok.

5. Emonáról minden lényeges megtalálható J. ŠAŠEL idézett Emona-címszavában (I. fej. 6.), Savariá dedukciójához IFJ. ALFÖLDI A.: *Archaeologiai Értesítő* 1943, 71 skk., a vízvezetékéről TÜRB E.: uo. 80(1953)130 skk., a város utcahálózatáról TÓTH E.: uo. 98(1971)143 skk., a centuriatio nyomairól MÓCSY A.: uo. 92(1965)27 skk. Az italikus családok feliratait I. MÓCSY A.: *Bevölkerung von Pannonien* (I. előző pontban).

IV. FEJEZET

1. Vespasianus új határpolitikájáról TÓTH E.—VÉKONY G.: *Acta Archaeologica* 22(1970)skk. A Szerémség átszateléséről pl. R. SYME: *Arheološki Vestnik* 19(1968)103.

2. A legiók történetét az I. sz. végén utoljára ALFÖLDY G. tárgyalta: *Acta Archaeologica* 11(1959)132 skk. Vindobona táboráról NEUMANN: *Vindobona* (fent idéztük), Brigetioról BARKÓCZI L.: *Brigetio* (Bp. 1944—1951). Lásd még a II. fej. 5., és e fejezet 5. pontjához idézettek.

3. E. SWOBODA (később módosított) véleménye: *Carnuntum-Jahrbuch* 1959(1960)29. A csehszlovákiai „római” épületekről T. KOLNIK: *Limes Romanus-Konferenz Nitra 1957* (Bratislava 1959)27 skk. Pannonia kettéosztásáról és a helytartókról DOBÓ Á.: *Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien* (Bp. 1968), legutóbb FITZ J.: *Alba Regia* 11(1971)145 skk.

4. A jazigok terjeszkedéséről a Tiszán túl MÓCSY A.: *Acta Archaeologica* 4(1954)124 skk., a dák leletekről VISY Zs.: *A Móra F. Múzeum Évkönyve* 1970, 3 skk. Traianus jazig háborújáról BALLA L.: *Acta Classica* 5(1969)111 skk., Hadrianus jazig háborújáról C. és H. DAICOVICIU: *Acts of the 5th International Congress of Greek and Latin Epigraphy Cambridge 1967*(Oxford 1971)347, vö. a legio IIII. Flavia daciai táboráról D. PROTASE: *Acta Musei Napocensis* 4(1967)47 skk. A germán háborúkról R. GÖBL: *Rheinisches Museum* 104(1961)70 skk., BALLA L.: *Acta Classica* 1(1965)44 skk. A szegedi állomás emlékeiről LAKATOS P.: *Antik Tanulmányok* 12(1965)91 skk. Az éremkincsek záródási és elrejtési idejére idézett példa R. GÖBL: *Zwei römische Münzhorte, Illmitz und Apetlon* (Eisenstadt 1967).

5. Újabb limeskutatásokról számol be GABLER D.: *Arrabona* 8(1966)67 skk., B. VÁGÓ E.: *Alba Regia* 11(1971)109 skk. Traianus csatornájáról P. PETROVIĆ: *Archaeologia Jugoslavica* 9(1968)83 skk. Leányvár táboráról B. SWOBODA: *Slovenska Archeologia* 10(1962)422 skk. A kisebb ellenerődökről pl. MÓCSY A.: *Folia Archaeologica* 10(1958)96 skk. és NAGY T.: *Acta Antiqua* 6(1958)

429. A mérföldkövekről legutóbb E. WEBER: *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts* 49(1968—1971)121 skk. Az aquincumi helytartói palotáról legutóbb WELLNER I.: *Archaeologiai Értesítő* 97(1970)116 skk és SZILÁGYI J. uo. 98 (1971)53 skk. A hódító politika feladásáról és annak következményeiről MÓCSY A.: *Antik Tanulm.* 9(1962)191 skk.

V. FEJEZET

1. A tárgyalt városok közül csak Sirmiumról van újabb feldolgozás: Sirmium I—II. (Beograd 1971).

2. Az itáliai importról és a nyugati termékek felülkerekedéséről a III. fej. 4. pontjához idézettekén kívül GABLER D.: *Arrabona* 6(1964)5 skk. és 9(1967)21 skk., *Archaeologiai Értesítő* 91(1964)94 skk. A mécsesekről SZENTLÉLEKY T.: *Budapest Régiségei* 19(1959)167 skk. Baláca alaprajza: Veszprém Megye Régészeti Topográfiája 2(1969)149. A cerszegtomaji edényt SZÁNTÓ I. közölte: *Archaeologiai Értesítő* 80(1953)56. Az aquincumi sírkőplasztikáról NAGY T.: *Budapest Régiségei* 22(1971)103 skk., a canabaekről MÓCSY A.: *Acta Archaeologica* 3(1953)179 skk. és a 4. ponthoz idézett irodalom.

3. A civitasokról lásd a III. fej. 3. és e fejezet 4. pontjához idézett irodalmat. A parndorfi villáról B. ŠARIA: *Barb-Festschrift* (Eisenstadt 1966) 252 skk.

4. Hadrianus látogatásáról (azt 123-ra téve) és a hadrianusi városalapításokról F. GRELLE: *L'autonomia cittadina fra Traiano e Adriano* (Napoli 1972). A látogatás idézett feliratos emlékei CIL III 3676 és Intercisa I., 294 sz. A katonai territóriumokról MÓCSY A.: *Acta Antiqua* 20(1974) 133 skk. Aquincum municipium Hadrianus előtti településtörténetéről NAGY T.: *Acta Archaeologica* 23(1971)59 skk. Az újabban ismertté vált hadrianusi municipiumokról ALFÖLDY G.: *Epigraphica* 26(1965) 95 skk. S. DUŠANIĆ: *Archaeologia Jugoslavica* 8(1967)67 skk. A civitas Eraviscorum és Aquincum viszonyát másképp látja FITZ J.: *Acta Archaeologica* 23(1971)47 skk., vö. MÓCSY A.: *Folia Archaeologica* 21(1970)59 skk.

5. A III. fej. 2. pontjához idézett irodalmon kívül a tumulusokról S. PAHIČ: *Nov seznam noriško-pannonskih gomil* (Ljubljana 1972). A kocsitemetkezésekről nincsen korszerű feldolgozás.

6. A sorozás kérdéseit illetően a kutatásban nincsenek alapvető nézetkülönbségek. A két alapvető munka G. FORNI: *Il reclutamento delle legioni* (Roma 1951) és K. KRAFT: *Zur Rek-*

rutierung der Alen und Kohorten (Bern 1951). Revízióra szorul azonban a katonák — különösen a legionáriusok — eredetmegjelölése, amely véleményünk szerint a jog szerinti, nem pedig a tényleges eredetet (születési helyet) jelöli.

7. Aquincum leírásában csak részben lehattünk figyelemmel a most folyó újabb kutatásokra, amelyek egyes épületek rendeltetését és korát illetően számos új felismerésre vezetnek. Az aquaeductus forrásairól Sz. Póczy K.: *Archaeologiai Értesítő* 99(1972)15 skk. A legújabb carnuntumi ásatások lényegében közöletlenek, a „palotarom” fürdőként való meghatározását H. Stiglitz szóbeli közléséből veszem. Scarbantiáról legutóbb Sz. Póczy K.: *Acta Archaeologica* 23(1971)93 skk.

8. A pannoniai villák nagy részét (a villa fogalmát pontatlanul értelmézve) B. THOMAS E. gyűjtötte össze: *Römische Villen in Pannonien* (Bp. 1964). Újabb kora császárkori villa pl. G. LANGMANN: *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts* 48(1966—67)18 skk. A pannoniai villák értékelését I. BIRÓ M.: *Acta Archaeologica* 26(1974) 23 skk. A gellérthegyi házát BÓNIS fent (III. fejr. 1.) idézett könyvében találjuk, hasonló szlovákiai házak T. KOLNIK: *Slovenska Archaeologia* 19(1971)507. A halimbai házak közlése TÖRÖK Gy.: *Folia Archaeologica* 13(1961) 63 skk. Gorsiumról FITZ J.: *Acta Archaeologica* 24(1972)3 skk. Az ászári kincs összes darabját csak az első közlés adja: HAMPEL J.: *Archaeologiai Értesítő* 5(1885)24 skk. A kőépítkezés hiányáról SÁGI K.—BAKAY K.: *Építés és Építéstudomány* 2(1971)405.

9. A helyi fazekasiparról a részletesebb ásatási anyagközlések szólnak. A pecsételt árurol legutóbb F. PETRES É.: *Folia Archaeologica* 17(1965)96 skk. és B. VIKIĆ-BELANČIĆ: *Starinar* IV/13—14(1965)97 skk. Pacatusról legutóbb Sz. Póczy K.: *Acta Archaeologica* 7(1956)102 skk., az ún. sisciai műhelyről B. RUTKOWSKI: *Archaeologia* 19(Warszawa, 1968)145 skk. A pannoniai művészet korszerű feldolgozása hiányzik, a legfontosabb kőemlékcsoportok azonban hozzáférhetők a *Corpus Signorum Imperii Romani* ausztriai köteteiben, GABLER D. két katalógusában: *Arrabona* 10(1968) és 11(1969), valamint az általános bibliográfiában idézett munkákban; *Brigetio kövei* BARKÓCZI L.: *Brigetio* (Bp. 1944—1951).

10. Savaria capitolumáról legutóbb (túlzó kritikával) TÓTH E.: *Archaeologiai Értesítő* 98(1971)143 skk. Az egyiptomi kultuszokról legutóbb P. SELEM: *Godišnjak IX, Centar za balkanološka ispitivanja* 7(Sarajevo 1972)5 skk. és BALLA L.: *Studia Ethnographica et Folkloristica in honorem B. Gunda* (Debrecen 1971)469 skk. Mithras kultuszának kezdeteiről E. WILL: *Adriatica. Miscellanea G. Novak oblata* (Zagreb 1970)633 skk.

MAGYARÁZÓ SZÓJEGYZÉK*

Aco-pohár — Vékony falú, sűrű domború díszítéssel ellátott agyagpohár. Észak-Itáliában gyártotta Augustus korában Aco fazekas, de valamivel későbbi időben több más mester is utánozta.

aedilis — A városi gazdálkodás, közrend, közellátás és közszolgáltatások vezetéséért felelős tisztségviselő, akit egy-éves időtartamra választottak többnyire a quaestorságot már betöltött decuriók közül.

ala — Auxiliáris lovasszázad 500 vagy 1000 főnyi legénységgel. Parancsnoka lovagrendű praefectus, alegységei a turmák, amelyek élén decurio állt.

alae — A klasszikus római házban a tablinumtól balra és jobbra nyíló, az atriummal összefüggő helyiségek.

amphitheatrum — A félkör alakú színház megkettőzéséből kialakult nyitott körszínház lejtős nézőtérrel és ovális porondal.

ara Augusti provinciae — A császárkultusz tartományi főszentélye, a concilium provinciae gyűléseinek színhelye.

atrium — A klasszikus római ház középső, közepén fedetlen térsége, amely körül négy oldalon csoportosultak a ház helyiségei.

attributio — Autonóm közösségnek egy másik, többnyire magasabb rangú közösség igazgatása alá való rendelése.

auxilia — A római hadsereg „segédszázadai”, amelyekben a legiókkal ellentétben peregrinusok is szolgálhattak. Az auxiliáris katona 25 évi szolgálat után kapott polgárjogot (diploma). Lásd még ala, cohors.

burgus — Vitatott (görög vagy germán) eredetű szó: kis őrhely, őrtorony.

canabae — „Barakkok”, „bódék”. A legiók táborai mellett, kato-

* Álló betűkkel különböztettük meg azokat a latin vagy görög kifejezéseket, amelyeket ma használatos értelmükben az újabb kor alkotott.

nai territoriumon létrejött polgári település, lakói kereskedők, iparosok és a katonák családjai.

capitolium — Róma város legfőbb hivatalos kultuszának, a Iuppiter-Iuno-Minerva istenhármasnak szentélye a hasonló nevű dombon. A capitoliumi istenhármas szentélyeit más városokban is így nevezzük; ezek többnyire a forumon álltak.

castellum — A castrum kicsinyítő képzővel. Castellum és castrum között valószínűleg nem volt pontosan körülírt lényegi különbség.

castrum — Tulajdonképpen castra (csak többes számban használt szó): a római csapatok menettábora, később általában tábor, erődítmény. Az állandó tábor pontos elnevezése hiberna = „téli tábor”. A római táborok a katonai tudományban (disciplina) előírt szabályok szerint épültek. A négyszögű alaprajz két derékszögben találkozó főtengelelyhez igazodik. A rendszerint hosszabb tengely irányult az ellenség felé, a rövidebb tengely a tábort egy ellenség felé néző kisebb (praetentura) és egy hátsó, nagyobb (retentura) részre osztotta. A két főtengelely egyben a tábor fő utcáit alkotta; a metszésponttól (groma) az ellenség felé menő utca a via praetoria, ennek folytatása a retenturában a via decumana. A rövidebb keresztutca a via principalis. A tábor négy kapuját a rajtuk kivezető utcákról nevezték el (porta praetoria, p. decumana, p. principalis sinistra illetve dextra). A groma-pont mögött, a retenturában volt a tábori szentély és gyülekezőhely (principia). A tábor négyszögét kezdetben árokból (fossa) és palánkos sáncból (vallum) álló védmű vette körül. A táborhelyek állandósulása után a palánk helyére kőfal került.

centuriatio — A föld centuriákra való osztáson alapuló felmérése, tágabb értelemben minden kataszteri felmérés. A római gromatikai tudomány előírásai szerint való felmérés óriási földterületek derékszöghálózatos beosztását jelentette. A nyílegyenes, gyakran többszáz km hosszú, egymástól egyenlő távolságra levő mezsgyék (limesek) nyomaikat katonai térképek és légifelvételek segítségével ma is megállapíthatjuk.

centurio — Gyalogos csapat alegységének tisztje. A szó szerinti fordítás („százados”) félrevezető, mert a centuriók rendjében nagy rangkülönbségek voltak, l. legio.

civitas — „Polgárjog”, „polgárság”, „polgárok közössége”. Utóbbi jelentése szerint előbb a peregrinusokból álló közösségek, a késő antik időkben minden önkormányzattal rendelkező közösség gyűjtőneve.

classis — Flottaegység. A provinciánként vagy folyami határszakaszokként tagolt flottákon kívül Itália két nagy hadi-

kikötőjében horgonyzott az előkelőbb ravennai és misenumi flotta. A flottaparancsnokok lovagrendű praefectusok.

cognomen — lásd *nomen*.

cohors — Auxiliáris gyalogos csapat 500 vagy 1000 főnyi legénységgel, parancsnoka lovagrendi praefectus vagy tribunus. Alegysége a *centuria*, tisztje a *centurio*. A részben lovas alegységekből álló *cohors* jelzője az *equitata*.

colonia — Telepítéssel alapított város, amely eredetileg nem rendelkezett önkormányzattal, mert Róma város részének tekintették. A császárkorban már mindenben megegyezett a municipiumok igazgatásával. A deductiók megszűnése után a coloniákat előkelőbb, magasabb rangú közösségeknek tekintették és ezért egyes municipiumoknak kitüntetésként *colonia*-címet adtak.

colonus — A *colonia* teljes jogu polgára. Másik jelentése „bérlő”.

concilium provinciae — A tartományi önkormányzat legfelsőbb szerve, amely az *ara Augusti provinciae* szentélyénél ülésezett. A provincia közösségeinek küldötteiből álló gyűlés élén a tartományi császárkultusz főpapja, a *sacerdos* állt. A városi arisztokrácia (*decuriok*) karrierjének legmagasabb foka a *sacerdos* tisztsége, amelyet többnyire *duumvir quinquennalisok* töltöttek be. A *concilium*nak jogában állt az eltávozott helytartó ellen kifogást emelni.

consul — Eredetileg a római köztársaság legmagasabb tisztsége, a császárkorban azonban már inkább csak üres cím, amelyet a szenátorok hivatali pályafutásuk során rövidebb ideig viseltek. Az évkezdő két *consul*ról (*ordinariusok*) nevezték el az évet, az év közben őket felváltó *consulok* voltak a *suffectusok*. A szenátorok hivatali pályafutásának állomásait a régi köztársaság vezető tisztségeinek címként való betöltéséhez kötötték. Jelentősebb helytartóságot csak *consulok* (*consularisok*), kisebb helytartóságokat vagy *legiók* parancsnokságait (*legatus legionis*) csak *praetorok* (*praetoriusok*) nyerhettek el.

curator — Sokféle feladatkörre alkalmazott kifejezés („gondnok”, „gondozó”). Szenátori rangúak voltak a legfontosabb itáliai utak *curatorai*, a Tiberis partvédelmének irányítója stb. Római polgárok *municipális* önkormányzat nélkül tömörült csoportjainak élén is *curatorok* álltak.

decurio — Coloniák és municipiumok (néha *civitasok*) tanácsának tagja. A tanácstagság választással vagy felvétellel történt, de vagyoni *censushoz* volt kötve. A *decuriok* testülete az *ordo*. Tagjai közül évente választották a városi igazgatás tisztségviselőit (*quaestor*, *aedilis*, *duumvir*).

deductio — Veteránok, régebben birtoktalan római polgárok földjuttatásos telepítése *coloniában*.

denár — A *denarius* („tíz as-t érő”) volt a római pénzrendszer

egyik számítási egysége és a leggyakoribb ezüstpénzcímlet. A császárkorban 1 denár = 4 sestertius = 16 as (utóbbi kettő bronzötvézet).

diploma — A katonai diplomának nevezett, két bronzlapra írt okmánykivonat tanúsította, hogy tulajdonosa auxiliáris katonaként elnyerte a római polgárjogot, és peregrinus jogállású feleségétől született (később csak a születendő) gyermekei apjuk római polgárjogát örökölhették. A diplomákon fel vannak sorolva mindazok a csapatok, amelyekből elbocsájtás történt, meg van nevezve rajtuk a helytartó, a katoná és parancsnoka; rendkívül értékes forrásaik tehát a tartományok történetének.

duumvir — „Kétférfi”. Az aedilis tisztségét viseltek közül évente választott két-két decurio, a városok bíraskodási joggal felruházott vezetői. Minden ötödik évben a volt duumvirek közül quinquennalisokat választottak, akiknek dolga az új vagyoni census megállapítása volt.

fauces — A klasszikus római házban a tablinum mellett az atriumból a kertbe átvezető folyosó.

forum — A városok főtere, ahol a capitolium, az ordo gyűlésterme (curia), a gyűlések és bíraskodás csarnoka (basilica), valamint a város által szoborral megtisztelt személyek emlékművei álltak.

gentilicium — lásd nomen.

gromaticus — A földmérés (lásd centuriato) szakembere. Tankönyveikből és szakmunkáikból egy kötetnyi gyűjtemény maradt fenn.

horreum — Raktár, többnyire mezőgazdasági termények tárolására szolgáló több szintes, pilléres épület.

hypocaustum — A hypocaustis eljárásával fűtött helyiség. Az eljárás abból állt, hogy a téglavagy tűzálló kőoszlopokkal alátámasztott padozat alatti alacsony pincyszerű térben egy külső fűtőgödörből folyt a tüzelés. A huzatot a falakban elhelyezett csőtéglák (tubuli) biztosították. A felfűtés sokáig tartott, de a felmelegedett falak és a vastag padozat sokáig tartotta a meleget. Egyszerűbb változata volt a padozat alatti fűtőcsatorna.

impluvium — Az atrium fedetlen közepén levő sekély medence, amelyben az esővizet fogták fel.

incola — Az a lakos, akinek a lakhelye szerinti közösségben nem volt polgárjoga; pl. Aquincumban lakott, de Siscia colonusa volt. Incola volt egy római jogú közösség peregrinus lakója is.

insula — „Sziget”. Városi háztömb vagy nagyvárosi bérkaszárnya.

interpretatio Romana — „Római értelmezés”, „római fordítás”. Tacitus kifejezése (Germ. 43.) arra, hogy a barbárok egyes

isteneit a klasszikus istenvilág alakjaival való egyezés vagy rokonság miatt római névvel nevezték.

itinerarium — A császárkorból ránk maradt útikönyvek, amelyek az utakat az úti állomások és a köztük levő távolságok felsorolásával írják le.

latin jog — A római polgárjog és a peregrinus jogállás között átmenetet alkotó személyjogi helyzet. Voltak latin jogú coloniák és municipiumok. Egy latin jogú municipiumban a latin jogállású municepsek az ordo-ba való beválasztással váltak római polgárrá (*Latium maius* = „nagy latin jog”), vagy a decuriók is latin jogállásúak voltak, és csak valamely tisztség elnyerésével váltak római polgárrá (*Latium minus* = „kis latin jog”).

legatus — „Megbízott”, „követ”, „küldött”. A császárkorban minden fontos tartományi posztot elvben a császár tölt be, és ezért tényleges betöltőik csak a császár megbízottjai = *legatus Augusti*. A legiók parancsnokai a praetori rangú *legatus legionis*ok, egylegiós tartományok esetében ezek egyúttal a helytartók is. Több legió vagy fontosabb tartományok helytartói consuli rangú szenátorok mint *legatus Augusti*-k.

legio — A római hadsereg gerincét alkotó gyalogos egység. Mintegy 6000 főnyi legénysége római polgárokból állt. Al egységei: 10 cohors egyenként 6–6 centuriával és némi lovasság. A parancsnok a *legatus legionis*, a tisztek tribunosok és centuriók. A császárkorban a legiók száma 30 körül mozgott.

libertus — Felszabadított rabszolga. Volt gazdája (*patronus*) joghelyzetét örökölte és gentiliciumát viselte. A *patronus*-nak jövedelme egy részével adózott. A szakmát tanult rabszolgát érdemes volt felszabadítani, mert akkor szabad emberként űzhette iparát; sok *libertus patronus*ának üzleti megbízottja, képviselője volt.

limes — Eredetileg mezsgye, illetve a mezsgyén menő út. Az első császárok alatt még a határok felé vezető, gyakran két oldalról sáncárokkal védett utakat jelentette, és csak a II. sz.-ban vált a birodalom szárazföldi, tágabb értelemben folyami határainak (ripáinak) elnevezésévé.

macellum — Vásárcsarnok.

missio — Elbocsájtás a hadseregből; a teljes értékű elbocsájtás a *m. honesta*, idő előtti elbocsájtás a *m. causaria*, vagy a megbélyegzéssel járó *m. ignominiosa*. A *m. honesta*-val elbocsájtott legionárius földbirtokot (*m. agraria*) vagy pénzt (*m. nummaria*), az auxiliáris polgárjogot (l. diploma) kapott.

municeps — A municipium teljes jogú polgára.

municipium — Olyan önkormányzattal rendelkező közösség,

amelynek teljes jogú polgárai (municipes) latin vagy római polgárjoggal rendelkeznek. A coloniával ellentétben bármely peregrinus közösség megkaphatta ezt az eredetileg a coloniánál magasabb rangú önkormányzati formát, amelynek alapítása nem volt telepítéshez kötve.

nomen — A római polgárnak több neve volt. A legfontosabb a nemzetséghez vagy családhoz való tartozást jelző *nomen* (gentilicium), amely a mi család- vagy vezetéknevünknek felel meg (pl. Tullius). A *nomen* előtt álló *praenomen* eredetileg az egyén neve, később azonban a *nomen*ekhez kötődve nemzetségenként állandósul (Publius Cornelius-ok, Tiberius Claudius-ok stb.). Csak az i. sz. I. sz. második felében lesz általános a *cognomen* (pl. Cicero), amely átveszi az egyén nevének (a mai keresztnévének) szerepét. A teljes római névbe (pl. Marcus Tullius Cicero) beletartozott a *tribus* és az *apa praenomen*ének feltüntetése is. Libertusok a *patronus praenomen*ét tüntették fel. A császárkor folyamán a *cognomen* szerepe egyre növekszik, gyakran többet is viseltek belőle, míg a késői császárkorban már nem tehetünk különbséget a rómaiak több neve között a régi szabály értelmében. A római polgárjoggal megajándékozott peregrinus a császárkorban vagy a császár *nomen*ét vette fel (Iuliusok, Claudiusok, Flaviusok stb.), vagy a polgárjogaért közbenjáró előkelő emberét, vagy pedig apja nevéből képzett új *nomen*et. A Duna-vidéken általában a császár nevét vették föl.

ordo — A decuriók testülete.

ornamenta triumphalia — A győztes hadvezérnek kijáró legnagyobb kitüntetés, a triumphust ülő hadvezér ünnepi öltözete.

ovatio — Szerényebb triumphus; a hadvezér gyalog ment fel a Capitoliumra.

pagus — Többértelmű szó: több vicusból álló körzet, egy törzs része stb. Pannoniában a territoriumok pagusokra voltak osztva.

palaestra — A klasszikus görög testgyakorlás céljait szolgáló épületcsoport.

peregrinus — „Idegen”: római polgárjoggal nem rendelkező, egyéb tekintetben azonban nem hátrányos helyzetű szabad ember.

praenomen — Lásd *nomen*.

praefectus — „parancsnok”, „előljáró”. Többek között a *classis*, az auxiliáris csapatok parancsnokai, polgári értelemben egy közösség kijelölt — nem választott — előljárója.

praetentura — Lásd *castrum*.

procurator — Eredetileg magánjogi fogalom: vagyon kezelésére vagy csak egy ügylet lebonyolítására felhatalmazott sze-

mély. A császári igazgatás sok ágazata *procuratorokra* volt bízva, akik vagy a császár *libertusai*, vagy pedig lovagrendű személyek voltak. A lovagi *procuratorok* fizetési osztályokba voltak sorolva.

provincia — Eredetileg egy római tisztségviselő hivatali jogköre, átvitt értelemben tartomány. A késői köztársaság korától kezdve a Birodalom tartománya.

quaestor — A városi pénzügyek vezetésével megbízott, évenként választott *decurio*, a *decuriók* városi pályafutásának első állomása. A szenátori karrierben is az egyik első állomás, amelynek betöltéséhez volt a további előmenetel kötve (lásd *consul*).

retentura — Lásd *castrum*.

sigillata — Lásd *terra sigillata*.

stipendium — Zsold, fizetség. A katona szolgálati éveit az évi *stipendium* egységével számították. A *missio* rendszerint a 25. *stipendium* végén vált esedékessé.

tablinum — A klasszikus római háznak a bejárattal szemben, az *atrium* másik rövid oldaláról nyíló helyisége.

Tabula Peutingeriana — Rajzos *itinerarium*, amely középkori másolatban maradt ránk. Ma Bécsben őrzik. A rajzos ábrázolás az utak találkozási pontjainak, a fontosabb hegyvonulatok és folyók helyének érzékeltetését célozta, s ezért a méretarányokra nincsen tekintettel. Nyugat-keleti irányban erősen megnyújtott formában, hosszú szalagon az egész Római Birodalom úthálózatát tartalmazza.

terra sigillata — Fényes vörös mázzal készült edényfajta. Hellenisztikus technika továbbfejlesztésével először Itáliában (*Arretium* = *Arezzo*, Po-vidék), majd Galliában, Germániában és másutt is nagyban gyártották. Domborműves díszítése és mesterbélyegei alapján nemcsak gyártási helyeik, hanem mestereik szerint is osztályozhatók. Fontos forrásai a kereskedelmi kapcsolatok megismerésének, és fontos segédeszközök ásatási rétegek kormeghatározásában.

territorium — Minden önkormányzattal rendelkező közösség (*colonia*, *municipium*, *civitas*) igazgatásának illetékességi területe pontosan meg volt határozva; minden földdarab valamely közösség *territoriumának* része volt. Külön *territoriuma* lehetett a hadseregnek, a bányáknak és egyes nagybirtokoknak is.

tetradrachmon — Négy drachmát érő ezüst pénz, a görög pénzrendszer legfontosabb címlete.

tribunus — Lovagrendűek vagy fiatal szenátorok számára fenn tartott tiszti rang *legiókban* vagy *auxiliáris cohorsok* élén.

tribus — Választókerület, amelyek egyikébe minden római polgárnak bele kellett tartoznia. A császárkorban is gyakran

feltüntették a római polgár nevében a tribust, bár erősen vitatható, hogy valamiféle alkotmányos jelentősége lett volna. A tribus megnevezése alapján sok római polgár származását meg tudjuk állapítani, sőt egyes városok alapítási idejét is a tribus segítségével valószínűsíthetjük, pl. a flaviusi alapítású városok nagyrészt a Quirina tribusba tartoztak.

triumphus — Diadalmenet; a győztes hadvezér a menetben kocsin hajtott fel a Capitoliumra. A hadvezérnek járó e legmagasabb kitüntetést a császárkorban csak a császári ház tagjai nyerhették el.

tumulus — „Sírdomb”: a római temetők egyszerűbb sírjait is gyakran sírhalom jelölte, a mai szaknyelvben azonban csak a ma is látható, nagyobb sírdombokat nevezzük így.

vallum — Lásd castrum.

veteranus — Missio honestával elbocsájtott, leszerelt katona.

vexillatio — Alkalmilag felállított különítmény. Sok hadjárat seregét más tartományok seregéből vett vexillatiók alkották.

vicus — Település egy territoriumon, nagyságára és építési módjára való tekintet nélkül. Vicus volt egy város része — utcája, kerülete — is.

vilicus — A villagazdaság vezetője kb. az „intéző” vagy „agronómus” értelmében; többnyire a birtokos rabszolgája vagy libertusa. Az adó- és vámszedés, bányaigazgatás stb. szervezetében bizonyos hivatalok, állomások stb. élén is vilicus állt.

villa — Római módra szervezett földbirtok vagy gazdaság majorsága; gazdasági épületek, istállók, szállások, magtár, fészter stb. és lakóház együttese.

RÖVIDÍTÉSEK

A szövegben helyenként megadtuk a hivatkozott feliratok közlési helyét az alábbi rövidítésekkel:

AE *L'Année Épigraphique* (Paris)

C *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. (Berlin 1873—1902).

CIL *Corpus Inscriptionum Latinarum* (Berlin 1863-tól).

IL *A. et J. Šašel: Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos 1940 et 1960 repertae et editae sunt* (Ljubljana 1963).

ILS *H. Dessau: Inscriptiones Latinae Selectae.*

RIU *Die Römischen Inschriften Ungarns* (Bp. 1972-től).

Ezek a munkák egyúttal a pannoniai feliratok legfontosabb gyűjteményei is.

TARTALOM

Előszó	5
I. Illirek és kelták	7
1. Görög híradások. Népek a kelta hódítás előtt	7
2. A kelta hódítások. Scordiekusok és dardánok Róma és Makedónia viszályában	10
3. A scordiscus hegemonia és a pannonok feltűnése	14
4. Boirebistas hódításai	19
5. A „dák kérdés” a római politikában; a Száva-völgy meghódítása	22
6. Törzsek és államok. A Szerémség kulcshelyzete	26
II. A Duna-határ meghódítása és az augustusi határpolitika	33
1. Róma és az Alpokon túli törzsek	33
2. Pannonia elfoglalása. Augustus rendszabályai a Duna két partján	37
3. A pannon-dalmata lázadás	42
4. Markomannok, quadok és jazigok. Az augustusi külpolitika működése és kudarca	45
5. A megszálló sereg	49
III. A bennszülöttek és a kolonizáció	57
1. Régi és új törzsek, átszervezések és áttelepítések	63
2. Az őslakosság népi és nyelvi tagolódása	63
3. A civitas peregrinák	69
4. Az import kezdetei és az első telepések	73
5. Az első városok: Emona és Savaria	78
IV. A határpolitika válságai és a limes kiépítése	85
1. Az új határpolitika és Domitianus háborúi	85

2. A katonai súlypont áttevődése a Rajnától a Dunához. A hadsereg felzárkózása a határon	90
3. Traianus szerződése a germánokkal és a dák háborúk előkészületei. A tartomány kettéosztása	95
4. A jazig probléma Dacia elfoglalása után. A végleges csapatelosztás kialakulása és a hosszú béke	100
5. A limes	108

V. Az első virágkor 117

1. Új coloniák. Az utolsó veterántelepítések	117
2. Új piacok és új bevándorlók. A dunai kereskedelem győzelme	122
3. Új bennszülött-politika: autonóm civitasok, municipiumok és polgárjogadás	130
4. Hadrianus városai: municipiumok és canabae	135
5. Az őslakosság kultúrája és a romanizáció	145
6. A hadsereg összetétele	152
7. Pannonia városai a II. sz. közepén	158
8. Villák és falvak	167
9. A helyi ipar átalakulása és a helyi „művészet”	175
10. A kultuszok és az őslakosság	180

Irodalom	183
----------	-----

Magyarázó szójegyzék	191
----------------------	-----

Rövidítések	199
-------------	-----

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Róbert Zsófia. Műszaki szerkesztő: Kovács Gábor
A kötetsterv: Urai Erika munkája
AK 50 k 7477. Terjedelem: 10,2 A/5 lv + 1 db melléklet
74.164 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

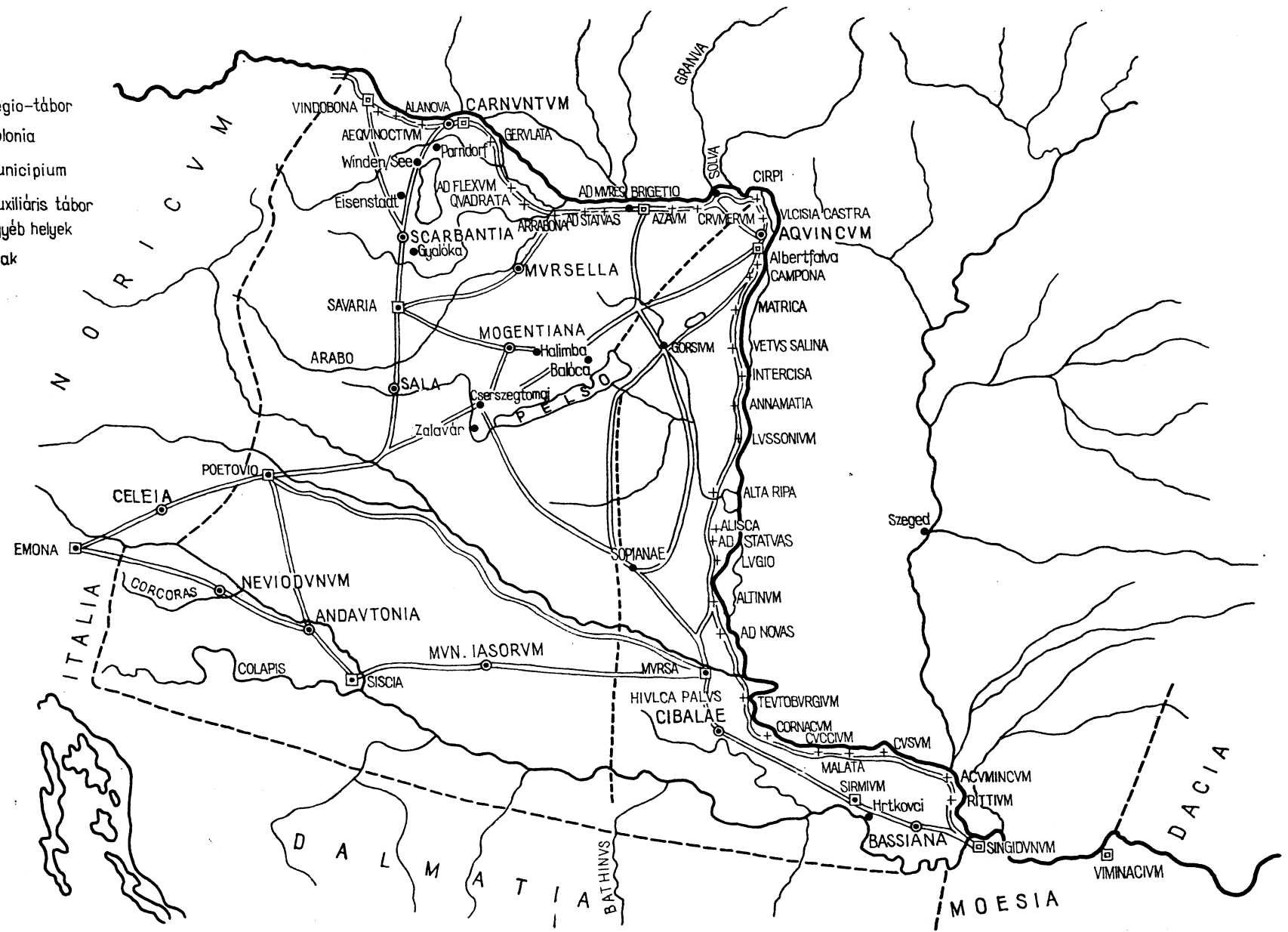
PRINTED IN HUNGARY

Mócsy András 1929-ben született Budapesten. Egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. A budapesti bölcsészkaron folytatott régészeti tanulmányok után tíz évig a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályának munkatársa volt. 1959 óta az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészeti Tanszékén dolgozik. A Római Birodalom, különösen a dunai provinciák régészetének és történetének kutatója. Könyve jelent meg Pannonia kora császárkori lakosságáról és Moesia Superior társadalmáról. Számos tanulmányban foglalkozott a római igazgatás, hadtörténet és társadalom egyes kérdéseivel, tagja a magyarországi római feliratok új gyűjteményét kiadó munkaközösségnek.

- ▣ Legio-tábor
- ▣ Colonia
- ⊙ Municipium
- + auxiliáris tábor
- egyéb helyek
- ↔ utak

Pannonia a 2. sz. közepén